

ลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาเมืองกาญจนบุรี:
ประวัติศาสตร์และสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

นางสาวอัญชลี ไมตรี

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ ภาควิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา ๒๕๔๘

ISBN 974-53-2141-9

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

LILIT SADET PAI KHAT THAP PHAMA MUANG KANCHANABURI:
HISTORY AND SOCIETY IN THE EARLY RATANAKOSIN PERIOD

Miss Anchalee Maitee

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts Program in Comparative Literature

Department of Comparative Literature

Faculty of Arts

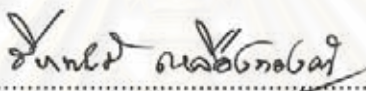
Chulalongkorn University

Academic Year 2005

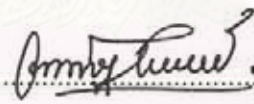
ISBN 974-53-2141-9

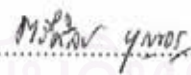
หัวข้อวิทยานิพนธ์	ลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาเมืองกาญจนบุรี: ประวัติศาสตร์และสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
โดย	นางสาวอัญชลี ไมตรี
สาขาวิชา	วรรณคดีเปรียบเทียบ
อาจารย์ที่ปรึกษา	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ตรีศิลป์ บุญขจร
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ขวัญดี อัดวาวุฒิชัย

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยอนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทมหาบัณฑิต

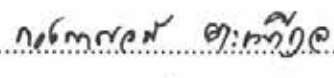

..... คณะบดีคณะอักษรศาสตร์
(ศาสตราจารย์ ดร.ธีระพันธ์ เหลืองทองคำ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.อนงค์นาฏ เกกิงวิทย์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ตรีศิลป์ บุญขจร)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ขวัญดี อัดวาวุฒิชัย)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ม.ร.ว.กของกาญจน์ ตะเวทีกุล)

อัญชลี โมตรี: ลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาเมืองกาญจนบุรี: ประวัติศาสตร์และสังคมสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น (LILIT SADET PAI KHAT THAP PHAMA MUANG KANCHANABURI: HISTORY AND
SOCIETY IN THE EARLY RATANAKOSIN PERIOD) อ.ที่ปรึกษา: ผศ.ดร.ตรีศิลป์ บุญขจร,
อ.ที่ปรึกษาร่วม: ผศ.ดร.ขวัญดี อัครวาอุมิชัย, ๑๗๗ หน้า. ISBN : 974-53-2141-9

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษา ลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาเมืองกาญจนบุรีพระราชนิพนธ์ใน
สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พิพลเสพ ในฐานะที่เป็นนิราศเดินทาง พร้อมทั้งศึกษาประวัติศาสตร์การสงคราม
สังคมและธรรมชาติที่ปรากฏในเรื่อง

จากการศึกษาพบว่าลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาเป็นนิราศเดินทางที่มีเนื้อคร่ำครวญถึงผู้เป็นที่รักและ
พรรณนาการเดินทางไปชดทัพพมาที่เมืองหน้าด่านในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อ พ.ศ.
๒๓๖๓

วรรณคดีเรื่องนี้สืบทอดชั้นหลักชนและลีลาการแต่งมาจากลิลิตพระลอ สืบทอดโวหารนิราศมาจาก
นิราศสมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งยังมีลักษณะเด่นในการพรรณนาการเดินทางอย่างละเอียดเป็นความรู้ การคร่ำครวญ
ถึงผู้เป็นที่รักซึ่งมีตัวตนจริงเป็นที่รู้จัก และการบรรยายเรื่องราวการสงครามเป็นความรู้จากการไปราชการศึกจริง

สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์การสงครามในเรื่องพบว่ามีความขัดแย้งกับข้อมูลในหลักฐานทาง
ประวัติศาสตร์ กล่าวคือ ในลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาฯ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พิพลเสพเสด็จไปชดทัพพมา
ที่เมืองราชบุรี แต่หลักฐานทางประวัติศาสตร์บันทึกไว้ว่าพระองค์เสด็จไปชดทัพที่เมืองเพชรบุรี ทั้งนี้สันนิษฐานได้
ว่าอาจมีการเปลี่ยนแปลงสถานที่ซึ่งไม่ได้บันทึกไว้ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ หรือสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหา
ศักดิ์พิพลเสพอาจดูแลทั้งเมืองราชบุรีและเมืองเพชรบุรี โดยตั้งทัพอยู่ที่เมืองราชบุรีซึ่งเป็นชัยภูมิที่เหมาะสม
สามารถป้องกันพม่าที่จะเข้ามาทั้งทางด้านเมืองราชบุรีและด้านใกล้เมืองเพชรบุรี

วรรณคดีเรื่องนี้บันทึกรายละเอียดเกี่ยวกับการสงครามครั้ง พ.ศ. ๒๓๖๓ ทั้งการจัดกระบวนพยุหยา-
ตรา การทำพิธีกรรมเกี่ยวกับการสงคราม การสร้างค่าย การยกทัพไปตรวจด่านชายแดน โดยใช้วิธีการเล่า
ประวัติศาสตร์ ๓ แบบ คือการเล่าบรรยายเหตุการณ์ การเล่าสรุปเหตุการณ์ และการเล่าเหตุการณ์ย้อนอดีต

ลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาฯยังได้สะท้อนสภาพสังคมและธรรมชาติ ทั้งสังคมภายในกองทัพที่แสดงถึง
ความสัมพันธ์ระหว่างจอมทัพผู้มีอำนาจสูงสุดกับขุนนาง ทหารและไพร่ ส่วนสังคมภายนอกประชาชนประกอบ
อาชีพตามความเหมาะสมในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งมีความหลากหลายทางธรรมชาติทั้งพืชและสัตว์ ทั้งยังสะท้อน
ความเชื่อเกี่ยวกับผีและไสยศาสตร์ ความเชื่อทางศาสนาพุทธ และความเชื่อในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ซึ่งเป็นที่
ยึดเหนี่ยวทางจิตใจของผู้คนในยามสงคราม

ภาควิชา วรรณคดีเปรียบเทียบ
สาขาวิชา วรรณคดีเปรียบเทียบ
ปีการศึกษา ๒๕๔๘

ลายมือชื่อนิลิต..... อัญชลี โมตรี
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา..... ตรีศิลป์ บุญขจร
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม..... ขวัญดี อัครวาอุมิชัย

4580260522 : MAJOR COMPARATIVE LITERATURE

KEY WORD: LILIT SADET PAI KHAT THAP PHAMA MUANG KANCHANABURI /

HISTORY AND SOCIETY

ANCHALEE MAITEE: LILIT SADET PAI KHAT THAP PHAMA MUANG KANCHANABURI:
HISTORY AND SOCIETY IN THE EARLY RATANAKOSIN PERIOD. THESIS ADVISOR:
ASST.PROF.TRISILPA BOONKHACHORN, Ph.D. THESIS CO-ADVISOR: ASST.PROF.
KWANDEE ATTAWAWUTICHAJ, Ph.D. 177 pp. ISBN : 974-53-2141-9

The objective of this thesis is to study Lilit Sadet Pai Khat Thap Phama Muang Kanchanaburi , a royal poetic work by Somdet Pha Bovoraratchao Maha Sakdipholasep, the Front Palace King of King Rama III . The work contains an account of the war between Siam and Burma in 1830 A.D. , the rural life of Thai people, and the unspoiled nature on the way to the battle-pass.

The result of the study shows that the content of the work records the detailed account of the journey mingling with the lamentation of the Front Palace King towards his beloved wife, Princess Darawadi, and their baby son, H.R.H.Prince Issaraphong.

As far as the technique of writing is concerned, the writer was influenced by old Thai celebrated works of the Ayudhya period, particularly Lilit Pra Lor for its compositional technique of love genre, and by old travelogues (nirat) for traveling description.

From historical side, the study reveals conflicts between this Lilit and historical information namely the Thai royal chronicles as far as the strategic dates and sites of the war are concerned. The reason can be assumed as the changes of both did take place but might not be recorded. Another possibility is that the Front Palace King, as the Commander-in- Chief might be in charge of both Ratchanaburi and Petchaburi, the two Thai border strongholds.

This Lilit gives invaluable details of old Thai war treatise and strategy including the selection of auspicious dates, colours, clothing, and rites. The description of the royal barge and elephant processions is splendid.

The Lilit also gives vivid records of the relationship between the high-ranking noble commanders and conscripted soldiers together with their routine duties and responsibilities. The commoners, peasants as well as fishermen, as seen along the way are clearly described by the Prince together with their modes of life and beliefs. Fertile land and primeval forests, even flora and fauna of the country past are also included.

Department COMPARATIVE LITERATURE
Field of study COMPARATIVE LITERATURE
Academic year 2005

Student's signature..... *Anchalee Maitee*
Advisor's signature..... *Trisilpa Boonkha*
Co-advisor's signature..... *K. Attawawutichai*

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ขวัญดี อัครววุฒิชัย อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผู้อบรมสั่งสอน สนับสนุนด้านข้อมูลอย่างมากมาย และพาไปสำรวจยังสถานที่ต่างๆ รวมทั้งให้คำแนะนำอันมีคุณค่าและอุทิศเวลาตรวจแก้วิทยานิพนธ์ด้วยความกรุณาและความเอาใจใส่อย่างยิ่งจนกระทั่งเสร็จสมบูรณ์ ขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ตรีศิลป์ บุญขจร อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ผู้ให้คำแนะนำและเสียสละเวลาตรวจแก้ด้วยความเมตตาเสมอมา ขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร.อนงค์นาฏ เกิงวิทย์ ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ซึ่งให้ความสนับสนุนในด้านข้อมูลเกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิ์พลเสถและให้คำแนะนำอันมีประโยชน์และมีคุณค่ายิ่ง ขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ม.ร.ว.ก่องกาญจน์ ตะเวทีกุล กรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ซึ่งได้ให้ข้อเสนอแนะปรับปรุงวิทยานิพนธ์ให้ดียิ่งขึ้น

ผู้วิจัยใคร่ขอขอบพระคุณคณาจารย์ภาควิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ ที่ได้อบรมสั่งสอนให้ความรู้เป็นพื้นฐานในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้

ขอขอบคุณคุณสุนิสา ศรีเจริญและคุณวัชรินทร์ เหล็กจีน ที่ได้ช่วยดูแลอำนวยความสะดวกทุกอย่างเกี่ยวกับภาควิชาวรรณคดีเปรียบเทียบด้วยความเต็มใจเสมอมา

ขอขอบพระคุณคุณ Henry Ginsburg ที่ได้กรุณาให้ข้อมูลและแนะนำแหล่งข้อมูลสำคัญในการวิเคราะห์ประเด็นสำคัญในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ขอขอบพระคุณคุณจจิ คุณน้อย และคุณตุ้ย เพื่อนของผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ขวัญดี อัครววุฒิชัย ที่กรุณาพาไปสำรวจสถานที่ต่างๆ

ขอกราบขอบพระคุณพระสงฆ์ และขอขอบคุณอาจารย์ ชาวบ้านที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่ที่ได้เดินทางไปสำรวจด้วยความเต็มใจ

ขอขอบคุณเพื่อนๆในภาควิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ พี่ต่าย ปิ๊ก แพง ตี๊ด พี่หนูเล็ก ที่อยู่เคียงข้างเป็นแรงใจทุกเวลา ขอขอบคุณเพื่อนร่วมรุ่นทุกคนที่ทำให้การเรียนและการใช้ชีวิตในบ้านหลังนี้อบอุ่นยิ่ง

ขอขอบคุณเพื่อนรัก มนและปอ ที่คอยเป็นกำลังใจให้ความช่วยเหลือทุกอย่าง ขอขอบคุณใจ้และกอล์ฟ ที่ให้ความช่วยเหลือในการถ่ายรูปและพาเดินทางไปสำรวจสถานที่ต่างๆ

ขอกราบขอบพระคุณ “ลูกกับป้า” ที่ให้โอกาสได้เรียนในสิ่งที่รัก เป็นกำลังใจทั้งในยามสุขและยามทุกข์ ขอขอบใจ “เยาและชู” น้องสาวทั้งสองที่คอยเป็นกำลังใจให้เสมอมา

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญรูปภาพ.....	ญ
บทที่ ๑ บทนำ.....	๑
๑.๑ ความเป็นมาของปัญหา.....	๑
๑.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๗
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	๗
๑.๔ สมมติฐานในการวิจัย.....	๗
๑.๕ ขอบเขตการวิจัย.....	๗
๑.๖ ข้อตกลงเบื้องต้น.....	๘
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย.....	๘
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย.....	๙
บทที่ ๒ ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี ในฐานะนิราศเดินทัพ.....	๑๐
๒.๑ ภูมิหลังผู้ประพันธ์.....	๑๐
๒.๑.๑ พระประวัติ.....	๑๐
๒.๑.๑.๑ พระกำเนิด.....	๑๑
๒.๑.๑.๒ พระอิสริยยศ.....	๑๓
๒.๑.๒ พระบุคลิกภาพและพระอุปนิสัย.....	๑๖
๒.๑.๓ ชีวิตส่วนพระองค์.....	๑๘
๒.๑.๔ การเป็นกวีและผู้อุปถัมภ์กวี.....	๑๙
๒.๑.๕ การเป็นนักรบ.....	๒๓

๒.๒ การศึกษาด้านฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์.....	๒๕
๒.๒.๑ การวิเคราะห์ต้นฉบับตัวเขียน.....	๒๕
๒.๒.๒ การวิเคราะห์ชื่อเรื่อง.....	๓๑
๒.๒.๓ การเปรียบเทียบอักขระวิธีในต้นฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์.....	๓๓
๒.๓ การสืบทอดศิลปะการประพันธ์จากวรรณคดีเอก.....	๓๔
๒.๓.๑ การสืบทอดชั้นพลักษณ์และลีลาการแต่งจาก ลิลิตพระลอ	๓๕
๒.๓.๒ การสืบทอดโวหารนิราศจากนิราศสมัยกรุงศรีอยุธยา.....	๔๐
๒.๓.๓ การสืบทอดถ้อยคำและโวหารจากวรรณคดีเรื่องต่างๆ.....	๔๕
๒.๔ ลักษณะเด่นของ ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า	๔๙
๒.๔.๑ การพรรณนาการเดินทาง.....	๔๙
๒.๔.๒ การคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รัก.....	๕๘
๒.๔.๓ การบรรยายเรื่องราวการสงคราม.....	๖๑
บทที่ ๓ ประวัติศาสตร์การสงครามใน ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี	๖๕
๓.๑ สังเขปเนื้อเรื่อง.....	๖๕
๓.๒ ความขัดแย้งระหว่างเนื้อหาลิลิตกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์.....	๖๖
๓.๓ รายละเอียดเกี่ยวกับการสงคราม.....	๗๐
๓.๓.๑ การทำพิธีกรรมการสงคราม.....	๗๐
๓.๓.๒ การจัดกระบวนพยุหยาตรา.....	๗๘
๓.๓.๓ การล่าเลี้ยงเสปียง.....	๘๗
๓.๓.๔ การสร้างค่ายหลวง.....	๘๙
๓.๓.๕ การยกทัพไปตรวจด้านชายแดน.....	๙๓
๓.๔ วิธีการนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับการสงคราม.....	๑๐๗
๓.๔.๑ การเล่าบรรยายรายละเอียด.....	๑๐๗
๓.๔.๒ การเล่าสรุปเหตุการณ์.....	๑๐๘
๓.๔.๓ การเล่าเหตุการณ์ย้อนอดีต.....	๑๐๘

บทที่ ๔ สังคมและธรรมชาติใน ลิลิตเสด็จไปชดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี	๑๑๐
๔.๑ สังคมในกองทัพ.....	๑๑๐
๔.๑.๑ การรักษาอำนาจของชนชั้นเจ้า.....	๑๑๐
๔.๑.๒ การสร้างความแตกต่างระหว่างชนชั้นเจ้ากับชนชั้นอื่น.....	๑๑๔
๔.๑.๓ ขุนนางผู้สนองพระบัญชา.....	๑๑๗
๔.๑.๔ ไพร่ในกองทัพ.....	๑๒๑
๔.๒ สังคมและสภาพแวดล้อมระหว่างการเดินทาง.....	๑๒๒
๔.๒.๑ วิธีชีวิตชาวบ้าน.....	๑๒๒
๔.๒.๒ ความหลากหลายของพืชและสัตว์.....	๑๒๔
๔.๓ ความเชื่อ.....	๑๓๑
๔.๓.๑ ความเชื่อเรื่องผีและไสยศาสตร์.....	๑๓๑
๔.๓.๒ ความเชื่อทางพุทธศาสนา.....	๑๓๓
๔.๓.๓ ความเชื่อในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์.....	๑๓๖
๔.๓.๓.๑ พระปรางค์วัดมหาธาตุ.....	๑๓๖
๔.๓.๓.๒ รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสูง.....	๑๓๘
๔.๓.๓.๓ พระประทมบนเขาสัตนารถ.....	๑๔๑
๔.๓.๓.๔ พระแท่นดงรังเมืองกาญจนบุรี.....	๑๔๔
บทที่ ๕. บทสรุปและข้อเสนอแนะ.....	๑๕๓
ภาคผนวก.....	๑๕๘
รายการอ้างอิง.....	๑๗๐
บรรณานุกรม.....	๑๗๕
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	๑๗๗

สารบัญภาพ

หน้า

ภาพที่ ๒.๑	แผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพและเส้นทางไปนมัสการพระแท่นดงรัง.....	๕๑
ภาพที่ ๓.๑	พระตำมรงค์วิเชียรจินดาและพระมหาสังฆวาลนพรัตน์.....	๗๓
ภาพที่ ๓.๒	พระมาลาเส้าสูงประดับขนนกที่เรียกว่ายี่ง่า.....	๗๔
ภาพที่ ๓.๓	กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช.....	๘๒
ภาพที่ ๓.๔	กระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช.....	๘๖
ภาพที่ ๓.๕	ภาพจากแผนที่โบราณหมายเลข ๓ แสดงภาพค่ายบางจันซึ่งอยู่สองฝั่ง ลำน้ำแควน้อย ทางใต้ของด่านกรมช้างซึ่งอยู่ริมฝั่งลำน้ำด้านตะวันตก.....	๘๘
ภาพที่ ๓.๖	ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณเมืองราชบุรีซึ่งเป็นชัยภูมيناคนาม.....	๙๑
ภาพที่ ๓.๗	บริเวณคั้งน้ำราชบุรีทางขวามือคือค่ายภาณุรังษี ตรงข้ามคือบริเวณที่ตั้งค่าย..	๙๒
ภาพที่ ๓.๘	บริเวณวัดมหาธาตุเมืองราชบุรีในบริเวณที่ตั้งค่าย.....	๙๓
ภาพที่ ๓. ๙	ภาพแผนที่โบราณหมายเลข ๓ เมืองทวาย แสดงรูปเมืองพระสุววรรณคีรี อยู่ต้นลำน้ำแควน้อยเป็นเมืองที่แม่น้ำเกือบล้อมรอบ ทั้งยังแสดงเหตุการณ์ บ้านพระสุววรรณคีรีถูกเผา.....	๙๕
ภาพที่ ๓.๑๐	แผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพไปตรวจด่านเมืองราชบุรี.....	๙๘
ภาพที่ ๓.๑๑	คลองข้างวัดโรงช้าง.....	๙๙
ภาพที่ ๓.๑๒	เขาเนินม่วง.....	๑๐๐
ภาพที่ ๓.๑๓	ช่องเขาระหว่างเขาเนินม่วงกับเขาเป้ง.....	๑๐๐
ภาพที่ ๓.๑๔	ช่องเขาระหว่างเขาทะลุกับเขาหนองบัวค่าย.....	๑๐๒
ภาพที่ ๓.๑๕	เขาทะลุ.....	๑๐๒
ภาพที่ ๓.๑๖	ช่องเขา ทางขวาคือเขาหนองบัวค่าย.....	๑๐๓
ภาพที่ ๓.๑๗	ช่องเขา ทางซ้ายคือเขาทะลุ.....	๑๐๓
ภาพที่ ๓.๑๘	หนองบัวค่าย มองไปเห็นวัดหนองบัวค่ายซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นที่พักทัพ.....	๑๐๕
ภาพที่ ๓.๑๙	บริเวณที่เคยเป็นหนองบัว มีแนวคันดินมาแต่เดิมใช้เป็นที่ป้องกันข้าศึก.....	๑๐๕
ภาพที่ ๓.๒๐	อาวุธโบราณที่ขุดพบบริเวณหนองบัวค่าย.....	๑๐๖
ภาพที่ ๓.๒๑	ส่วนหนึ่งของหนองบัวซึ่งยังมีบัวที่เหลืออยู่ในปัจจุบัน.....	๑๐๖

ภาพที่ ๔.๑	ภาพสวนขวาในสมัยรัชกาลที่ ๒ ซึ่งร่างจากพระราชวิจารณ์ จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	๑๑๓
ภาพที่ ๔.๒	พระปรางค์วัดมหาธาตุเมืองราชบุรี.....	๑๓๗
ภาพที่ ๔.๓	ทางขึ้นเขาสูงที่มีความสูงและชันมาก.....	๑๓๙
ภาพที่ ๔.๔	วิหารที่ประดิษฐานรอยพุทธบาทบนเขาสูงในปัจจุบัน.....	๑๔๐
ภาพที่ ๔.๕	รอยพระพุทธบาทบนเขาสูง.....	๑๔๐
ภาพที่ ๔.๖	บริเวณที่สันนิษฐานว่าเคยเป็นอ่างแก้ว อยู่ใกล้กับวิหารที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูป.....	๑๔๑
ภาพที่ ๔.๗	เขาสัตนารถ ปัจจุบันคือเขาวังเป็นที่ตั้งของวัดเขาวัง.....	๑๔๒
ภาพที่ ๔.๘	วิหารที่ประดิษฐานพระประทมวัดสัตนารถปริวัตร.....	๑๔๓
ภาพที่ ๔.๙	พระประทมประดิษฐานอยู่ที่วัดสัตนารถปริวัตร.....	๑๔๓
ภาพที่ ๔.๑๐	เขาเม็งมีวัดอยู่บนเขาอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ของเมืองกาญจนบุรีใหม่.....	๑๔๕
ภาพที่ ๔.๑๑	พระแท่นดงรังประดิษฐานอยู่ที่วัดพระแท่นดงรัง.....	๑๔๘
ภาพที่ ๔.๑๒	วิหารครอบพระแท่น.....	๑๔๘
ภาพที่ ๔.๑๓	ทางขึ้นเขาถวายเป็นพระเพลิง.....	๑๔๙
ภาพที่ ๔.๑๔	วิหารบนเขาถวายเป็นพระเพลิง.....	๑๕๐
ภาพที่ ๔.๑๕	รอยพระพุทธรูปบนเขาถวายเป็นพระเพลิง.....	๑๕๑
ภาพที่ ๔.๑๖	ทางลงจากเขาถวายเป็นพระเพลิงอีกทางหนึ่ง.....	๑๕๑

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาของปัญหา

นิราศเป็นวรรณคดีประเภทหนึ่งที่มีกำเนิดมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น เป็นที่นิยมแต่งและมีวิวัฒนาการมาตลอดในประวัติศาสตร์ของไทย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงสันนิษฐานสาเหตุการเกิดนิราศและกล่าวถึงลักษณะของวรรณคดีประเภทนี้ไว้ว่า

หนังสือจำพวกที่เรียกว่านิราศ เป็นบทกลอนแต่งเวลาไปทางไกล มูลเหตุที่จะเกิดหนังสือชนิดนี้ขึ้น สันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะเวลาเดินทางที่มักต้องไปเรื่อยหลายๆวัน มีเวลาว่างมากได้แต่นั่งๆนอนๆ ไปจนเกิดเบื่อก็ต้องคิดหาอะไรทำแก้รำคาญ ผู้สันตติในทางวรรณคดีจึงแก้รำคาญโดยกระบวนคิดแต่งบทกลอน บทกลอนแต่งในเวลาเดินทางเช่นนั้นก็เป็นธรรมดาที่จะพรรณนาว่าด้วยสิ่งซึ่งได้พบเห็นในระยะทางประกอบกับอารมณ์ของตน เช่น ครวญคิดถึงคู่รักซึ่งต้องพรากทิ้งไว้ทางบ้านเรือนเป็นต้น กระบวนความในหนังสือนิราศจึงเป็นทำนองอย่างว่านี้ทั้งนั้น...^๑

ที่มาของนิราศอาจกว้างไปกว่านั้น มนัส จิตเกษมได้ค้นคว้าว่าลักษณะแบบวรรณคดีนิราศพบในวรรณคดีสันสกฤตเรื่องเมฆทูตและฤตสังหารของกาลิทาส^๒

กล่าวโดยสรุปนิราศมีสาเหตุการเกิดมาจากการเดินทางไกล และมีลักษณะสำคัญ ๒ ประการคือ พรรณนาการเดินทางและคร่ำครวญถึงผู้เป็นที่รักที่ทิ้งจากมา

มีนิราศกลุ่มหนึ่งแตกต่างจากนิราศที่กล่าวถึงข้างต้น ทั้งสาเหตุการเกิดและลักษณะสำคัญ กล่าวคือ สาเหตุการเกิดมาจากการเดินทางที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อไปทำศึกสงครามกับศัตรู

^๑ ชีวิตและงานของสุนทรภู่ (กรุงเทพฯ: บันทึกลับสยาม, ๒๕๔๕), หน้า ๕๑-๕๒.

^๒ ดูเพิ่มเติมที่ Manas Chitakasem, *The Nature of Nirat Poetry and The Development of the Genre* (London: University of London, 1974).

และนอกจากจะมีการพรรณนาการเดินทางและคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รักแล้วยังมีการกล่าวถึงเรื่องราวของศึกสงครามไว้อีกด้วย ซึ่งจะขอเรียกนิราศกลุ่มนี้ว่า “นิราศเดินทาง”^๓

จากการศึกษาพบว่านิราศเดินทางเป็นกลุ่มวรรณคดีที่พบในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งเป็นช่วงที่ไทยยังมีศึกสงครามกับประเทศข้างเคียงโดยเฉพาะประเทศพม่า นิราศเดินทางแต่ละเรื่องจึงสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์การสงครามในแต่ละครั้ง

นิราศเดินทางในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเท่าที่พบเรียงตามลำดับเวลาได้แก่

๑. **กลอนเพลงยาวนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง** พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อคราวเสด็จไปทรงบัญชาการศึกกับสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทที่กาญจนบุรี พ.ศ. ๒๓๒๙^๔

๒. **เพลงยาวรบพม่าที่นครศรีธรรมราช** พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ในคราวได้รับพระราชบัญชาจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชให้เป็นจอมทัพยกทัพเรือไปปราบพม่าทางหัวเมืองมลายู เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ อันเป็นศึกต่อเนื่องกับสงครามเก้าทัพใน พ.ศ. ๒๓๒๘^๕

๓. **โคลงนิราศตามเสด็จทัพลำน้ำน้อย** ของพระยาตรัง แต่งขึ้นคราวตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไปตีทวายเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐

๔. **โคลงนิราศทวาย** ของพระพิพิธสาส์น แต่งเมื่อคราวตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไปราชการศึกที่เมืองทวาย พ.ศ. ๒๓๓๔

๕. **โคลงนิราศนรินทร์** ของนายนรินทร์วิเศษ (อิน) แต่งคราวตามเสด็จสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์คราวพม่าตีเมืองถลาง พ.ศ. ๒๓๕๒

๖. **โคลงนิราศพระยาตรัง** ของพระยาตรัง แต่งเมื่อคราวไปทัพที่เมืองถลาง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ ในคำอธิบายของนิราศเรื่องนี้สันนิษฐานว่า พระยาตรังเดินทางไปกองเรือย่อยไม่ใช่กองทัพลวง เพราะใช้เส้นทางทัพต่างจากใน**โคลงนิราศนรินทร์** ของนายนรินทร์วิเศษ(อิน) ซึ่งตามเสด็จในทัพลวงของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์^๕

^๓ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ตรีศิลป์ บุญขจร ได้เป็นผู้ตั้งชื่อนิราศกลุ่มนี้

^๔ **พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๙.

^๕ พระยาตรัง, **วรรณกรรมพระยาตรัง** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๗), หน้า ๑๒๑.

๗. **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี** พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกัฒพลเสพ ในคราวได้รับพระราชโองการจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยให้เป็นจอมทัพไปขัดตาทัพที่เมืองราชบุรี พ.ศ. ๒๓๖๓

๘. **นิราศทัพเวียงจันทน์** พระนิพนธ์ในหม่อมเจ้าทับในกรมหลวงเสนีบริรักษ์

๙. **โคลงนิราศสมเด็จพระยาเดชาดิศรเสด็จไปทัพเวียงจันทน์** พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร

๑๐. **โคลงนิราศจะเชิงเทรา** พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์

นิราศเดินทางเรื่องทั้ง ๘, ๙ และ ๑๐ แต่งขึ้นในคราวเดียวกัน คือ ไปราชการสงครามที่เวียงจันทน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ ซึ่งเป็นการสงครามครั้งใหญ่ที่สุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกัฒพลเสพเป็นจอมทัพหะทัพ หม่อมเจ้าทับอยู่ในกองทัพหลวงของสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกัฒพลเสพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรทรงบันทึกไว้ในพระนิพนธ์ว่าอยู่กองโกรยหรือกองหลัง ส่วนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์อยู่ในกองทัพใหญ่ที่ ๒ ซึ่งมีกรมหมื่นสุรินทรรักษ์เป็นแม่ทัพ

ในนิราศเดินทางทั้ง ๑๐ เรื่องนี้ ส่วนใหญ่ก็จะกล่าวว่างานของตนมีลักษณะเป็นนิราศที่เกิดจากการเดินทางไปทำสงครามกับชาติใด ชาติใด ถ้ากวีเป็นผู้ตามเสด็จในกองทัพก็จะกล่าวด้วยว่าตามเสด็จจอมทัพพระองค์ใด ดังตัวอย่าง

รอยยี่สิบหกสิ้น	แบบฉบับ โคลงแฮ
นิราศตรังไปรับ	เค็กสู้
ฉลวงบอกแห่งเหตุทัพ	พุกามติด ฉลวงนา
ควรรแก่ล้ำปราชญ์ผู้	อ่านอ้อางอวยผล ^๖
ขอแสดงแกลงลักษณะอ้อาง	อรองค์
โฉมพญูนงยง	แม่ร้าง

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔.

ปางพระหริรักษ์มง	กฎโลกย์
เสด็จยาตรพลไปล้าง	ม่านม้วยเวียงทวาย ๗ ^๗
สรวมแสดงบันทึกร้าง	แรมอนงค์
เดชอดิศรทรง	โคกพร้าว
ปางปิ่นบวรวังมง	คลพิพัฒน์ สถานนา
นายกยาตรพยุห้ซ้อง	เสด็จล้างลาวเวียง ๗ ^๘

เมื่อพิจารณาผู้แต่งนิราศเดินทางสามารถแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มที่ ๑ ผู้แต่งเป็นจอมทัพ มีตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาถึงพระบรมวงศานุวงศ์คนสำคัญของราชวงศ์ ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ ผู้แต่งที่เป็นจอมทัพเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในกองทัพ โดยจะแสดงปณิธานในการป้องกันประเทศและความมุ่งมั่นในการทำศึกไว้ในพระราชนิพนธ์ ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการสงครามเป็นส่วนสำคัญของเรื่องส่วนหนึ่ง

กลุ่มที่ ๒ ผู้แต่งที่ตามเสด็จในกองทัพ ผู้แต่งกลุ่มนี้มีทั้งเชื้อพระวงศ์และข้าราชการ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ หม่อมเจ้าทับในกรมหลวงเสนีบริรักษ์ พระยาตรัง พระพิพิธสาลี นายนรินทรธิเบศ (อิน) ผู้แต่งกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นกวีที่มีชื่อเสียง ในการแต่งจึงเน้นเนื้อหาการคร่ำครวญถึงนางมากกว่าเรื่องการสงคราม

ในนิราศเดินทางทั้ง ๑๐ เรื่อง มี ๗ เรื่องที่แต่งเมื่อเดินทางไปทำสงครามกับพม่าทั้งทางหัวเมืองตะวันตกและหัวเมืองปักษ์ใต้ ๕ ใน ๗ เรื่องแต่งเมื่อไปสงครามคนละครั้งกัน มี ๒ เรื่องที่แต่งในคราวสงครามครั้งเดียวกันแต่ผู้แต่งอยู่คนละทัพกัน นิราศเดินทางอีก ๓ เรื่องแต่งเมื่อเดินทางไปทำสงครามกับประเทศลาว ซึ่งทั้ง ๓ เรื่องแต่งในสงครามครั้งเดียวกันแต่ผู้แต่งอยู่คนละกองทัพสังเกตได้ว่าถ้าผู้เป็นจอมทัพซึ่งมีทั้งพระมหากษัตริย์และกรมพระราชวังบวรทรงพระราชนิพนธ์แล้วผู้อื่นก็จะไม่แต่งอีก ผู้แต่งที่ตามเสด็จเกือบทุกคนเป็นกวีคนสำคัญในสมัยนั้น แสดงว่าการแต่งนิราศเดินทางเป็นที่นิยมทั้งพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์และกวีเอก

^๗ พระพิพิธสาลี, *โคลงนิราศพระพิพิธสาลี* (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒), หน้า ๑๖.

^๘ สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณารักษ์), *นิราศทัพเวียงจันทน์* (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๔), หน้า ๘๓.

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไทยทำสงครามกับพม่า ๘ ครั้ง เกิดนิราศเดินทัพ ๗ เรื่องที่มาจากการทำสงคราม ๕ ครั้งและการไปซัดตาทัพพม่า ๑ ครั้ง ส่วนสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยทำสงครามกับลาว ๑ ครั้ง เกิดนิราศเดินทัพ ๓ เรื่อง แสดงว่าในการทำสงครามเกือบทุกครั้งจะมีผู้แต่งนิราศเดินทัพและบางครั้งในสงครามครั้งเดียวกันก็มีผู้แต่งมากกว่า ๑ คน

ความสัมพันธ์ระหว่างนิราศเดินทัพกับสภาพสังคมสรุปได้ ๒ ประการ

ประการแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไทยทำสงครามกับประเทศข้างเคียงอยู่เสมอ โดยใช้ยุทธวิธีออกไปป้องกันข้าศึกที่หัวเมืองชายแดนไกลออกไปจากพระนครจึงทำให้เกิดนิราศเดินทัพหลายเรื่องในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน

ประการที่สองมีการแต่งนิราศเดินทัพจากการไปสงครามเกือบทุกครั้งแม้จะเป็นศึกที่รีบเร่งหรือเพียงไปซัดตาทัพ แสดงว่ากวีให้ความสำคัญกับการแต่งนิราศเดินทัพจนถือได้ว่าเป็นประเพณีที่แต่งในการเดินทางไปทำสงคราม ทั้งนี้อาจมีสาเหตุมาจากที่กวีต้องการสืบทอดขนบการแต่งนิราศมาจากสมัยอยุธยาโดยสร้างวรรณคดีให้สอดคล้องกับสภาพสังคม

ในการพิจารณาองค์ประกอบของนิราศเดินทัพแบ่งเป็น ๒ ประเด็น คือ ฉันทลักษณ์และเนื้อหา นิราศเดินทัพส่วนใหญ่ใช้ฉันทลักษณ์ ๒ ประเภท คือ โคลงสี่ซึ่งสืบทอดขนบการแต่งมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นและกลอนเพลงยาวซึ่งสืบทอดขนบการแต่งมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ส่วนเนื้อหาของนิราศเดินทัพแบ่งเป็น ๓ ส่วน คือ พรรณนาการเดินทาง คร่ำครวญถึงผู้เป็นที่รัก และบรรยายการสงคราม ในนิราศเดินทัพแต่ละเรื่องเน้นในสัดส่วนที่แตกต่างกัน บางเรื่องเน้นบรรยายสถานที่ที่ทัพผ่านทำให้รู้เส้นทางทัพ เช่น **กลอนเพลงยาวนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง** บางเรื่องเน้นการคร่ำครวญเมื่อจากนาง เช่น **โคลงนิราศตามเสด็จทัพล้านน้ำน้อย** และบางเรื่องก็กล่าวถึงแผนการสงครามไว้อย่างละเอียด เช่น **เพลงยาวรบพม่าที่นครศรีธรรมราช**

ลิลิตเสด็จไปซัดตาทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี เป็นนิราศเดินทัพเรื่องเดียวที่มีฉันทลักษณ์และเนื้อหาแตกต่างจากเรื่องอื่น กล่าวคือ ใช้ฉันทลักษณ์โคลงสี่บรรยายหรือที่เรียกว่าลิลิตในการแต่ง ในส่วนเนื้อหามีความสมดุลทั้งการพรรณนาการเดินทาง การคร่ำครวญถึงผู้เป็นที่รัก และการบรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับการสงคราม

เนื้อหาทั้งสามส่วนมีความพิเศษแตกต่างจากนิราศเดินทางเรื่องอื่น กล่าวคือ ในการพรรณนาการเดินทาง กล่าวถึงเส้นทางอย่างละเอียดและบรรยายชีวิตของผู้คน ธรรมชาติในระหว่างการเดินทางอย่างมีชีวิตชีวา ในการคร่ำครวญถึงผู้เป็นที่รักนั้นก็มีความจริงและเป็นที่ยึดมั่นในสมัยนั้น รวมทั้งความรักความผูกพันของกวีและนางอันเป็นที่รักปรากฏเป็นตำนานรักอันแสนประทับใจ^๙ ในการบรรยายเรื่องราวการสงครามก็มีความละเอียดทุกชั้นตอนตั้งแต่การออกทัพไปจนถึงปฏิบัติการสงครามต่างๆ

วรรณคดีเรื่องนี้ยังถือเป็นบันทึกประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการสงครามระหว่างไทยกับพม่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พ.ศ. ๒๓๖๓ ในส่วนของทัพของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพซึ่งในขณะนั้นดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นศักดิพลเสพ ถือเป็นหลักฐานชั้นเดียวเท่าที่พบที่กล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับการสงครามครั้งนี้ ทั้งพิธีกรรมการสงคราม การแต่งกายของจอมทัพและทหาร กระบวนพยุหยาตรา เส้นทางการเดินทาง การยกทัพ การตั้งค่าย และปฏิบัติการสงคราม

นอกจากนี้ยังเป็นบันทึกสภาพสังคม ชีวิต ความเป็นอยู่ของผู้คนในสมัยนั้น บันทึกสภาพแวดล้อมทั้งพืช สัตว์ และสภาพภูมิประเทศ เป็นรายละเอียดความรู้ที่ไม่พบที่อื่น

การศึกษาลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรีจะใช้วิธีเปรียบเทียบกับนิราศเรื่องอื่นๆ รวมทั้งเปรียบเทียบกับข้อมูลทางประวัติศาสตร์ในพระราชพงศาวดารและเอกสารทางประวัติศาสตร์ต่างๆ วิเคราะห์วรรณคดีเรื่องนี้ในฐานะนิราศเดินทาง บันทึกประวัติศาสตร์การสงครามและสังคม เพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับวรรณคดีว่านอกจากจะให้คุณค่าทางอารมณ์ความรู้สึกแล้วยังให้คุณค่าทางปัญญา การศึกษาอย่างละเอียดลึกซึ้งซึ่งจะทำให้เข้าใจสังคมและมนุษย์แล้วนำมาเป็นบทเรียนประยุกต์ใช้ในปัจจุบันได้

^๙ รายละเอียดเรื่องราวความรักของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพและพระองค์เจ้าดาราวดีดูเพิ่มเติมที่ ขวัญดี อัครวสุมิชชัย, “ดารา-อรุณทัย: ขอร่วมร้อนร่วมเย็นเป็นนิรันดร์”. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

๑.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

Royal Siamese maps war and trade in nineteenth century Thailand ของ Santanee Phasuk and Philip Stott. Bangkok: River books, 2004.

หนังสือเล่มนี้เขียนมาจากวิทยานิพนธ์ ของ สันทนี ผาสุก ซึ่งได้รับพระกรุณาจากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ให้ศึกษาแผนที่โบราณขนาดใหญ่เกี่ยวกับการค้าและการสงครามที่เขียนขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจำนวน ๑๗ ฉบับ ในการศึกษาวิเคราะห์ **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี** ผู้วิจัยได้ใช้แผนที่ ๒ แผนที่ คือ แผนที่โบราณหมายเลข ๓ เมืองทวาย และแผนที่โบราณหมายเลข ๑๑ เมืองนครศรีธรรมราช

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อวิเคราะห์

๑. **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี** พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในฐานะบันทึกประวัติศาสตร์และวรรณคดีที่สะท้อนสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

๒. กลวิธีการประพันธ์และองค์ประกอบทางวรรณศิลป์ในวรรณคดีเรื่องดังกล่าว

๑.๔ สมมติฐานในการวิจัย

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นนิราศเดินทางซึ่งสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์และสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในด้านการสงครามระหว่างไทยกับพม่าที่แขวงกาญจนบุรีในปีพุทธศักราช ๒๓๖๓ นอกจากนี้ยังสะท้อนสังคมในกองทัพทั้งชนชั้นสูงและชนชั้นขุนนาง และสังคมภายนอกกองทัพในระหว่างที่เดินทางผ่านทั้งความเป็นอยู่ของสามัญชน ธรรมชาติและความเชื่อ

๑.๕ ขอบเขตการวิจัย

ศึกษาวิเคราะห์ต้นฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์ของ **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี** พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ ในฐานะนิราศเดินทาง และในฐานะบันทึกทางประวัติศาสตร์และสังคม ค้นคว้าประกอบกับวรรณคดีและเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกัน

๑.๖ ข้อตกลงเบื้องต้น

๑. “นิราศเดินทัพ” ที่กล่าวถึงในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้คือนิราศเดินทัพที่แต่งระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๗๐ ฉะนั้นวรรณคดี เช่น **ลิลิตยวนพ่าย** และ **ลิลิตตะเลงพ่าย** จึงไม่นำเข้ามาในขอบข่ายของการศึกษา

๒. ชื่อวรรณคดี **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี** ผู้วิจัยจะเรียกอย่างย่อในวิทยานิพนธ์ว่า **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**

๓. พระนามของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ที่ปรากฏในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ใช้ตามหนังสือ **ราชสกุลวงศ์ ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม** ซึ่งกรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๓๖

๔. พระนามของสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพถ้าปรากฏในเนื้อหาทั่วไปจะใช้ว่า สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพ หรือบางครั้งจะใช้อย่างย่อว่า “สมเด็จพระบรมราชาเจ้าฯ” ในบริบทที่กล่าวถึงพระองค์เพียงผู้เดียว แต่ถ้าปรากฏในเนื้อหาที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์จะใช้ว่า “กรมหมื่นศกดิพลเสพ” เพื่อให้ตรงกับพระยศที่ทรงดำรงอยู่ในขณะที่เกิดเหตุการณ์นั้น ซึ่งมีผลต่อการวิเคราะห์เนื้อหาทางประวัติศาสตร์ในเรื่อง

๕. ในตัวเรื่อง **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี** รวมทั้งในบรรณานุกรมต้นฉบับ ตัวเขียนของกรมศิลปากรไม่มีการใช้คำว่า “จังหวัด” เพราะฉะนั้นผู้วิจัยจึงขอใช้คำว่า “เมือง” ดังที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องนี้และในบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

วิธีดำเนินการวิจัยมีขั้นตอนดังนี้

๑. สืบค้นและเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและหนังสือจากหอสมุดและห้องสมุดต่างๆ ดังนี้

- หอสมุดกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
- สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ศูนย์สารนิเทศมนุษยศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- หอสมุดปรีดี พนมยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- หอสมุดแห่งชาติ
- หอสมุดดำรงราชานุภาพ ถนนหลานหลวง
- หอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตวังท่าพระ
- มุลนิธิจิม ทอมป์สัน

- กรมแผนที่ทหาร กระทรวงกลาโหม
  - พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร
  - พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ราชบุรี
  - ห้องสมุดส่วนตัว ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ขวัญดี อัครวฤทธิชัย
๒. สำรวจเส้นทางเดินทัพจากสถานที่จริงเท่าที่สามารถเดินทางไปได้
๓. สัมภาษณ์พระสงฆ์ นักวิชาการ อาจารย์และชาวบ้าน ตามสถานที่ที่เดินทางไปสำรวจเส้นทางเดินทัพ
- ๔. วิเคราะห์ข้อมูล
  - ๕. สรุปผลการวิเคราะห์และเรียบเรียงงานวิจัย

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย

เป็นแนวทางในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับประวัติศาสตร์และสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๒

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรีในฐานะนิราศเดินทาง

นิราศเดินทางเป็นนิราศที่เกิดจากความจำเป็นที่ต้องเดินทางไปทำศึกสงคราม^๑ เป็นกลุ่มวรรณคดีที่พบมากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นิราศเดินทางสืบทอดขนบการแต่งมาจากนิราศสมัยกรุงศรีอยุธยาทั้งฉันทลักษณ์และเนื้อหา แต่ก็มีลักษณะเฉพาะคือมีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์การสงครามแต่ละครั้งของไทย

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี เป็นนิราศเรื่องแรก^๒ และนิราศเดินทางเรื่องเดียวเท่าที่พบที่แต่งด้วยลิลิต ทั้งยังมีเนื้อหาเกี่ยวกับการพรรณนาการเดินทาง การคร่ำครวญถึงผู้เป็นที่รัก และการบรรยายเรื่องราวการสงคราม ในสัดส่วนที่สมดุลกันและมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว

การศึกษา**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ในฐานะนิราศเดินทางพิจารณาเป็น ๔ ประเด็น ได้แก่ ภูมิหลังผู้ประพันธ์ การศึกษาด้านฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์ การสืบทอดศิลปะการประพันธ์จากวรรณคดีเอก และลักษณะเด่นของวรรณคดีเรื่องนี้

๒.๑ ภูมิหลังผู้ประพันธ์

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ มีความเกี่ยวข้องกับชีวิตและตัวตนของกวีในเกือบทุกด้าน ก่อนที่จะวิเคราะห์วรรณคดีเรื่องนี้จึงต้องรู้ถึงภูมิหลังของผู้ประพันธ์ เพื่อให้เข้าใจถึงที่มาของเรื่องและการสร้างตัวบท โดยพิจารณาเป็น ๕ ประเด็นดังต่อไปนี้ ได้แก่ พระประวัติ พระบุคลิภาพและพระอุปนิสัย ชีวิตส่วนพระองค์ การเป็นกวีละผู้อุปถัมภ์กวี และการเป็นนักรบ

๒.๑.๑ พระประวัติ

พระกำเนิดของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพมีความสำคัญทั้งทางพระราชบิดา ผู้เป็นปฐมบรมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี และทางพระมารดาผู้เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งได้เกี่ยวพันกับทั้งราชวงศ์จักรีและเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ด้วยความมั่นคง

^๑ สุวรรณ เกรียงไกรเพชร และสุจิตรา จงสถิตวัฒนา บรรณาธิการ, **ทอใหม่ในสายน้ำ ๒๐๐ ปี วรรณคดีวิจารณ์ไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาร, ๒๕๔๑), หน้า ๔๖.

^๒ นิราศอีกเรื่องหนึ่งที่แต่งด้วยลิลิต คือ **ลิลิตพายัพ** พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทางเชื้อสายทั้งสองทางและพระปรีชาสามารถทำให้พระองค์ได้เลื่อนอิสริยยศสูงขึ้นเป็นลำดับและได้ดำรงตำแหน่งสำคัญตลอดพระชนม์ชีพ ในการพิจารณาพระประวัติแบ่งเป็น ๒ ประเด็น คือ พระกำเนิดและพระอิสริยยศ

๒.๑.๑.๑ พระกำเนิด

สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิ์พลเสภมีพระนามเดิมว่าพระองค์เจ้าข้างหรือพระนามเต็มว่าพระองค์เจ้าอรุโณทัย^๓ ประสูติเมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๑ แรม ๓ ค่ำ ปีมะเส็ง สัปตศก จ.ศ. ๑๑๔๗ ตรงกับวันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๒๘ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๑๗ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช นับเป็นพระองค์เจ้าที่ประสูติในเขตฉัตรพระองค์ที่ ๗ หลังจากพระราชบิดาครองราชย์สมบัติได้ ๓ ปี และเป็นโอรสเพียงพระองค์เดียวของเจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่

เจ้าจอมมารดาน้อยใหญ่เป็นธิดาของเจ้าพระยานคร(พัฒน์)^๔กับคุณชุ่ม ธิดาคณในใหญ่ของเจ้านคร(หนู)ที่รู้จักกันในนาม “ก๊กเจ้านคร” หลังการเสียกรุงครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๒ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเสด็จลงไปปราบก๊กเจ้านครและนำตัวเจ้านคร(หนู)กับครอบครัวขึ้นมารุงธนบุรี ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๙ พระเจ้าหลานเธอเจ้านราสุริยวงศ์ซึ่งได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้านครพิราลัย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงแต่งตั้งให้เจ้านคร(หนู)กลับไปครองนครศรีธรรมราชในฐานะเทียบเท่าเจ้าประเทศราช ทรงพระราชทานเครื่องประกอบอิสริยยศและแต่งตั้งตำแหน่งเสนาบดีเท่ากับเสนาบดีของพระเจ้ากรุงกัมพูชา^๕ และได้ทรงแต่งตั้ง “ลูกเขย” ของเจ้านคร(หนู) ที่เรียกกันว่า “เจ้าพัด” ซึ่งเคยเป็นวังหน้าเมืองนครออกไปดำรงตำแหน่งเดิม ทั้งยังได้พระราชทานคุณหนูเล็กน้องสาวของคุณชุ่มไปเป็นชายา โดยที่คุณหนูเล็กได้ตั้งครรรค์กับสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชไปแล้ว และบุตรที่ถือกำเนิดมาในฐานะบุตรเจ้าอุปราช(พัฒน์) หรือต่อมาคือเจ้าพระยานคร(พัฒน์) รู้จักกันใน

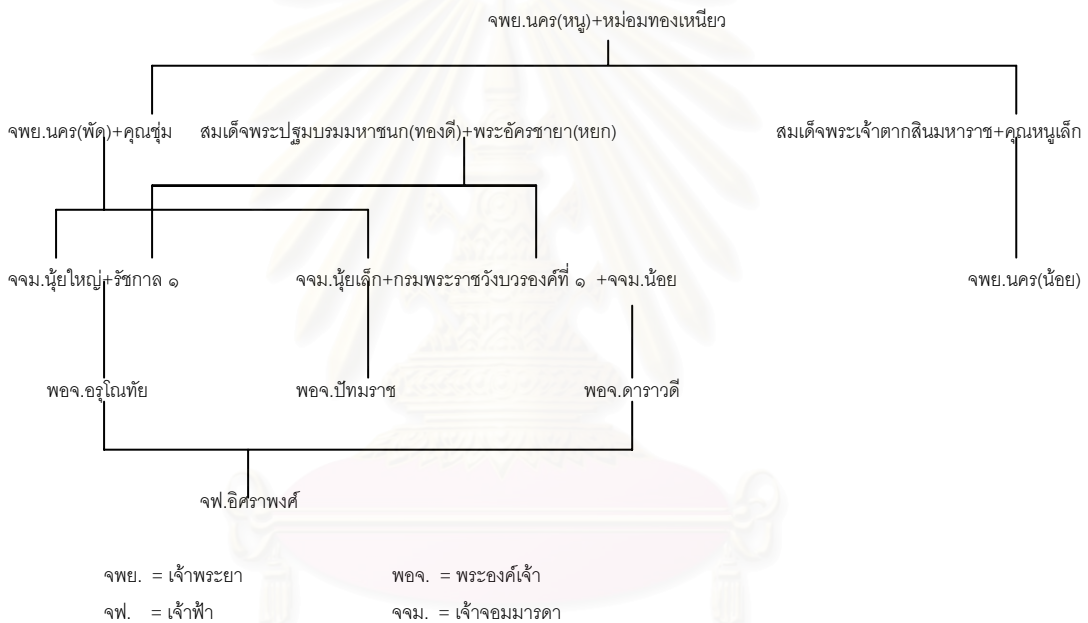
^๓ *ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม)*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๘.

^๔ ชื่อของเจ้าพระยานครท่านนี้สะกดกันหลายแบบ ทั้ง “พัด” “พัท” “พัฒน์” และบางแห่งเขียนพร้อมด้วยตำแหน่งเจ้าเมืองว่า “เจ้าพัด” เจ้าพระยานครท่านนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี

^๕ การได้รับแต่งตั้งครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงเห็นว่าเกินฐานะเจ้าประเทศราช ต่อมาจึงได้ลดฐานะลงเป็นเจ้าพระยานคร ดูเพิ่มเติมที่ *จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๘๑) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ณ เมรุท้องสนามหลวง วันที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๑, หน้า ๑๑๙.

นามของเจ้าพระยานคร(น้อย) หรือน้อยคืบเมือง^๖ จึงนับได้ว่าเจ้าพระยานคร(น้อย)เป็น"น้ำ"ของ สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพ

เชื้อสายทางพระมารดาของสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพที่พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบันทึกไว้ว่าในสมัยกรุงธนบุรี "...เชื้อวงศ์เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งได้ เป็นราชตระกูลในเวลานั้นคราวหนึ่ง..."^๗ เป็นเชื้อสายที่มีความสำคัญทางการเมืองอย่างยิ่งเพราะ ได้เกี่ยวข้องกับเจ้านายชั้นสูงในราชวงศ์จักรีทั้งวังหลวง วังหน้า และเกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับเชื้อ สายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เพื่อให้เข้าได้ง่ายขอแสดงสายสัมพันธ์โดยใช้แผนภูมิดังนี้

^๖ ดูเพิ่มเติมที่ *รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช*, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอก เจ้าพระยาบดินทรเดชาอนุชิต (แย้ม ณ นคร) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕.

^๗ *จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๘๑) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ณ เมรุท้องสนามหลวง วันที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๑, หน้า ๕๐.

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงเป็นสายโซ่อันแข็งแกร่งที่เชื่อมกรุงรัตนโกสินทร์กับหัวเมืองปักษ์ใต้ เพราะทรงเป็น“หลานตา”ของเจ้าพระยามนทรวิเศษ (พัฒน์) ทั้งยังทรงเชื่อมราชสกุลของกรุงธนบุรีและราชวงศ์จักรีเพราะทรงเป็น“หลานน้ำ”ของเจ้าพระยามนทรวิเศษ (น้อย)

นอกจากนี้เชื้อสายทางพระมารดายังได้เกี่ยวโยงกับวังหน้า ด้วยคุณนุ้ยเล็กน้องสาวร่วมบิดามารดากับคุณนุ้ยใหญ่ ได้ถวายตัวเป็นเจ้าจอมในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท มีพระราชธิดาคือ พระองค์เจ้าปัทมราช^๕ ดังนั้นสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพและพระองค์เจ้าปัทมราชจึงทรงเป็น “ลูกเรียงพี่เรียงน้องชั้นที่หนึ่ง” นับเป็นพระญาติของวังหน้าที่ใกล้ชิดที่สุด พระองค์ยังทรงอภิเษกกับพระองค์เจ้าดาราวดีพระราชธิดาในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท

๒.๑.๑.๒ พระอิสริยยศ

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๐ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุณทิพย์ ซึ่งขณะนั้นมีพระชนมายุ ๒๒ พรรษา ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จากพระราชบิดาให้ทรงกรมเป็นกรมหมื่นศักดิ์พลเสพพร้อมกับเจ้านายพี่น้องอีกหลายพระองค์ ในจดหมายเหตุได้บันทึกไว้ว่า “ในวันศุกร์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๔ จ.ศ. ๑๑๖๙ ปีเถาะ นพศก เวลาโม่งเช้า ทำพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ...พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้ากรมหมื่นศักดิ์พลเสพ อชันนาม แผ่นทองเนื้อ ๖ ยาว ๑๒ นิ้ว กว้าง ๒ นิ้ว...”^๖

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ๑ ปี ใน พ.ศ. ๒๓๕๓ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ พระชนมายุ ๒๕ พรรษาได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ คือ เป็นผู้สำเร็จราชการในกรมพระกลาโหมในวาระเดียวกับพระโอรสในสมเด็จพระพี่นางเธอของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและพระราชโอรสองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้กำกับราชการในกรมต่างๆ ดังมีบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดาร ดังนี้

^๕ ทั้งคุณนุ้ยใหญ่ คุณนุ้ยเล็กและพระองค์เจ้าปัทมราชปรากฏหลักฐานว่าเป็นที่เคารพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างยิ่ง ดูเพิ่มเติมที่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขา**, พิมพ์ในงานฉลองครบ ๘๕ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ๑-๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๑.

^๖ **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๓๙.

...ในปีมะเมียโทศกนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี^{๑๐} เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แล้วให้ข้ามปากไปอยู่พระราชวังเดิม โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนนิศรานุกรักษ์^{๑๑} เป็นผู้สำเร็จราชการในกรมมหาดไทย โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระเจ้าห้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ สำเร็จราชการในกรมพระกลาโหม โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์^{๑๒} สำเร็จราชการในกรมท่า^{๑๓}

การที่ได้ทรงกรมและได้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการกรมพระกลาโหมในเวลาใกล้เคียงกันแสดงว่าต้องมีความเหมาะสมในด้านพระราชกานินัดตั้งกล่าวมาและต้องทรงพระปรีชาในราชการประกอบด้วย^{๑๔}

ใน พ.ศ. ๒๓๖๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตโดยไม่ทันตรัสมอบราชสมบัติให้แก่ผู้ใด^{๑๕} “พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีพร้อมกันเชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

^{๑๐} พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุมิตร (แก้ว) พระพี่นางเธอในรัชกาลที่ ๑ กับเจ้าขรัวเงิน

^{๑๑} พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุมิตร (แก้ว) พระพี่นางเธอในรัชกาลที่ ๑ กับเจ้าขรัวเงิน

^{๑๒} พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ประสูติ พ.ศ. ๒๓๓๐ ครองราชย์ พ.ศ. ๒๓๖๗ สวรรคต พ.ศ. ๒๓๙๔)

^{๑๓} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), *พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๒๐.

^{๑๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้วิเคราะห์เรื่องให้เจ้านายกำกับราชการในครั้งนี้ไว้ว่า ประการแรกเพราะเมื่อจัดกองทัพไปรบพม่าเมื่อ ปี ๒๓๕๒ ข้าราชการเจ้ากระทรวงต่างๆ หย่อนความสามารถ รัชกาลที่ ๒ จึงทรงเลือกสรรเจ้านายที่มีความสามารถเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยไปช่วยราชการต่างกระทรวง ประการที่สองในตอนนั้นเจ้านายที่เจริญพระชนมายุและมีความสามารถมีหลายพระองค์ รัชกาลที่ ๒ จึงทรงเลือกสรรเจ้านายที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยในความสามารถไปช่วยราชการต่างกระทรวง ในส่วนลักษณะการทำงานของเจ้านายที่ได้กำกับราชการนั้น จะเป็นที่ปรึกษาของเสนาบดีหรือผู้เป็นหัวหน้ากระทรวงทบวงการนั้นๆ ถ้าเจ้ากระทรวงจะทำงานใดต้องทูลปรึกษาหารือเจ้านายที่ทรงกำกับราชการในกระทรวงนั้น ในส่วนพระราชดำริอันเกี่ยวกับกระทรวงก็ทรงปรึกษาเจ้านายซึ่งทรงกำกับกระทรวงด้วยเช่นกัน

^{๑๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒*, พิมพ์ครั้งที่ ๙ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร), หน้า ๒๑๗.

กรมหมื่นเฉษฎาภดินทร์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสผู้ใหญ่ ขึ้นครองราชย์...”^{๑๖} เป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อุปราชากิเชกกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ พระปิตุลาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ในพระราชพงศาวดารได้บันทึกถึงพิธีอุปราชากิเชกตามโบราณราชประเพณีทั้งพิธีสงฆ์ และพิธีพราหมณ์ที่พระบวรราชวังเป็นเวลา ๓ วัน ตั้งแต่วันพฤหัสบดีเดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำจนถึงวันเสาร์เดือน ๑๐ แรม ๕ ค่ำ ในวันอาทิตย์เดือน ๑๐ แรม ๖ ค่ำ ได้ทำพิธีรับพระสุพรรณบัฏต่อพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในพระพระบรมมหาราชวัง^{๑๗} ตรงกับวันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๓๖๗^{๑๘} หลังจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครองราชย์ได้ ๑ เดือน ๒๕ วัน^{๑๙} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ยังบันทึกถึงเหตุผลที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกกรมหมื่นศักดิ์พลเสพเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลไว้ว่า

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตเมื่อปีวอก จุลศักราช ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติ ทรงพระราชดำริว่า กรมหมื่นศักดิ์พลเสพมีบำเหน็จความชอบมาก จะโปรดให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และมีรับสั่งว่า วังหน้าเป็นพระราชวังใหญ่โต หากควรจะทิ้งไว้ให้เป็นวังร้างไม่ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพก็เป็นพระราชบุตรเขยของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พันช้อรงเกียจทีกล่าวกันว่าทรงแข่งสาปไว้แต่ก่อน จึงโปรดให้เสด็จไปเฉลิมพระราชมนเทียร ประทับอยู่ในพระราชวังบวรฯ...^{๒๐}

^{๑๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒*, หน้า ๒๐๖.

^{๑๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓*, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๒-๓.

^{๑๘} *ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม)*, หน้า ๙.

^{๑๙} ในหนังสือ*ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม)* ระบุว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จครองราชย์ เมื่อวันที่พุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอก จศก จ.ศ. ๑๑๘๖ พ.ศ. ๒๓๖๗

^{๒๐} *ฉายชื่อนอนุสรณ์*, เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล. ฉายชื่อน กำพูน เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันอังคารที่ ๑๙ สิงหาคม ๒๕๔๐), หน้า ๒๔.

สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงเป็นกรมพระราชวังบวรพระองค์ที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เสด็จสวรรคตในวันอังคาร ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๖ จ.ศ. ๑๑๙๔ ปีมะโรง จัตวาศก ตรงกับวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ เมื่อได้อุปราชาภิเษกพระชนม์ ๓๘ พรรษา ๑๐ เดือน ๘ วัน ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ๗ พรรษา ๘ เดือน ๖ วัน สิริพระชนมายุ ๔๖ พรรษา ๖ เดือน ๑๔ วัน^{๒๑}

๒.๑.๒ พระบุคลิกภาพและพระอุปนิสัย

แม้ไม่มีพระสาทิสลักษณ์ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน แต่จากบันทึกของเฮนรี เบอร์นีที่มีโอกาสได้เข้าไป ทำให้ทราบว่าสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงมีพระวรกายสูงใหญ่ ผิดชายไทยทั่วไป ไม่โปรดเคี้ยวพระสลาเหมือนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่โปรดสูบพระโสมถวน^{๒๒} นอกจากนี้ยังบันทึกไว้ว่าทรงเป็นผู้มีพระทัยพระอารมณดีและไม่ถือพระองค์ซึ่งตรงกับหลักฐานใน*ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า*ที่ทรงสนิทสนมกับมหาดเล็กเหมือนเป็นเพื่อนที่พูดจาล้อเล่นและต่อว่าต่อขานกันได้แม้ในยามที่ทรงเหงาพระทัย เช่น ตอนที่ทรงให้มหาดเล็กขับเสภาให้ฟังตอนกลางคืนระหว่างประทับแรมอยู่ในป่า มหาดเล็กขับตอนพระไวยเดินทัพจากนางศรีมาลาซึ่งตรงกับที่พระองค์ต้องเดินทัพจากพระชายา จึงทรงต่อว่า“...ฟังยิ่งพระวงรุ่มเสน่ห์ เออ เป็นเล่ห์แล้วนาย แรงกรรหายฤพ้อง ชับให้หมองใจกู สูฤภู์ใจเรา เราบฟังแล้วเจ้า เรื่องนี้อย่าครวญ ฯ”^{๒๓} หรืออีกตอนหนึ่งที่ทรงกล่าวต่อว่ามหาดเล็กที่ต้องทำพุ่มดอกไม้บูชาภัณฑ์เทศน์ว่า “ทรวดทรงบ่เป็นอัน ห่อนดู ได้เฮย”^{๒๔}

แม้ไม่พบหลักฐานว่าพระองค์สามารถตรัสภาษาต่างประเทศได้หรือไม่เพียงใด แต่จากบันทึกของชาวต่างชาติกล่าวไว้ว่าทรงสนิทสนมกับพวกคริสเตียนในเมืองไทย^{๒๕}

^{๒๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓*, หน้า ๔๘.

^{๒๒} สาวิตรี สุวรรณสถิตย์ (แปล), *เอกสารเฮนรี เบอร์นี เล่ม ๑* (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๔), หน้า ๗๐.

^{๒๓} *พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑*, หน้า ๒๐๐.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๒.

^{๒๕} สาวิตรี สุวรรณสถิตย์ (แปล), *เอกสารเฮนรี เบอร์นี เล่ม ๑*, หน้า ๗๐.

ปี พ.ศ.๒๓๖๘ อังกฤษส่งทูตมาไทยเพื่อมาทำหนังสือสัญญา แต่สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะทำสัญญาโปรดแต่การเจริญสัมพันธไมตรี สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เห็นว่าจะเป็นผลร้ายมากกว่า จึงร่วมกันกราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเหตุผลที่ควรทำสัญญา แสดงถึงพระวิสัยทัศน์ต่อการต่างประเทศ ดั่งบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารว่า

จึงกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยานครศรีธรรมราช ทั้ง ๔ คิดอ่านกราบทูลวิงวอนว่า อังกฤษมาขอทำสัญญาถึง ๒ ครั้งแล้ว ถ้าไม่รับทำหนังสือสัญญาด้วยแล้ว ก็เห็นจะไม่ได้เป็นไมตรีกัน ทูตกลับไปแล้วก็คงจะหาเหตุผลพาโลต่างๆ ด้วยเขตแดนอังกฤษติดต่อกลัเคียงเข้ามาทางทะเลและทางบกแล้วจะระวังยาก จึงทรงพระราชดำริเห็นด้วย ยอมให้ทำหนังสือสัญญาเจ้าพนักงานจึงได้เชิญกัปตันหันตรีบารนีขึ้นอยู่เรือนพัก^{๒๖}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกไว้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ “มีความสนิทสนมที่ได้ทำราชการร่วมกันมาโดยตลอด เป็นคู่คิดกับพระองค์ร่วมพระทุกข์กัน”^{๒๗} การที่ทรงสนิทสนมกันนี้น่าจะเป็นเพราะทั้งสองพระองค์ทรงโปรดหลายเรื่องตรงกัน เช่น ทั้งสองพระองค์ทรงโปรดการสร้างวัดด้วยความศรัทธา จึงปรากฏศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมที่ดงามตามพระราชนิยมในพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเป็นที่รู้กันอยู่ทั่วไปว่าทรงเชี่ยวชาญเรื่องการค้า ยิ่งกว่าผู้ใดในแผ่นดิน ทั้งยังมีข้าราชการผู้ใหญ่ เช่น สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ (ดิศ) สมเด็จพระยาองค์น้อย (ทัต) ก็ได้มีกำปั่นค้าขายของตนเองและทำการค้ากับต่างประเทศอย่างมากมายด้วย ไม่มีหลักฐานชัดเจนว่าสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพจะทรงเชี่ยวชาญในการต่อเรือกำปั่นหรือทรงมีเรือกำปั่นค้าขายหรือไม่ แต่อย่างน้อยในเพลงยาวกรมศักดิ์ฯ ก็ทรงพูดถึงสินค้าจากต่างประเทศ เช่น ขวดยักกะตา ถุงแพรจีน และในลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ ก็

^{๒๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓*, หน้า ๑๒.

^{๒๗} *พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงศาวดารกับเรื่องพระราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช*, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายพงษ์เจริญ ส่งศิริ ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖, หน้า ๔๗.

ปรากฏหลายสิ่งๆที่เข้ามาเมืองไทยกับกำปั่นสินค้าของต่างประเทศ เช่น ปืน พระแสง ผ้า ฯลฯ ซึ่งมากพอที่จะเป็นหลักฐานให้เห็นว่ากรมพระราชวังบวรพระองค์นี้ก็ทรงใฝ่พระทัยในสิ่งที่บุคคลสำคัญในสมัยนั้นกระทำอยู่

๒.๑.๓ ชีวิตส่วนพระองค์

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพมีพระโอรสพระธิดารวมทั้งสิ้น ๒๐ พระองค์ แต่ที่ถือกำเนิดจากพระชายามีเพียง ๑ พระองค์เท่านั้น คือ พระองค์เจ้าอิศราพงศ์ ซึ่งต่อมาได้รับการสถาปนาเป็น เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ซึ่งเป็นพระโอรสลำดับที่ ๑๒ พระชายาที่กล่าวถึงนั้นคือ พระองค์เจ้าดาราวดี พระราชธิดาในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทกับเจ้าจอมมารตาน้อย

เรื่องราวความรักระหว่างสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพกับพระองค์เจ้าดาราวดี ซึ่งคงจะเล่าขานกันอย่างมากมายในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้สันนิษฐานจากที่เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอ่านเพลงยาวชุดหนึ่งซึ่งเขียนในระยะนั้นแล้วทรงลงความเห็นทันทีว่า เป็นเพลงยาวที่มีไปมาระหว่าง ๒ พระองค์ เพราะเรื่องราวเป็นที่รู้จักกันในราชวงศ์ เพลงยาวชุดนี้เรียกว่า **“เพลงยาวกรมศักดิ์ฯ”**

ขวัญดี อัครวฑูตมิชย์ ได้วิเคราะห์ไว้ว่าทั้งสองพระองค์ทรงรักกันตั้งแต่พระชนมายุ ๑๗ พรรษา และได้อภิเษกเมื่อพระชนมายุ ๓๔ พรรษา อันน่าจะเป็นเหตุผลที่ทั้งสองพระองค์ทรงมีสายพระโลหิตเพียงพระองค์เดียว อุปสรรคใหญ่ที่ต้องรอคอยกันเป็นเวลาถึง ๑๗ ปีเป็นเพราะพระองค์เจ้าดาราวดีทรงต้องทำราชการอยู่กับสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวังบวรในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จนเมื่อสมเด็จพระบวรราชเจ้าพระองค์นั้นเสด็จสวรรคต จึงได้ทูลขอพระองค์เจ้าดาราวดีมาเป็นพระชายา และทรงได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กระนั้นก็ตามทั้งสองพระองค์ก็ยังทรงต้องรอคอยอีก ๑ ปี ซึ่งอาจเป็นเพราะสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์เพิ่งเสด็จสวรรคตประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งพระองค์เจ้าดาราวดีทรงติดขัดเรื่องความบริสุทธิ์ ช่วงเวลาและความติดขัดของฝ่ายหญิงนั่นเองเป็นที่มาของ**เพลงยาวกรมศักดิ์ฯ**^{๒๔}

หลังจากการอภิเษกของทั้ง ๒ พระองค์ไปจนตลอดพระชนม์ชีพของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ ทรงยกย่องพระองค์เจ้าดาราวดีให้เป็นใหญ่ดังปรากฏใน**ปฐมวงศ์ว่า**...มีอำนาจ

^{๒๔} รายละเอียดเรื่องราวความรักของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพและพระองค์เจ้าดาราวดีดูเพิ่มเติมที่ ขวัญดี อัครวฑูตมิชย์, “ดารา-อรุณทัย: ขอร่วมรื้อนรื้อนเป็นนิรันดร์”. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

เป็นใหญ่ในการช่างในทั้งปวงในพระบรมราชวัง จึงได้ปรากฏพระนามภายหลังรู้เรียกกันว่าเจ้าช่าง
ในบ้าง เสด็จช่างในบ้าง แต่พวกในพระบรมราชวังเวลานั้นเรียกกันว่าทูลกระหม่อมช่างใน...”^{๒๙}

ในลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าฯ สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพได้ทรงกล่าวถึง
พระองค์เจ้าดาราวดีและพระองค์เจ้าอิศราพงศ์ซึ่งมีพระชนมายุเพียง ๒ เดือนกว่า และได้ทรงระลึก
ถึงด้วยความรักและห่วงหาอาทรตลอดการเดินทาง

๒.๑.๔ การเป็นกวีและผู้อุปถัมภ์กวี

ในบรรดากรมพระราชวังบวรของกรุงรัตนโกสินทร์ยกเว้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน
ภาลัยผู้เคยดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรต่อจากสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทใน
สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ
ทรงเป็นกรมพระราชวังบวรที่มีผลงานมากที่สุด พระราชนิพนธ์ของพระองค์เท่าที่พบมีดังต่อไปนี้

๑. เพลงยาวกรมศักดิ์ฯ

๒. ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี

๓. บทละครเรื่อง ขุนช้างขุนแผน

ตอน นางวันทองหึงกันกับนางลาวทอง

ตอน ขุนแผนลักพานางวันทอง

๔. บทละครเรื่อง พระลอนรลักษณ์

๕. บทละครเรื่อง รามเกียรติ์

ตอน นางเบญกายหึงนางสุวรรณกันยุมมา

๖. บทเบิกโรงเบ็ดเตล็ด

เรื่องจับลิงหัวค้ำ

เรื่องรำบรลงหางนกยูง

เรื่องยักษ์สองกรรวิก สองพี่น้องตั้งพิธี

เรื่องไพจิตราสูร

เปลื้อง ณ นคร ยังได้วิเคราะห์ว่าพระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้

^{๒๙} สุจิตต์ วงษ์เทศ บรรณาธิการ, *อภินิหารบรรพบุรุษ และปฐมวงศ์* (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕),

๗ ตอน ได้แก่ *ตอนขุนแผนลู่แก่โทษ* *ตอนขุนแผนชนะความขุนช้าง* *ตอนขุนแผนติดคุก* *ตอนเจ้าล้านช้างถวายนางสร้อยทองแก่พระพันวษา* *ตอนแต่งงานพระไวย* *ตอนขุนช้างเป็นโทษ* และ *ตอนขุนช้างถวายฎีกา*^{๓๐}

ในตำนานละครอิเหนายังบันทึกไว้ว่า พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอก *เรื่อง กากี ตอนครุฑลักนางกากี*^{๓๑} อีกเรื่องหนึ่ง ข้อมูลจากใน *เพลงยาวกรมศักดิ์* และ *ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า* ทำให้ทราบว่าได้ทรงกลอนกับพระองค์เจ้าดาราวดีเสมอจึงสันนิษฐานได้ว่าพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพอาจจะมีมากกว่านี้

พระราชนิพนธ์ของพระองค์มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวในแต่ละเรื่อง เช่น *เพลงยาวกรมศักดิ์* เป็นเพลงยาวที่มีตอบโต้กับพระองค์เจ้าดาราวดี ทำให้ทราบรายละเอียดพระกรณียกิจต่างๆ ที่ทรงปฏิบัติในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย^{๓๒} และเห็นถึงชีวิตชาววังฝ่ายใน การที่ทรงใช้ทั้งกลอนเพลงยาว กลอนดอกสร้อย ร่ายและโคลงสี่สุภาพ ในการเขียนเพลงยาวแสดงการสร้างสรรค้นำฉันทลักษณ์ที่หลากหลายมาเขียนจดหมายรักได้อย่างไพเราะ ไม่ขัดเขิน และจากการสร้างสรรคนี้ทำให้เห็นถึงร่องรอยของพระราชนิพนธ์เรื่องต่อมา คือ *ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า* ที่ทรงริเริ่มนำลิลิตมาแต่งนิราศถ่ายทอดเรื่องราวการเดินทางจากผู้เป็นที่รักไปทำสงคราม ใน *เพลงยาวกรมศักดิ์* และ *ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า* ยังมีข้อมูลที่ช่วยเสริมซึ่งกันและกันทำให้เห็นถึงชีวิตส่วนพระองค์ เช่น การแสดงความรักต่อพระชายาด้วยการกอดให้อุระแนบอุระ การดูดาวและการที่ทรงกลอนด้วยกัน

พระราชนิพนธ์สำคัญอีกเรื่องหนึ่ง คือ *บทละครเรื่องพระลอนรลักษณ์* แสดงถึงความโปรดปราน *ลิลิตพระลอ* โดยทรงนำเนื้อหามาแต่งเป็นบทละคร และนำฉันทลักษณ์และลีลาไปแต่ง *ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า* ทรงสร้างตัวละครอย่างมีชีวิตชีวา มีความรู้สึก มีสีสัน ทั้งยังทรงใส่รายละเอียดเกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในสมัยนั้นอย่างน่าสนใจ นอกจากนี้ยังทรงแทรกรายละเอียดเรื่องราวในสิ่งที่พระองค์ถนัดไว้ในบทละครเรื่องนี้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการสงคราม การทหาร ดาราศาสตร์

^{๓๐} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๙๗-๙๘.

^{๓๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารานุกรม, *ตำนาน เรื่อง ละครอิเหนา*, แต่งถวายพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี ในงานฉลองพระชันษาชาติ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔, หน้า ๘๙.

^{๓๒} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๙๒.

ในบทละครเรื่องขุนช้างขุนแผน สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงเป็นผู้ริเริ่มนำเรื่องขุนช้างขุนแผนซึ่งแต่เดิมใช้ขับเสภามาแต่ใหม่เพื่อใช้แสดงละครเป็นพระองค์แรก^{๓๓} ทั้งยังทรงนำเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ คือ กรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ ซึ่งพระองค์ได้รับมอบหมายให้เป็นจอมพยุหะทัพยกทัพไปปราบปรามที่เวียงจันทน์มาแทรกไว้ในเรื่องด้วย นอกจากนี้ยังทรงนำประสบการณ์ชีวิตของพระองค์ เช่น การเสด็จไปนมัสการพระแท่นดงรัง ซึ่งปรากฏใน **ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าฯ** มาใส่ไว้ในบทละครเรื่องนี้

นอกจากทรงเป็นกวีเองแล้วยังทรงเป็นผู้อุปถัมภ์กวีทั้งบุรุษและสตรี กวีบุรุษคนสำคัญ ได้แก่ พระยาตรัง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้สันนิษฐานไว้ว่าเป็นชาวนครศรีธรรมราช และเป็นพระญาติของสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพ พระยาตรังเป็นกวีชาวใต้ฝีปากกล้าผู้หนึ่งที่มีชื่อเสียงในเมืองกรุง นอกจากแต่งโคลงได้เป็นเลิศแล้ว ยังได้รวบรวมโคลงกวีโบราณถวายสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพ^{๓๔} ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการกวีในวังหน้าสมัยนั้นรุ่งเรืองมาก เป็นแหล่งรวบรวมวรรณคดีขึ้นเอกทั้งหลายเพราะเจ้าของวังเอาใจใส่ในการกวีและอุปถัมภ์กวี

นอกจากพระยาตรังแล้วพระองค์ยังทรงอุปถัมภ์กวีชาวใต้อีกผู้หนึ่ง ชื่อว่าศรีโหม ซึ่งได้รับใช้ใกล้ชิดพระองค์ ท่านผู้นี้เรียกพระองค์ว่า “ฟ้าวังหน้ามหาศกดิพลเสพ” แม้เมื่อท่านกลับมาบ้านเดิมแล้วก็ยังคงมีความจงรักภักดีจัดหาของเสวยอย่างดีส่งไปถวายทุกปี^{๓๕} ท่านศรีโหมผู้นี้นอกจากเป็นกวีแล้วยังเป็น “ล่าตัว” หรือคนถือบัญชีประจำเรือ^{๓๖} เดินเรือค้าขายให้ทางเมืองนครศรีธรรมราชไปค้าขายอินเดีย เปอร์เซีย และยังนำสินค้าเข้ามากรุงเทพฯ^{๓๗}

เห็นได้ว่าทรงโปรดผู้ที่มาจาก “บ้านเดียว” กับพระองค์ และยังเป็นผู้ที่มีความสามารถทางการกวีด้วยแล้วก็จะทรงเมตตาไปยังขึ้นไปอีก

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๒.

^{๓๔} **วรรณคดีพระยาตรัง**, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: บรรณาคาร, ๒๕๑๕), หน้า ๑-๓.

^{๓๕} **อนิรุทธคำฉันท์ (ฉบับวังหน้ามหาศกดิพลเสพ)** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กัณฑ์ประดิษฐ์, ๒๕๐๐), หน้า ค-ฆ.

^{๓๖} **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๙), หน้า ๗๒๙.

^{๓๗} สัมภาษณ์ ขวัญดี อุตวาวุฒิชัย, อาจารย์พิเศษมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๑๐ มีนาคม ๒๕๔๙.

ในวังหน้าสมัยพระองค์ยังเป็นแหล่งรวมกวีสตรีหลายท่าน ยกตัวอย่างเช่น หม่อมสุด ซึ่งเป็นหม่อมห้ามของพระองค์ เมื่อเสด็จสวรรคตหม่อมสุดได้ลงมารับราชการในวังหลวง อยู่ที่ตำหนักกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ^{๓๘} พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมผู้นี้มีความสามารถทางอักษรศาสตร์ทั้งอ่านและเขียนไม่แพ้กวีบุรุษ^{๓๙}

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรดการกวีและการละคร ทำให้ในสมัยนั้นการกวีและการละครกระจายออกมาอยู่ข้างนอก วังหน้าจึงเป็นแหล่งหนึ่งที่เป็นศูนย์กลางของการกวีและการละคร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวไว้ใน**ตำนานละครอิเหนา**ว่า สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงหัดละครผู้หญิงขึ้นหนึ่งโรง เล่นทั้งเรื่องพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และละครนอกซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่มี ๔ เรื่อง คือ **รามเกียรติ์ ตอน หนุมานอาสา กากี ตอนครุฑลักนางกากี พระลอ ตอนพระลอคลั่ง ขุนช้างขุนแผน ตอนลาวทองลงมาพบกับนางวันทอง ตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง และตอนนางวันทองห้ามทัพ** ละครวังหน้านี้เล่นอยู่ ๘ ปี เมื่อกรมพระราชวังบวรสวรรคตก็เลิกไป^{๔๐} สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพยังได้พระราชทานเครื่องละครและตัวละครผู้หญิงวังหน้าหลายคนให้เจ้าพระยานคร(น้อย) ซึ่งเป็นญาติของพระองค์ จึงได้มีการหัดละครผู้หญิงขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราช เพราะเล่ากันว่าแต่เดิมเจ้าพระยานครผู้นี้หัดแต่โขงผู้ชาย ตัวละครเหล่านี้ได้เป็นครูละครที่เมืองนครและเมืองตะกั่วป่าที่เล่นต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๔๑} นอกจากการละครในวังของพระองค์เจริญรุ่งเรืองแล้ว ยังส่งผลให้การละครแบบแผนจากในวังแพร่กระจายสู่หัวเมืองด้วย

ความโปรดปรานการกวีและการละคร รวมทั้งการที่ทรงอุปถัมภ์กวี ทำให้วังหน้าเป็นดินแดนกวีและช่วยรักษาวรรณคดีสำคัญของประเทศไว้หลายเรื่อง ด้วยปรากฏในสมัยต่อมาว่าวังหน้าเป็นแหล่งที่พบวรรณคดีเอกมากมาย มีประโยชน์ต่อนักวรรณคดีและนักประวัติศาสตร์ในสมัยต่อมาอย่างยิ่ง

^{๓๘} **บทละครคน เรื่องพระมะเหลเถไถ เรื่อง อุนรุทร้อยเรื่อง เรื่องระเด่นลันได กลอนเพลงยาว เรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ เรื่องพระอาการประชวรของกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ** , พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๑๕), หน้า ๖๘.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓.

^{๔๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนาน เรื่อง ละครอิเหนา**, หน้า ๘๙.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๑.

๒.๑.๕ การเป็นนักรบ

สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงมีความสามารถในการรบทั้งทางทฤษฎีและทางปฏิบัติ ทำให้พระองค์เป็นจอมพยุหะทัพที่สำคัญพระองค์หนึ่งในกรุงรัตนโกสินทร์

ในทางทฤษฎีทรงศึกษาตำราพิไชยสงครามจนแตกฉาน ในเพลงยาวที่ทรงเขียนถึงพระองค์เจ้าदारาวดี มีตอนหนึ่งทรงกล่าวถึงความเชี่ยวชาญของพระองค์ในการสงครามว่า

.....

ถึงกระไรแต่พอสึกมาต่างเมือง	จะได้เปลื้องอุบายสู้สงครามชิง
แม้ทหารถึงจะน้อยกว่าร้อยเท่า	อย่าดูเบาเลยไม่พรั่นแต่สักสิ่ง
จำพิไชยสงครามชำนาญจริง	..... ^{๔๒}

หลักฐานอีกประการหนึ่งที่แสดงถึงความรอบรู้ในตำราพิไชยสงคราม คือ ทรงเป็นผู้ชำระตำราพิไชยสงคราม ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ วันจันทร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๘ จุลศักราช ๑๑๘๗ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๖๘^{๔๓} ทำให้ตำราพิไชยสงครามอันเป็นแม่บทในการรบของไทยมาตั้งแต่โบราณมีความถูกต้อง ไม่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนเป็นหลายฉบับ

ในทางปฏิบัติตั้งแต่ยังทรงดำรงพระยศกรมหมื่นศักดิพลเสพได้ตามเสด็จพระเชษฐาสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาเสนาณรงค์ไปรบที่หัวเมืองปักข์ได้ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒^{๔๔}

ใน*ลิลิตเสด็จไปซัดทัพพม่าฯ* เป็นเครื่องยืนยันถึงความสามารถทางการรบเป็นอย่างดี ทั้งการกล่าวถึงพิธีกรรมการสงคราม กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคและทางสถลมารค การตั้งค่าย การล้อมรบ การเสด็จไปตรวจด่านเพื่อความไม่ประมาท แสดงให้เห็นว่าทรงนำความรู้จากตำราพิไชยสงครามมาประยุกต์ใช้ในการสงครามจริง

^{๔๒} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๑๗.

^{๔๓} นิยะดา เหล่าสุนทร, *การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช* (กรุงเทพฯ: แมคค่าฟาง, ๒๕๓๙), หน้า ๑๙๓.

^{๔๔} *จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๒*, มุลินธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบรอบ ๒๐๓ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔, หน้า ๑๖.

ในปีพ.ศ. ๒๓๖๙ สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงได้รับพระราชโองการให้เป็น “จอมพยุหะทัพบ” ยกไปตีเจ้าอนุวงศ์ ณ เมืองเวียงจันทน์ซึ่งเป็นสงครามครั้งใหญ่ที่สุดครั้งหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์^{๕๕} กองทัพบที่ยกไปมีเจ้านายและข้าราชการระดับสูงซึ่งเป็นผู้มีความสามารถทางการรบหลายพระองค์และหลายคนเป็นแม่ทัพคุมพลออกจากพระนครหลายทาง โดยจัดวางกลยุทธ์โอบล้อมพวกเจ้าอนุวงศ์ไม่ให้มาตีไทยได้

ในการสงครามที่พระองค์เป็นจอมพยุหะทัพบนี้แม้จะไม่ได้บันทึกไว้เป็นพระราชนิพนธ์อย่าง **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพบม่าฯ** แต่ก็ทำให้เกิดนิราศเดินทางจากการสงครามครั้งนี้ถึง ๓ เรื่อง จากการแต่งของเจ้านายที่ตามเสด็จในกองทัพบ โดยเฉพาะ **นิราศทัพบเวียงจันทน์** ของหม่อมเจ้าทัพบในกรมหลวงเสนีบริรักษ์ ที่ตามเสด็จในทัพหลวงของสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพที่ได้บันทึกถึงเหตุการณ์สงครามครั้งนั้นอย่างละเอียดเช่นเดียวกับ **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพบม่าฯ** ที่บันทึกถึงสงครามครั้ง พ.ศ. ๒๓๖๓ จึงเป็นไปได้ว่าในการสงครามที่พระองค์ไม่ได้ทรงพระราชนิพนธ์เองก็ทรงโปรดให้ผู้ตามเสด็จบันทึกในแนวทางเดียวกัน

นอกจากพระปรีชาสามารถในด้านการการกวีและการเป็นนักรบ สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพยังทรงเปี่ยมด้วยพระปรีชาในด้านอื่นๆ ได้แก่ ในด้านการบริหารทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยให้สำเร็จราชการในกรมพระกลาโหมควบคุมดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมด งานใหญ่ที่ทรงทำคือเมื่อพ.ศ. ๒๓๕๔ ได้ทรงชำระทำเนียบข้าราชการเมืองนครศรีธรรมราช จัดแจงให้ครบตามตำแหน่ง

ในด้านการช่างทรงซ่อมแซมวังหน้าครั้งใหญ่ด้วยความประณีตงดงาม ทำให้เกิดสถาปัตยกรรมตระกูลช่างวังหน้าที่เป็นเอกลักษณ์ต่างจากสถาปัตยกรรมพระราชนิพนธ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในด้านพระศาสนา ทรงเป็นผู้สร้างวัดสำคัญหลายวัดที่ประกอบด้วยศิลปกรรมอันงดงาม ได้แก่ วัดบวรสถานสุทธาวาส วัดบวรนิเวศวิหาร วัดไพชยนต์พลเสพ และทรงปฏิสังขรณ์วัดที่ทรุดโทรม รวมทั้งทรงจัดหาพระพุทธรูปสำคัญซึ่งมีพุทธศิลป์งดงามจากที่ต่างๆ มาประดิษฐานเป็นพระประธานในวัดที่ทรงสร้างรวมถึงวัดสำคัญๆ ในกรุงเทพฯ อีกหลายวัด

^{๕๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, หน้า

เห็นได้ว่าสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงเป็นผู้มีความสามารถรอบด้าน ซึ่งเป็นคุณสมบัติสำคัญของผู้ปกครองประเทศในสมัยนั้น พระองค์จึงได้รับตำแหน่งสำคัญตลอดพระชนม์ชีพ และได้ดำรงตำแหน่งสูงสุดเป็น “พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ที่ ๒” ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การศึกษานามิหลังของผู้ประพันธ์มีส่วนสำคัญที่ทำให้เข้าถึง **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นพระราชนิพนธ์เรื่องพิเศษที่แสดงถึงความเป็นตัวตนของสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพในหลายๆด้าน และยังมีความเกี่ยวข้องกับพระราชนิพนธ์เรื่องอื่น นับเป็นกุญแจสำคัญที่ทำให้เข้าใจพระราชนิพนธ์เหล่านั้น

๒.๒ การศึกษาด้านฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์

ต้นฉบับตัวเขียนของ **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** มี ๔ ฉบับ ประกอบด้วยสมุดไทย ๓ ฉบับ ซึ่งเป็นคนละสำรับกันและสมุดฝรั่ง ๑ ฉบับ แม้แต่ละเล่มมีเนื้อหาไม่สมบูรณ์มีที่ต้นฉบับเลื่อนอ่านไม่ได้ความบ้างเล็กน้อย แต่เมื่อนำมาต่อกันพบว่ามีเนื้อความตั้งแต่ต้นจนจบ ได้พิมพ์เป็นเรื่องที่สมบูรณ์ในชื่อ “**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี**” ในหนังสือ **พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑ พ.ศ. ๒๕๔๕** โดยกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร

ในการศึกษาด้านฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์แบ่งเป็น ๓ ประเด็น ได้แก่ การวิเคราะห์ต้นฉบับตัวเขียน การวิเคราะห์ชื่อเรื่อง และการเปรียบเทียบอักขระวิธีในต้นฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์

๒.๒.๑ การวิเคราะห์ต้นฉบับตัวเขียน

ต้นฉบับตัวเขียนทั้ง ๔ ฉบับ หอสมุดแห่งชาติได้ลงทะเบียนจัดหมวดหมู่ไว้ดังนี้

ฉบับที่ ๑ **ไปทัพ (พระราชนิพนธ์ กรมพระราชวังบวรมหาศกดิพลเสพ)**

หมวด วรรณคดี หมู่ ลิลิต

เลขที่ ๖๔ มัดที่ ๙ ตู๋ ๑๑๖ ชั้น ๒/๑

ประวัติ พระองค์เจ้าวงษ์จันทร์ถวาย ๒๓/๔/๑๓๑ พ.ศ. ๒๔๕๕

บรรณานุกรม ๑๔ ม.ค. ๒๕๓๖ “**ไปทัพ** โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระราชวังบวรมหาศกดิพลเสพ”. หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. ม.ป.ป. เลขที่ ๖๔. ๑๐๗ หน้า.

ฉบับที่ ๒ **ไปขัดตาทัพที่เมืองกาญจนบุรี**

หมวด วรรณคดี หมู่ ลิลิต

เลขที่ ๖๙ มัดที่ ๙ ตู๋ ๑๑๖ ชั้น ๒/๑

ประวัติ สมบัติเดิมของหอพระสมุดฯ

บรรณานุกรม ๑๘ มกราคม ๒๕๓๖ “**ไปขัดตาทัพที่เมืองกาญจนบุรี**” หอสมุดแห่งชาติ.

หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรง (ดินสอด, ธรรมดา). ม.ป.ป. เลขที่ ๖๙. ๑๐๒ หน้า.

ฉบับที่ ๓ **สมุทโคลงลิลิตนิราช ๗บุรีย เหลี่ยม ๓**

หมวด วรรณคดี หมู่ ลิลิต

เลขที่ ๒๒๖ มัดที่ ๓๑ ตู๋ ๑๑๖ ชั้น ๖/๑

ประวัติ สมบัติเดิมของหอพระสมุดฯ

บรรณานุกรม ๒๕ ก.ค. ๒๕๓๘ “**สมุทโคลงลิลิตนิราช ๗บุรีย เหลี่ยม ๓**” หอสมุด

แห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรง (ดินสอด, ธรรมดา). ม.ป.ป. เลขที่ ๒๒๖. ๑๓๔ หน้า. หมวดวรรณคดี.

ฉบับที่ ๔. **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี**

หมวด วรรณคดี หมู่ ลิลิต

เลขที่ ๓๒๒ มัดที่ ๕ ตู๋ ๑๑๖ ชั้น ๒/๒

ประวัติ พระยาพจนปริชาตถวาย หอฯ เมื่อ ๒๕ ก.ค. ๒๔๗๑

บรรณานุกรม ๒๑ พ.ย. ๒๕๓๙ “**เสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี**” พระบวรราช

นิพนธ์ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์”. หอสมุดแห่งชาติ. สมุดฝรั่ง. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรง (ดินสอด, หมึก). ม.ป.ป. เลขที่ ๓๒๒. ๔๕ หน้า. หมวดวรรณคดี.

ในการศึกษาวิเคราะห์สามารถแบ่งต้นฉบับเป็นกลุ่ม ๓ กลุ่ม โดยพิจารณาจากวัสดุที่ใช้เขียน ได้แก่

กลุ่มที่ ๑ มี ๒ เล่ม คือ ต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยดำเลขที่ ๖๙ **ลิลิตไปขัดตาทัพที่เมืองกาญจนบุรี** ขนาด ๓๕ x ๑๑.๓ เซนติเมตร มีเนื้อหา ๑๐๑ หน้า และต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยดำเลขที่ ๒๒๖ **สมุทโคลงลิลิตนิราช ๗บุรีย เหลี่ยม ๓** ขนาด ๓๖ x ๑๒.๖ เซนติเมตร มีเนื้อหา ๑๐๕ หน้ากับ ๒ บรรทัด ในต้นฉบับตัวเขียนเลขที่ ๒๒๖ ยังมี **เพลงยาวกรมศักดิ์** ปรากฏอยู่ท้ายเล่ม ซึ่ง

ประกอบด้วยกลอนเพลงยาว ๒ บท โคลงสี่สุภาพอีก ๙ บท ขนาดที่ต่างกันทำให้ทราบว่าสมุดไทย ทั้ง ๒ เล่มนี้เป็นคนละสำหรับกัน สมุดไทยคำทั้งสองเล่มเขียนลายมือแบบอาลักษณ์ด้วยตัววงเป็นลายมือเดียวกันสม่ำเสมอตลอดทั้งเล่ม หนึ่งหน้าสมุดไทยเขียนคำประพันธ์ ๔ บรรทัด สำหรับโคลงสี่สุภาพเขียนบรรทัดละ ๒ วรรค ส่วนร่ายเขียนต่อกันไปจนจบบท ในประวัติบันทึกไว้ว่าเป็นสมบัติเดิมของหอพระสมุด แสดงว่าเป็นฉบับที่มีการคัดลอกจากต้นฉบับเดิม หรืออาจจะคัดลอกโดยคำสั่งของผู้ที่สนใจ (สนพระทัย) ที่จะเก็บวรรณคดีขึ้นไว้

สมุดไทยคำเลขที่ ๖๙ หน้าปกเขียนด้วยเส้นหวดาสีออกเหลืองส้มด้วยลายมือหวัดว่า **ลิลิตไปขัดตาทัพที่เมืองกาญจนบุรี** บานแผนกเขียนว่า “ต้นพระสมุท” มีเนื้อหาตั้งแต่เริ่มเรื่องเตรียมการออกทัพไปจนถึงการเดินทางถึงบางกุ่ม สมุดไทยคำเลขที่ ๒๒๖ หน้าปกเขียนลายมือแบบอาลักษณ์ด้วยตัววงว่า **สมุทโคลงลิลิตนิราษฯบุรียเหล็กม ๓** มีเนื้อหาตั้งแต่การทำพิธีนมัสการพระแท่นดงรัง แล้วเดินทางกลับค่ายเมืองราชบุรี เดินทางไปตรวจด่านชายแดนถึงหัวยดิน

กลุ่มที่ ๒ มี ๑ เล่ม คือต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยคำเลขที่ ๖๔ **ลิลิตไปทัพ** ขนาด ๓๓.๒ x ๑๑ เซนติเมตร มีเนื้อหา ๑๐๑ หน้า เขียนลายมือแบบอาลักษณ์ด้วยดินสอขาวมีทั้งหวัดและบรรจงมืออย่างน้อย ๓ ลายมือขึ้นไป ที่ลายมือเดียวกันก็มีทั้งบรรจงและหวัด หนึ่งหน้าสมุดไทยเขียนคำประพันธ์ ๔ บรรทัด สำหรับโคลงสี่สุภาพเขียนบรรทัดละ ๒ วรรค ส่วนร่ายเขียนต่อกันไปจนจบบท เหมือนกลุ่มแรก ในประวัติบันทึกไว้ว่าพระองค์เจ้าวรวงศ์ไชยชาญธวัชย เมื่อวันที่ ๒๓ เดือน ๔ จ.ศ. ๑๓๑ พ.ศ. ๒๔๕๕ สาเหตุที่พิจารณาเป็นกลุ่มเพราะสมุดไทยคำเล่มนี้ในบานแผนกบันทึกไว้ว่า “หน้าต้นสมุทสาม” แสดงว่ายังมีเล่มอื่นๆในชุดเดียวกันอีก

หน้าแรกของต้นฉบับตัวเขียนเล่มนี้เขียนว่า **ลิลิตไปทัพ** (สงสัยว่าลาดหญ้า) พระราชนิพนธ์กรมพระราชวังบวรมหาคักดิพลเทพย์ (ไปหมดเพียงนครชุม) เป็นลายมือหวัดเส้นดินสอขาวเป็นคนละลายมือกับเนื้อเรื่อง มีเนื้อหาตั้งแต่การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เมืองราชบุรี ไปจนถึงการเดินทางไปนมัสการพระแท่นดงรังที่กาญจนบุรีจนเดินทางกลับถึงนครชุม

พระองค์เจ้าวรวงศ์ไชยชาญผู้ประทานต้นฉบับตัวเขียนเล่มนี้เป็นพระราชธิดาในสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าคุณจอมมารดาเอน ร่วมพระราชบิดาและพระมารดากับพระองค์เจ้ายอดยิ่งยศซึ่งต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ เห็นได้ว่าทั้งพระราชบิดาและพระเชษฐาของพระองค์เจ้าวรวงศ์ไชยชาญดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรและประทับอยู่ที่พระราชวังบวร ต้นฉบับสมุดไทยคำเล่มนี้มีความเป็นไปได้สูงว่าเป็นฉบับสำคัญที่ตกทอดมาจากสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาคักดิพลเทพซึ่งทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรก่อนพระราชบิดาและพระเชษฐาของพระองค์เจ้าหญิงผู้ได้รับต้นฉบับวรรณคดีเรื่องนี้ไว้

กลุ่มที่ ๓ มี ๑ เล่ม คือ ต้นฉบับตัวเขียนสมุดฝรั่งเลขที่ ๓๒๒ **เสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี** ขนาด ๒๑.๒ x ๑๗ เซนติเมตร มีเนื้อหา ๔๓ หน้าครึ่ง เขียนด้วยหมึกจีนสีน้ำเงินตัวหวัดลายมือเดียวกันตลอดทั้งเล่ม หนึ่งหน้ามี ๒๐ บรรทัด เขียนโคลงสี่สุภาพ ๔ บรรทัดต่อหนึ่งบท สำหรับรายเขียนต่อกันจนจบบรรทัด ในประวัติบันทึกไว้ว่าพระยาพจนปริชาตถวายหอพระสมุด เมื่อ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ เหตุที่พิจารณาเป็นกลุ่มเพราะผู้คัดลอกได้รวมเอาเนื้อหาหลายๆ เล่มมารวมกันได้

หน้าแรกเขียนว่า “ลิลิตพระบรมราชนิพนธ์ สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์ เสด็จไปขัดทัพพม่า ณ เมืองกาญจนบุรี”

สมุดฝรั่งเล่มนี้มีเนื้อหาตั้งแต่เริ่มเรื่องเหมือนสมุดไทยเลขที่ ๖๙ ไปจนจบเรื่อง มีเนื้อหาที่ไม่ซ้ำกับในสมุดไทยเล่มอื่นๆ คือ ตอนต่อจากสมุดไทยเล่ม ๖๙ เป็นเรื่องการตั้งค่ายที่เมืองราชบุรีและการประจำอยู่เมืองราชบุรีจนเกิดโรคระบาดขึ้นในค่าย แล้วมีบันทึกไว้ว่า “ในระหว่างนี้หอพระสมุดวชิรญาณพิมพ์แล้ว” ต่อจากนั้นเนื้อหากล่าวถึงเมืองร้างริมน้ำ เขาขาด แล้วตัดกลับมาถึงวังของพระองค์ ทั้งยังทรงรำพึงถึงเมืองราชบุรี เนื้อหาตอนที่หอพระสมุดวชิรญาณพิมพ์นั้นคือเนื้อหาจากสมุดไทยเลขที่ ๖๙ และสมุดไทยเลขที่ ๒๒๖ ซึ่งสมุดไทยทั้งสองเล่มนี้มีเนื้อหาซ้ำกันในตอนท้ายของสมุดไทยเลขที่ ๖๙ และตอนต้นของสมุดไทยเลขที่ ๒๒๖

ต้นฉบับสมุดฝรั่งเป็นฉบับที่สำคัญเพราะมีเนื้อหาบางตอนที่สมุดไทยทั้ง ๓ เล่มไม่มี ได้แก่ ตอนกลางเรื่องที่กล่าวถึงการสร้างค่ายที่เมืองราชบุรี และตอนท้ายเรื่องที่กล่าวถึงการเดินทางถึงเขาขาดแล้วกลับมาถึงวังที่พระนคร

จากประวัติการได้มาของหอพระสมุดแห่งชาติพระยาพจนปริชาตถวายหอพระสมุดเมื่อ ๒๕ กรกฎาคม ๒๔๗๑ พระยาพจนปริชาตผู้นี้คือ ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์^{๕๖} เชื้อสายของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ

ขวัญดี อัตรวาอุทัย^{๕๗} ได้สันนิษฐานเกี่ยวกับต้นฉบับตัวเขียนทั้ง ๔ เล่มนี้ว่า

ประการที่ ๑ การที่ต้นฉบับสมุดข่อยดำตัวขาว (ฉบับเลขที่ ๖๔ ตู๋ ๑๑๖ ของหอสมุดแห่งชาติ) ไม่ได้คัดลอกอย่างบรรจงและเขียนด้วยลายมือที่ค่อนข้างหวัดนั้น โดยทั่วไปจะเป็นการเขียนของเจ้าของเรื่องซึ่งอาจจะเขียนในขณะที่เกิดเหตุการณ์จริง หรือ

^{๕๖} ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์ (๒๔๐๙-๒๔๗๙) เป็นบุตร ม.จ. เปี้ยก อิศรศักดิ์ ซึ่งเป็นโอรสของเจ้าฟ้าอิศรพงศ์ พระราชโอรสในสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์กับพระองค์เจ้าดาราวดี พระชายา

^{๕๗} สัมภาษณ์ ขวัญดี อัตรวาอุทัย, อาจารย์พิเศษมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๑๕ ธันวาคม ๒๕๔๘-๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๙.

อาจจะเขียนย้อนหลังเล็กน้อย ในกรณีของวรรณคดีเรื่องนี้ส่วนใหญ่ น่าจะเป็นพระนิพนธ์ อาจจะมีส่วนที่โปรดให้อาลักษณ์ช่วยบันทึกตามคำบอก หรือในบางตอนทรงโปรดให้อาลักษณ์ช่วยแต่งด้วยก็เป็นได้ เพราะปรากฏการบรรยายที่ดูเหมือนจะเป็นสำนวนของท่านผู้เขียนบรรยายถึงกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ (พระยศขณะนั้น) เป็นบุคคลที่ ๓ หรือใช้บุรุษสรรพนามที่ ๓ เช่น ในตอนทรงเครื่องเพื่อออกศึก เป็นต้น

ประการที่ ๒ การที่พระองค์เจ้าวงศ์จักร์ประทานต้นฉบับสมุดข่อยดำตัวขาวให้แก่หอพระสมุดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ก็เท่ากับเป็นหลักฐานตรงที่สุดว่าเป็นฉบับที่ราชสกุลในวังหน้าทรงเก็บรักษาไว้และตกทอดมาถึงองค์ผู้ประทานจนถึงปีดังกล่าวแม้ว่าจะไม่สมบูรณ์

ประการที่ ๓ การที่หอพระสมุดได้รับต้นฉบับตัวเขียนสมุดฝรั่ง (ฉบับเลขที่ ๓๒๒ ตู๋ ๑๑๖ ของหอสมุดแห่งชาติ) มาจากพระยาพจนปริชา (ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ นั้นยิ่งจะเน้นความจริงในเรื่องต้นฉบับตัวเขียนของพระองค์เจ้าวงศ์จักร์ว่าวรรณคดีเรื่องนี้ต้นฉบับเดิมถูกเก็บไว้ในวังหน้าอย่างแน่นอนนั้น และยังอาจสันนิษฐานต่อไปได้อีกว่าพระยาพจนปริชา (ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์) ผู้เป็นหลานของเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ น่าจะมีต้นฉบับตัวเขียนเดิมแท้ทั้งชุด ซึ่งอาจจะรวมฉบับสมุดไทยดำเลขที่ ๖๔ อยู่ด้วย ทั้งนี้หมายความว่าต้นฉบับเดิมแท้ของวรรณคดีเรื่องนี้ นั้น พระองค์เจ้าดาราวดีคงจะได้ทรงเก็บไว้กับพระองค์ เมื่อสิ้นพระองค์แล้วต้นฉบับจึงน่าจะตกทอดสู่เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ พระราชโอรส จากนั้นจึงตกทอดต่อมาถึงรุ่นพระยาพจนปริชา (ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์) ในที่สุด น่าเสียดายที่หลักฐานการได้มาของหอสมุดแห่งชาติไม่มีประวัติย้อนหลังว่าต้นฉบับตัวเขียนทั้ง ๒ เล่ม (ฉบับเลขที่ ๖๔ และฉบับเลขที่ ๓๒๒) ถูกเก็บไว้ด้วยกันในวังหน้าหรือในวังของเจ้าฟ้าอิศราพงศ์

ประการที่ ๔ การที่หอพระสมุดได้เคยพิมพ์ตอนหนึ่งของวรรณคดีเรื่องนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓^{๔๔} เป็นเวลา ๘ ปีหลังจากได้รับมาจากพระองค์เจ้าวงศ์จักร์ซึ่งเป็นการพิมพ์วรรณคดีเรื่องนี้ครั้งแรกสุด แสดงว่าฉบับที่นำมาพิมพ์นั้นเป็นฉบับสมุดข่อยตัวขาว (เลขที่ ๖๔) ที่ได้รับมาจากพระองค์เจ้าวงศ์จักร์และหอพระสมุดวชิรญาณได้พิมพ์ออกโดยไม่ได้ตรวจสอบ ในหอพระสมุดมีต้นฉบับสมุดไทยตัวรองอยู่แล้ว ๒ ฉบับ (สมุดไทยดำเลขที่ ๖๙ และ ๒๒๖) แต่ยังไม่ได้ลงบรรณานุกรม (เพิ่งมาลงทะเบียนใน พ.ศ. ๒๕๓๖ และ พ.ศ.

^{๔๔} พระบรรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๗๐.

๒๕๓๘ ตามลำดับ) ทำให้ผู้ใดก็ตามที่ได้อ่านต้นฉบับที่ได้รับประทานมาจากพระองค์เจ้า วงษ์จันทร์เห็นคุณค่าจึงได้นำออกพิมพ์ทั้งที่เป็นเล่มที่สาม ทำให้การพิมพ์ครั้งแรกไม่ สมบูรณ์

ประการที่ ๕ ซึ่งเป็นข้อสันนิษฐานเกี่ยวเนื่องกับประการที่ ๔ พระยาพจนปรีชา (ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์) จะต้องเป็นผู้คัดลอกหรือให้คัดลอกต้นฉบับในสมุดฝรั่งอย่าง แน่นนอน การคัดลอกจะต้องกระทำหลัง พ.ศ. ๒๔๖๓ ขณะคัดลอกหรือให้คัดลอกท่าน จะต้องมิตต้นฉบับเดิมแท้ในชุดเดียวกับสมุดไทยดำเส้นดินสอขาว (สมุดไทยดำเลขที่ ๖๔) เพราะท่านคัดลอกหรือให้คัดลอกตั้งแต่ต้นจนจบโดยยกเว้นฉบับที่เคยพิมพ์แล้วเสียอัน เป็นฉบับที่พระองค์เจ้าวงษ์จันทร์ประทานให้หอพระสมุด ทั้งยังได้เขียนไว้ในสมุดฝรั่ง อย่างชัดเจนว่า “ในระหว่างนี้หอพระสมุดวชิรญาณพิมพ์แล้ว” ^{๔๙}

ประการที่ ๖ การที่สันนิษฐานด้วยความแน่ใจว่าพระยาพจนปรีชา (ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์) จะต้องมิตต้นฉบับเดิมแท้ชุดเดียวกับสมุดไทยดำเลขที่ ๖๔ และการที่ท่านเป็นผู้เขียนหรือให้เขียนฉบับสมุดฝรั่งก็เพราะท่านเป็นผู้ที่ทราบเรื่องนี้ดี รวมทั้งยังทราบ เรื่องราวของ *เพลงยาวกรมศักดิ์* ถึงขั้นเขียนคำนำถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม พระยาดำรงราชานุภาพ ^{๕๐}

อย่างไรก็ตามหากพระยาพจนปรีชา (ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์) ได้มอบทั้งต้นฉบับ ตัวเขียนสมุดฝรั่งและต้นฉบับสมุดข่อยตัวขาวทั้งชุด (ยกเว้นสมุดไทยดำเลขที่ ๖๔) ให้แก่ หอพระสมุด ก็แสดงว่าต้นฉบับสมุดข่อยตัวขาวชุดเดียวกับฉบับเลขที่ ๖๔ จะต้องยังเก็บ อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ แต่หากพระยาพจนปรีชา (ม.ร.ว. สำเริง อิศรศักดิ์) มอบให้หอพระ สมุดเฉพาะต้นฉบับสมุดฝรั่งก็แสดงว่า ต้นฉบับเดิมชุดเดียวกับฉบับเลขที่ ๖๔ จะยังคงอยู่กับสมาชิกในราชสกุลอิสรศักดิ์หรืออาจจะสูญหายไปแล้วกับกาลเวลา ก็อาจเป็นไปได้

ประการสุดท้าย การที่ต้นฉบับของวรรณคดีเรื่องนี้จะต้องได้รับการแยกแยะเพื่อ พิจารณาอย่างละเอียดก็เพราะเหตุที่การตั้งชื่อวรรณคดีประจำแต่ละฉบับตัวเขียนนั้นไม่ ตรงกัน รวมทั้งเนื้อหาสรุปที่เอามาเป็นชื่อเรื่องก็ไม่ตรงกันด้วย นัยยะในเรื่องนี้สำคัญมาก เพราะข้อแรก การที่ต้นฉบับทั้งหมดไม่สมบูรณ์ทำให้ผู้อ่านเนื้อหาไม่สามารถเจาะจงเรื่อง สถานที่ในนิราศได้อย่างแน่นอนน่าจะเป็นราชบุรีหรือกาญจนบุรี ข้อสองข้อมูลเกี่ยวกับการ

^{๔๙} ข้อความนี้ตรงกันทั้งในต้นฉบับสมุดฝรั่งและในหนังสือ *พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑* พ.ศ. ๒๕๔๕

^{๕๐} *พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑*, หน้า ๑๐๑.

ศึกใน พ.ศ. ๒๓๖๓ นี้ไม่ตรงกันระหว่างในพระราชพงศาวดารและเนื้อหาในลิลิตเรื่องนี้ ซึ่งอาจจะเนื่องมาจากปัญหาเรื่องภูมินามก็อาจเป็นไปได้ หากวรรณคดีชุดนี้หอพระสมุดได้รับมาอย่างสมบูรณ์ ความขัดแย้งกับพระราชพงศาวดารอาจจะได้รับการแก้ไข

๒.๒.๒ การวิเคราะห์ชื่อเรื่อง

ปัญหาประการหนึ่งของวรรณคดีเรื่องนี้ คือ ชื่อเรื่อง “**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี**” ขัดแย้งกับเนื้อหาของเรื่องทีกล่าวถึงการเดินทางไปขัดทัพพม่าที่เมืองราชบุรี

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าการเรียกชื่อต้นฉบับครั้งนี้มีปัญหาเพราะมีต้นฉบับสมุดไทย ๓ เล่ม คนละสำรับกัน แต่ละเล่มมีเนื้อความไม่สมบูรณ์ทั้งไม่ต่อกันและเหลื่อมล้ำกัน หอสมุดแห่งชาติได้พยายามเรียกชื่อแต่ละเล่มโดยสังเขปเนื้อหา การเรียกชื่อในการพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ**พระบวรราชนิพนธ์** เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ซึ่งเป็นเนื้อเรื่องตอนกลางขาดตอนต้นและตอนปลาย^{๕๑} เรียกว่า “**ลิลิตนิราศราชบุรี**”

สำหรับการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ใน**พระบวรราชนิพนธ์เล่ม ๑** พ.ศ. ๒๕๔๕ โดยกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากรเป็นฉบับที่นำต้นฉบับตัวเขียนทั้ง ๔ ฉบับมาพิจารณาประกอบกัน และพิมพ์เป็นเรื่องที่สมบูรณ์ โดยใช้ชื่อว่า “**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี**” ซึ่งในคำนำได้ชี้แจงสาเหตุที่ใช้ชื่อเช่นนี้เพราะเรียกตามชื่อที่ปรากฏต้นฉบับสมุดฝรั่งซึ่งมีเนื้อความมากกว่าต้นฉบับสมุดไทยทั้ง ๓ เล่ม และเป็นชื่อที่ใกล้เคียงกับสมุดไทยส่วนใหญ่^{๕๒}

พระยาพจนปรีชา (ม.ร.ว.สำเร็จ อิศรศักดิ์) ได้เขียนชื่อไว้ในปกในของหนังสือสมุดฝรั่งว่า “**ลิลิตพระบวรราชนิพนธ์ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์ เสด็จไปขัดทัพพม่า ณ เมืองกาญจนบุรี**”

สมุดฝรั่งเล่มของพระยาพจนปรีชา หรือ ม.ร.ว.สำเร็จ อิศรศักดิ์ เชื้อสายของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพย์ ซึ่งคงเป็นผู้รวบรวมวรรณคดีเรื่องนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ เพราะมีจดหมายแนบอยู่กับสมุดฝรั่งว่าได้คัดลอกให้หอพระสมุดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ เพื่อให้เนื้อเรื่องมีความสมบูรณ์มากที่สุดจึงไม่น่าจะเรียกชื่อผิด แต่อย่างไรก็ตามเนื้อหาของวรรณคดีเรื่องนี้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นการเดินทางไปตั้งค่ายและเดินทางไปตรวจด่านในเขตเมืองราชบุรี สันนิษฐานได้ว่า พระยาพจนปรีชาคงจะตั้งชื่อโดยพิจารณาจากการแบ่งเขตเมืองเป็นสำคัญ เพราะสมัยพระบาทสมเด็จพระ

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๓.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๔.

พระพุทธรูปเลิศล้ำนภลัยราชบุรีรวมอยู่กับเมืองกาญจนบุรี^{๕๓} จึงได้เรียกชื่อวรรณคดีเรื่องนี้ว่า **ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี** นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ยังเคยเรียกชื่อลิลิตเรื่องนี้เป็นกลางๆ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ ว่า “**ลิลิตนิราศเสด็จยาตราทัพไปปราบพม่าข้าศึกทางแขวงกาญจนบุรี**”^{๕๔} ซึ่งแสดงว่าพระองค์ก็ทรงไม่แน่พระทัยว่าวรรณคดีเรื่องนี้มีชื่ออย่างไร จึงเรียกแบบสังเขปเนื้อหา การที่ทรงเรียกว่าแขวงกาญจนบุรีแสดงว่าทรงนับเมืองราชบุรีซึ่งเป็นที่ตั้งค่ายอยู่ในแขวงนั้น และแสดงว่าพระองค์ยังไม่ได้ทอดพระเนตรต้นฉบับตัวเขียนสมุดฝรั่งเลขที่ ๓๒๒ ของพระยาพจนปริชา ซึ่งปรากฏในทะเบียนว่าหอพระสมุดได้มาใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ในการเรียกชื่อเช่นนี้แสดงว่าทั้งพระยาพจนปริชาและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ คงจะมีความเห็นในแนวทางเดียวกันว่าใช้ชื่อตามแขวงเมืองกาญจนบุรีซึ่งรวมเมืองราชบุรีอยู่ด้วย

แต่จากการพิจารณาเนื้อหาอย่างละเอียดพบว่ากิจกรรมเกี่ยวกับการสงครามทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นที่เมืองราชบุรี ต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยเลขที่ ๒๒๖ ก็ปรากฏชื่อเรื่องว่า “**โคลงลิลิตนิราศราชบุรี**” และการที่เคยมีประวัติการพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ โดยใช้ชื่อว่า “**ลิลิตนิราศราชบุรี**” สรุปได้ว่าทั้งสองชื่อนี้ น่าจะเป็นชื่อที่ตรงกับเนื้อหาและเป็นชื่อเดิมของวรรณคดีเรื่องนี้ อีกเหตุผลหนึ่งที่สำคัญมาก คือ ในประวัติศาสตร์บันทึกไว้ว่าผู้ที่ยกทัพมาขจัดทัพพม่าที่เมืองกาญจนบุรีในสงครามครั้งเดียวกัน คือ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) โดยตั้งทัพอยู่ที่ปากแพรกตรงที่รวมกันของแม่น้ำแควใหญ่กับแม่น้ำแควน้อย^{๕๕} ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองกาญจนบุรีใหม่ การใช้ชื่อว่า “**ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี**” จึงทำให้เกิดความสับสนกับกองทัพของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ถ้าใช้ชื่อว่า “**ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าเมืองราชบุรี**” จะทำให้มีความชัดเจนและถูกต้องมากกว่า

^{๕๓} พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี และจังหวัดราชบุรี (กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๗๓.

^{๕๔} สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศรีสุริยวงศ์, **บทละคร เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนนางวันทองหึงสกับนางลาวทองจนขุนแผนกลับบ้าน แล ขุนแผนครวญถึงนางลาวทองแล้วกลับคิดถึงนางวันทองจนถึงลักพานางวันทองไปอยู่ป่า** (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗), หน้า ๗.

^{๕๕} **ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๗ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖)** (กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณุสสา ศึกษา ภัณฑภัณฑนิพนธ์, ๒๕๐๖), หน้า ๑๓๒.

๒.๒.๓ การเปรียบเทียบอักขระวิธีในต้นฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์

ต้นฉบับสมุดไทยทั้ง ๓ เล่มนั้นส่วนใหญ่สะกดตามแบบโบราณที่ยึดการออกเสียงของคำ เป็นสำคัญ ส่วนสมุดฝรั่งสะกดคำใกล้เคียงกับการสะกดในปัจจุบัน ทำให้การสะกดคำแตกต่างทั้ง ๔ ฉบับ เช่น ในสมุดไทยเขียนว่า บำราษ ฅนคร ธรรมรงเพช ปัจัน สุพวาฬ สาสดา อัสดาวุธ ฯลฯ ส่วนสมุดฝรั่งเขียนว่า บำราศ นคร อัมรงค์ ศุภวาร ฯลฯ

อย่างไรก็ตามแม้การสะกดคำในต้นฉบับทั้ง ๔ เล่มมีข้อแตกต่างอยู่บ้างเล็กน้อย แต่ความหมายยังคงตรงกัน ในขณะที่ฉบับพิมพ์ใน**พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑ พ.ศ.๒๕๔๕** ซึ่งสะกดแบบปัจจุบันกลับสะกดบางคำแตกต่างไปจนทำให้ความหมายไม่ถูกต้องหลายคำ ซึ่งน่าจะเนื่องมาจากการอ่านต้นฉบับตัวเขียนคลาดเคลื่อน ยกตัวอย่างเช่น

ในต้นฉบับตัวเขียนสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงเปรียบเทียบดาวประกายพริกกับพระพักตร์ของพระชายาว่า

ประกายพริกเหมือนนิกหน้า	สุกป้อมย้อยหยดฟ้า
พักร์น้องเทียมทัน ฯ	

ส่วนในฉบับพิมพ์ใช้ว่า

ประกายพริกเหมือนนิกหน้า	สุกป้อมย้อยหยดฟ้า
พักร์น้องพะเยียร้อน ฯ ^{๕๖}	

จะเห็นได้ว่าถ้าใช้คำว่า “พะเยียร้อน” ก็จะไม่แปลไม่ได้ความ ส่วนคำว่า “เทียมทัน” ทำให้คำประพันธ์มีความหมายสมบูรณ์กว่า

หรืออีกตอนหนึ่งในต้นฉบับตัวเขียนบรรยายถึงตอนที่ได้ฤกษ์ขึ้นค่ายที่เมืองราชบุรีว่า

ขอเชิญเสด็จสู่ขึ้น	ค่ายหลวง
ฤกษ์นครโดยกระทรวง	เสศหล้า

^{๕๖} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๕๘.

ยายี่ลื้นท้งปวง

ถอยกำ ล้งนา

ปายพัคตรต์ต่อฮีสานอ้า

ส่วสัดด์แก้เจริญชัย ๗

ส่วนใน**พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑**ใช้ว่า

ขอเชิญเสด็จสู่อื้น

ค้ายหลวง

ฤกษ์นครโดยกระทรวง

เสิศหล้า

อย่ามีลื้นท้งปวง

ถอยกำ ล้งนา

ปายพัคตรต์ต่อฮีสานอ้า

ส่วสัดด์แก้เจริญชัย ๗^{๕๗}

คำว่า “ยายี่” นี้เป็นคำศัพท์เฉพาะเกี่ยวกับฤกษ์ในตำราพิไชยสงคราม หมายถึงฤกษ์ที่ใช้ในการเดินทางหรือเดินทางพยาตราไปที่อื่น ๆ คู่กับฤกษ์นครที่หมายถึงฤกษ์ที่ใช้ทำการอยู่กับที่หรือตั้งรับ^{๕๘} ซึ่งทำให้โคลงมีความหมายสมบูรณ์กว่าการใช้คำว่า “อย่ามี”

นอกจากนี้ยังมีการอ่านอักขระโบราณคลาดเคลื่อน เช่น คำว่า “ไม่” อ่านเป็น “ใหม่” คำว่า “เทพี” อ่านเป็น “ณ พี” ซึ่งทำให้แปลความคลาดเคลื่อนไป

การศึกษาต้นฉบับตัวเขียนทำให้ได้ทราบประวัติการเก็บต้นฉบับของวรรณคดีเรื่องนี้ว่าสืบทอดมาในสายสกุลของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ ทั้งยังมีต้นฉบับอยู่ในพระบวรราชวังซึ่งเคยเป็นที่ประทับของพระองค์ หอพระสมุดและเชื้อสายของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพได้พยายามรวบรวมวรรณคดีเรื่องนี้จนถึง พ.ศ. ๒๕๔๕ จึงสามารถพิมพ์เป็นฉบับสมบูรณ์ได้ แต่เพราะเป็นวรรณคดีที่มีคำศัพท์เฉพาะเกี่ยวกับการสงครามและอาจมีความคลาดเคลื่อนในแต่ละฉบับ ในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๕ จึงพบความผิดพลาดบ้าง ในการศึกษาเปรียบเทียบต้นฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์ช่วยให้วรรณคดีเรื่องนี้มีความถูกต้องมากยิ่งขึ้น

๒.๓ การสืบทอดศิลปะการประพันธ์จากวรรณคดีเอก

ตัวบท**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า** มีความน่าสนใจเพราะแสดงถึงการสืบทอดขนบการแต่งนิราศและแสดงถึงอิทธิพลของวรรณคดีเรื่องต่างๆ ที่มีต่อวรรณคดีเรื่องนี้ โดยในการวิเคราะห์

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๕.

^{๕๘} **ตำราพิไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๓๕๔.

จะแบ่งเป็น ๓ ประเด็นได้แก่ การสืบทอดชั้นตัวละครและลีลาการแต่งจาก**ลิลิตพระลอ** การสืบทอดโวหารนิราศจากนิราศสมัยกรุงศรีอยุธยา และการสืบทอดถ้อยคำและโวหารจากวรรณคดีเรื่องต่างๆ

๒.๓.๑ การสืบทอดชั้นตัวละครและลีลาการแต่งจาก**ลิลิตพระลอ**

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ เป็นนิราศเดินทางเรื่องเดียวที่ใช้ชั้นตัวละครโคลงสลักร่ายหรือลิลิต การใช้ชั้นตัวละครลิลิตแต่งนิราศปรากฏอยู่ค้ำอยู่ใน**เพลงยาวกรมศักดิ์ฯ** ซึ่งเขียนก่อน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ในเวลาไม่ห่างกันมากนัก โดยสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงสร้างสรรคโดยนำโคลงสลักร่ายหรือลิลิตมาเขียนเพลงยาวถึงพระองค์เจ้าดาราวดี แสดงถึงความโปรดปรานชั้นตัวละครประเภทนี้ของพระองค์ จนทรงนำมาใช้แต่ง**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ**

ลิลิตเรื่องนี้มีการร้อยสัมผัสเข้าด้วยกันระหว่างโคลงกับร่ายและร่ายกับโคลงที่เรียกว่า “เข้าลิลิต”^{๕๙} แต่ไม่ได้ร้อยสัมผัสระหว่างบทในส่วนที่เป็นโคลงสี่สุภาพ^{๖๐} นอกจากนี้ยังมีคำประพันธ์ที่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพเขียนกำกับไว้ว่า “การ” ซึ่งมีลักษณะคล้ายโคลงสองแต่ไม่เคร่งครัดรูปวรรณยุกต์^{๖๑} และใช้คำประพันธ์ที่ทรงเรียกว่า “ก้านต่อดอก” ที่มีลักษณะคล้ายกาพย์ยานี ๑๑ อยู่ด้วย จากต้นฉบับ**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ในหนังสือ**พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑** ของกรมศิลปากร ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๕ ประกอบด้วยโคลงสี่สุภาพ ๒๘๘ บท ร่ายซึ่งมีความยาวตั้งแต่ ๙-๘๙ วรรค จำนวน ๕๒ บท การ ๑๒๑ บท และก้านต่อดอก ๓ บท จัดว่าเป็นนิราศเดินทางที่ยาวที่สุด ชั้นตัวละครโคลง ร่าย การ ใช้สลับกันอย่างสม่ำเสมอในการพรรณนาการเดินทาง คร่ำครวญถึงผู้เป็นที่รัก และบรรยายเรื่องราวการสงคราม โดยไม่เคร่งครัดว่าชั้นตัวละครใดใช้บรรยายเรื่องทำนองใด ส่วนชั้นตัวละครก้านต่อดอกใช้ครั้งเดียวในการบรรยายกระบวนการพยุหยาตราทางชลมารคเพียงสั้นๆ แม้ส่วนใหญ่ไม่ได้เข้าลิลิตระหว่างโคลงสี่สุภาพ แต่ก็มีบางบทที่ส่งสัมผัสกันในส่วนโคลง ร่ายและการ ส่วนมากเข้าลิลิตอย่างสม่ำเสมอ มีเพียงส่วนน้อยที่ไม่ได้ส่งสัมผัส

การที่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงใช้ชั้นตัวละครเช่นนี้ในนิราศเดินทางสันนิษฐานได้ว่าทรงได้รับอิทธิพลมาจาก**ลิลิตพระลอ** ด้วยทรงโปรดปรานวรรณคดีเรื่องนี้โดยทรง

^{๕๙} ชลดา เรื่องรักษลิลิต, **วรรณคดีสมัยอยุธยาตอนต้น: ลักษณะร่วมและอิทธิพล**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๘๒.

^{๖๐} **พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, หน้า ๙๔.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

นำเนื้อเรื่องไปทรงพระราชนิพนธ์ใหม่เป็นกลอนบทละครชื่อว่า **พระลอนรลักษณ์** และนำฉันทลักษณ์และลีลาการแต่งมาใช้ใน **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** วรรณคดีเรื่องนี้นับเป็นลิลิตเรื่องแรกที่เป็นนิราศ และเป็นลิลิตเรื่องเดียวที่เป็นนิราศเดินทัพ

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ ได้สืบทอดลีลาการแต่งมาจาก**ลิลิตพระลอ** ด้วยเนื้อหามีความสอดคล้องกันในเรื่องการพลัดพรากจากผู้เป็นที่รักและการที่ต้องเดินทางไกลในป่า

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงนำโองการจาก**ลิลิตพระลอ**มาดัดแปลงให้ได้เหมาะสมกลมกลืนกับเนื้อเรื่องในหลายตอน ยกตัวอย่างในตอนที่ได้ชัดเจน ได้แก่

ลิลิตพระลอบรรยายคืนสุดท้ายก่อนจากจะจากนาง ดังนี้

โศกเสื่อมคลายใจราช เสร็จสั่งนางภูสังสนม ถ้วนทุกกรรมกำหนด ทำวธบทันไสยา
แสงจันทร์อาโภาส ดาราตาษดารก ตกต่ำคล้ายเจียนรุ่ง ผกายพฤษ์ฟุ้งอัมพรฯ ไก่ตื่นตา
ปรบปรืออ อึกกระพือซันเร้า เสียงดุเหว่าเกริ่นร้อง เสด็จสู่ห้องบังคน นางถวายชลเอางาน
ภูบาลผู้ที่สร้ง ชำระพระองค์บนาน ทรงสุคนธ์ธำรกลิ่นลลึง ปรุงปนทองธำรทรง...^{๖๒}

ส่วนใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ**บรรยายในลีลาเดียวกัน ดังนี้

เวลาจวนสั่งเสร็จ จักเสด็จจากอาสน์ ถนอมนาฏพระนุช กำสรดสุดอนใจ ฤๅคร
ไลไปรอด ทั่วกายทอดทุ่มตน ไอน์ถมลแม่น้ำ ดังดวงตาหทัยไทย ซี่พิตไว้โดยเดียว เกรียก
แสนเสี้ยวภคินิศ ร่วมอุทรซิดบปาน เคยแต่สมานคืนค่า ฤๅจะปล้ำใจจาก ไ้อักรรมพรากอัน
โต แดดดาลให้จันรุ่ง อุทัยฟุ้งแสงทอง กรตระกองปฤษฎางค์ สว่างแล้วน่องพี ลุกจากที่ยึด
องค์ ฝืนดำรงกุมกร มาจะจระจากอาสน์ เสด็จลีลาศด้วยกัน แสนกระศัลย์สุดเสี้ยว ด้วยจะ
เปลี่ยวเองค์ จึ่งโสรจสรงมุขแผ้ว ครั้นแล้วสู่บังคน เสร็จสรงชลวารี ชำระสีมุลทิน ทรง
สุคนธ์กลิ่นจำจวน...^{๖๓}

^{๖๒} **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๐), หน้า ๔๒๔.

^{๖๓} **พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ ได้สืบทอดลีลาการบรรยายคืนสุดท้ายก่อนที่จะจากผู้เป็นที่รัก และจากเมืองมาจาก**ลิลิตพระลอ** ตั้งแต่การบรรยายถึงเวลารุ่งเช้า การบังคล การสงรงน้ำ และทรงสุคนธ์ แต่มีความละเอียดมากกว่าในการบรรยายภาพและความรู้สึกของผู้ที่จะจากครอบครัวไปทำสงคราม ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้แต่งประสพจริงทำให้สื่อถึงความโศกเศร้า ห่วงหาอาทรอย่างลึกซึ้ง

ลิลิตพระลอ บรรยายความเหงามของพระลอเมื่อพักแรมในป่าตอนกลางคืนไว้ว่า

นอนเดียวเปลี่ยวอ้างว้าง	กรกอดอกให้ช้าง
จากขลุ่ยไกลเมีย ออกนา ฯ	
พิศไพรพเยียวรดเร้า	หอมกลิ่นกลกลิ่นเจ้า
พี่ฟังหอมขจร บารณี ฯ	
นกสมสมรปากบ่อน	ถนัดตั้งเจ้าเยียวอ่อน
อ่อนนให้เรียมโลม ฯ	
คิดถึงโถมอ่อนอ้า	ถนัดตั้งจะเห็นหน้า
หนุ่มหน้าสุดใจ	พี่เอย ฯ
ฉนั้นใดสองพี่เลี้ยง	บปากสักคำเพียง
ตั้งไปฤๅควร นะพี่ ฯ	
วานช่วยสรวลแก้หน้า	ชานอกฉนั้นอ้า
พี่ไยวานดู หนึ่งรา ฯ ^{๒๔}	

สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงบรรยายในลักษณะเดียวกันว่า

อยู่เอสกนธ์อ้างว้าง	เวรใดจึงจำร้าง
ละขลุ่ยไกลเมีย ฯ	
แรมไพรเพี้ยตลบพร้อม	ขจรกลิ่นกลกลิ่นน้อง
เกือบบ้ำเสียดคน ฯ	
คิดโถมฉนวนอนว่า	นิกหน้ายอมเห็นหน้า
เปล่าหน้าสุดใจ เรียมเอย ฯ	

^{๒๔} *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑*, หน้า ๔๒๘.

ฉันใดเล่าเจ้ามหา	นี้ฤกษ์ฆาราช
ชวนกันหลับไหล ฯ	
จะแก้ไขขั้บรื่อง	บ่ออกปากคำพร้อง
ดั่งใบ้ฤกัควร ฯ	
จักได้สรวลแก้เศร้่า	ลุกขึ้นเถิดชาวเจ้า
อดหลับฤตตาย ฯ ^{๖๕}	

พระองค์ทรงใช้ลีลาการบรรยายตามแบบ**ลิลิตพระลอ** อย่างเหมาะสม เข้ากับบรรยากาศที่ทรงประสบอยู่ และหากพิจารณาถึงความเป็นจริงที่พระองค์ต้องจากครอบครัวมาประทับอยู่กลางป่าเพื่อปฏิบัติหน้าที่ในการสงคราม จึงสื่อถึงความรู้สึกว่าเหวในยามกลางคืนได้อย่างลึกซึ้ง

ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งคือการบรรยายพันธุ์ไม้ต่างๆ โดยใช้การเล่นคำสัมผัสอักษรปรากฏใน**ลิลิตพระลอ** ดังตัวอย่าง

หวดเหียงหาดแหนหัน จันท์จวงจันท์แจจก ปริงปรองปริกปรูปร่าง คุยแควคาง
 ค้อเค็ด หมูไม้เพ็ดไม้พลอง หมูไม้ฟองไม้ไฟ ไม้เฝ้ไฟไม้โพ ไม้ตะโกตะกู ไม้ลำภูลำแพง
 หมูไม้แดงไม้ตัน ไม้สมพันสารภี ไม้นนทรีทรบรู คุณก่ากานก่ายาน ไม้พิมานขล้อชลาย ไม้
 ก่าจายกระจับบก ไม้กะทกรกสักสน คณนามีหมูไม้ ก่ลาวแต่พอจำได้ กว่านั้ยังเหลือ แล
 นา ฯ^{๖๖}

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พิลเสพทรงนำกลวิธีการบรรยายพันธุ์ไม้มาใช้ในลิลิตของพระองค์ ดังนี้

กุ่มกอกก้านกิ่งก้อม คดโค้งค่อมขันคู หมูลำพูลำแพน ตะบูนแน่นปนตะบัน มะฝ่อ
 พันลำบิต เหล่ากขิดหัวลิง ปริกปรูปริงเประะปรอง หิงหาดหงเหียนหัน แควคุดันตอเค็ด พิศ
 ผลเมล็ดหลายหลาก บรู้จักมีมาก ใครรู้นามใด ฯ^{๖๗}

^{๖๕} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๒๐๑.

^{๖๖} วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑, หน้า ๔๓๑.

^{๖๗} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๕๒.

ใน**ลิลิตพระลอ**บรรยายพันธุ์ไม้โดยเน้นการเล่นคำเป็นสำคัญ แต่ใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** นอกจากนำกลวิธีนี้มาใช้แล้วยังเน้นการบรรยายพันธุ์ไม้ใกล้เคียงความเป็นจริง ซึ่งพันธุ์ไม้ที่กล่าวถึงส่วนใหญ่เป็นไม้ที่ขึ้นในบริเวณป่าชายน้ำที่เป็นน้ำกร่อยซึ่งทรงเดินทางผ่านบริเวณนั้น ซึ่งทำให้รู้จักพันธุ์ไม้หลากหลายมากขึ้น

ลิลิตพระลอมีการเล่นคำโดยให้ชื่อนกและต้นไม้ที่นกเกาะมีเสียงพ้องกัน

...ยางจับยางชมฝูง ยูงจับยูงยั่วเย้า เปล้าจับเปล้าแปลกหมู กระจาสู่กระจั่ง รัง
เรียงรังรังนาน ไก่ครานไต่หอนไก่ ไผ่จับไผ่คู่คูลอ ตอดตอจับไม้ตอด ตับคาลอดพงคา
คล้าคลาจจับคล้า หว่าจับหว่าลอดแล คับแคจับแคป่า ดอกบัวล่าชมบัว กระจวนวังนัว
กระจวนดง ช่างทองลงจับทองยั่ว แยกเต้าตัวเต้าแยก ไต้ไม้แมงไปมา บัญก็คณผู้ ชมพิหค
เห็นรู้ เรียกร้องหากัน ฯ^{๖๔}

สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพกัทรงใช้กลวิธีเช่นเดียวกัน ดังนี้

...พิศหมู่ยางยางจับ แคป่าคับแคมอง ทองกวาวช่างทองเจาะ เสียงหนึ่งเคาะค้อน
ดัง รังเรียงรังรังนาน แก้วแก้วขานสาวกอด ร้อนใจทอดจอดใจ พุ่มปุ่มไก่อไก่อเร้น ยูงยูงเล่น
แพนรำ เปล้าเปล้าประจำคู่คูลอ หว่าหว่าจ้อลอดแล ตูมแกแกดาษดา คนทาจ้ากระทาบัก
ไผ่ป่าพักฝูงไผ่ ลางลิงไขว่ลิงเล่น เค้าโมงเต้นโมงมุด พุ่มชาตบุตรกะบุตรพลอด ภูพันลอดตั้ง
ตีนตุตตุตตุตร้อง เค้าแมวมองพุ่มซ้องแมว หมู่สีกแว่วเสียงกาสัก รอยช่างหักช่างน้ำว ฝูง
กระจาบฉาวพุงจวบ กามินถาบจับตุมกา ขมิ้นล่าได้ขมิ้นเครือ มากหลายเหลือสัตว์ ไม้
คณนาฤจำได้ กว่านี้ยังอีก บารนี้ ฯ^{๖๕}

ใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** บรรยายถึงนกและพืชตรงกันหลายชนิด เช่น นกยางจับต้น
ยาง นกแคจับต้นแค นกริงจับต้นริง ฯลฯ และยังทรงกล่าวถึงนกและพืชมากชนิดกว่าโดยใช้กลวิธี
เดียวกัน ทั้งยังทรงเพิ่มสัตว์ชนิดอื่นนอกจากนกด้วย เช่น งู ตูดตุ้ และช้าง ฯลฯ

^{๖๔} *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑*, หน้า ๔๓๐.

^{๖๕} *พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑*, หน้า ๒๑๔.

เห็นได้ว่าสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศัศดิพลเสฟได้นำลีลาการแต่งจาก **ลิลิตพระลอ** มาประยุกต์ใช้ได้อย่างเหมาะสม ซึ่งใน **ลิลิตพระลอ** มีเนื้อหาการจากกันของตัวละครและการเดินทางไกลสอดคล้องกับ **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ที่ใช้ลักษณะทั้งสองนี้เป็นแก่นของเรื่อง กวีต้องจากผู้เป็นที่รักไปทำสงคราม รวมทั้งได้ประสบสภาพแวดล้อมในระหว่างการเดินทางจริง ทำให้การบรรยายเข้าถึงความรู้สึกของผู้ที่ไปทำสงครามซึ่งมีความหวังหน้าพะวงหลัง การบรรยายสภาพแวดล้อมก็อิงกับความจริงมากกว่า ทำให้บทกวีมีชีวิตชีวาและสื่อความรู้สึกได้ชัดเจน

๒.๓.๒ การสืบทอดโวหารนิราศจากนิราศสมัยกรุงศรีอยุธยา

กำสรวลโคลงต้น และ **ทวาทศมาสโคลงต้น** เป็นต้นแบบของวรรณคดีนิราศในยุคหลังทั้งสมัยอยุธยาตอนปลายและสมัยต้นรัตนโกสินทร์^{๙๐} นิราศคำโคลงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งส่วนใหญ่เป็นนิราศเดินทัพก็ล้วนได้รับอิทธิพลสำนวนโวหารมาจากวรรณคดีทั้งสองเรื่องนี้อย่างชัดเจน^{๙๑} **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ได้สืบทอดโวหารนิราศมาจากนิราศสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังต่อไปนี้

โวหารสังวาส จิตร ภูมิศักดิ์ ได้วิเคราะห์ว่าเป็นโวหารหลักของนิราศ โดยกวีพรรณนาความถึงตำบลบ้านที่กวีผ่านไปตามระยะทางให้สอดคล้องกับความพลัดพรากของกวี และยึดถือเสียงของชื่อหมู่บ้านย่านตำบลเป็นหลักในการลากเข้าหาความหมายทางสังวาส^{๙๒} โวหารสังวาสตามที่กล่าวไว้ข้างต้นนี้มีต้นแบบมาจาก **กำสรวลโคลงต้น** ดังตัวอย่าง

เยียม่าพิเศศพี	บางพลู
ถนัดเหมือนพญานางเสวย	พีดิน

^{๙๐} บุญเตือน ศรีวรพจน์ เรียบเรียง, **การประพันธ์โคลงสี่สุภาพ** (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐๙.

^{๙๑} ดูเพิ่มเติมที่ รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, “นิราศคำโคลง: การวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น,” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย แผนกวิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๖.

^{๙๒} **นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกลืม** **ผนวก นิราศหนองคาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: ส่องสยาม, ๒๕๓๓), หน้า ๒.

рымรักษเมื่อไขดู
รศรำเพอยต้องมลิน

กระหนยก นางนา
ล่นนใจลานใจ ฯ^{๗๓}

ในโคลงบทนี้มีการเปรียบเทียบถึงสองชั้น คือ เมื่อมาถึงบางพลุกก็คิดถึงพลุกที่นางเสวย และคิดไปถึงการมีความสัมพันธ์กับนาง ใน *ทวาทศมาสโคลงต้น* แม้จะไม่ได้เดินทาง แต่ก็มีโวหารสังวาสที่แสดงถึงความสัมพันธ์ลึกซึ้งระหว่างกวีกับนางอันเป็นที่รักบรรยายไว้อย่างชัดเจนโดยการที่กวีใช้ความเปรียบกับธรรมชาติและใช้ถ้อยคำที่ไพเราะ จึงดูไม่หยาบคาย ถือเป็นศิลปะชั้นสูงของการแต่งนิราศ

ใน *ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าฯ* ได้สืบทอดโวหารสังวาสในลักษณะเดียวกัน ดังตัวอย่าง

เสชมบุษบงดี	ไปหนอง
หนองบัวดอกแต่สอง	ตุ้มตั้ง
ฉงนถันที่ถันปอง	คว่ำไขว่
หัตถ์ละเล็งกำพลั้ง	ฤพลั้งกำบัว ฯ ^{๗๔}

โคลงนี้โยงชื่อสถานที่หนองบัวเข้ากับถันของนาง เป็นการแสดงความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งของชายกับหญิง

ใน *ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าฯ* นอกจากจะใช้โวหารสังวาสตามขนบแล้ว กวียังใช้โวหารรักนุมนวลเป็นส่วนพระองค์กับนางอันเป็นที่รักเป็นส่วนใหญ่ ไม่ค่อยปรากฏโวหารรักที่โลดโผนอย่างนิราศเรื่องอื่นๆ

การอ้างเวรกรรมแต่หนหลังเป็นโวหารเด่นอีกโวหารหนึ่งในนิราศ ที่กล่าวถึงการพลัดพรากของกวีและนางอันเป็นที่รักซึ่งอาจเป็นเพราะผลกรรมที่กวีทำให้คนและสัตว์ต้องพรากจากกันในชาติปางก่อน การใช้โวหารนี้ปรากฏทั้งใน *กำสรวลโคลงต้น* และใน *ทวาทศมาสโคลงต้น* โคลงที่ถือเป็นต้นแบบ คือ

^{๗๓} *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒*, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๕๒๖.

^{๗๔} *พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑*, หน้า ๒๑๗.

เพลงเรารอยพรากเนื้อ	นกลีลา คู่ฤๅ
ริบราชเอาเขาซัง	คั้งไว้
มาทันปลิดสายใจ	เจียรจาก เรียมนา
มานิรารสให้	ห่างไกล ฯ ^{๗๕}

ในลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ ปราภฏโคลงในทำนองเดียวกัน

เพลงเรารอยพรากสัตว์	พลัดรัง คู่ฤๅ
ฤๅจับเอาเขาซัง	ไปไว้
จะไปได้ฤๅไปยัง	กลับเย่า รอดพอ
กรรมรอยกรรมนำให้	เนื้อแท้กรรมสนอง ฯ ^{๗๖}

เมื่อเปรียบเทียบแล้วเห็นได้ว่าโคลงบทนี้รับอิทธิพลจากทวาทศมาสโคลงต้น โดยเฉพาะการเลือกใช้คำในสองวรรคแรก ซึ่งอ้างเวรกรรมจากการที่พราภฏสัตว์และคนให้จากกัน จึงส่งผลให้กวีต้องจากผู้เป็นที่รักไปทำสงครามซึ่งไม่รู้ว่าจะได้กลับมาเมื่อใด

โวหารโยงธรรมชาติกับการจากนางในกำสรพลโคลงต้นมีการบรรยายถึงนกลีลาชนิดที่ส่งเสียงร้องอยู่บนกิ่งไม้ ทำให้เกิดความโหยหาใคร่ประโลมนาง ดังตัวอย่าง

โกกิลกรวิษอ้อย	ยุงยาง
จับกิ่งยุงยางเยาว	เพื่อนพ้อง
พระลบกัลโหลกลาง	โลมลูบ
จับกิ่งยางแล้วร้อง	ไร้เฉอ ฯ
ปารนี้แก้วข้าตื่น	ฤๅหลับ อรเออย
นอนนั่งจนนใดดู	ดั่งนี้

^{๗๕} วรรณคดีสมัยอยุธยา เล่ม ๒, หน้า ๖๙๗.

^{๗๖} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๒๑๘.

ยอมมีอบนทักบอก
เจ็บยิ่งล้ำพันผี

โดยแม่ กุเอออย
หมื่นทวิแสนทวิ ๗^{๗๗}

ก็กล่าวถึงนกดุเหว่า นกกรวิก นกเอี้ยง และนกยูง นกยาง นกเหล่านี้อยู่รวมเป็นกลุ่มใน
ยามเย็น เล่นไล่เคลียดคลอ ส่งเสียงร้องอยู่บนต้นไม้ ด้วยบรรยากาศเช่นนี้ทำให้คิดถึงนาง ใน**ลิลิต**
เสด็จไปขจัดทัพพม่าฯบรรยายไว้ในลักษณะเดียวกันว่า

สกุณเพรียกดงร้อนร้อง	ตีนตา
เสนาะเสียงโกกิลลา	เยือกเย้า
ประหนึ่งเดือนเหมือนเวลา	สถิตวัง กุแฮ
เคยฟังเสียงดูเหว่าเร้า	ปลุกน้องชวนฟัง ๗
ไก่อื่อนขันเสียงก้อง	ปรอบปรือ
จากรังแม่ไก่อระพือ	ตามเคล้ำ
ครวไรรู้ดูไก่อฤๆ	ดีกว่า อิกนา
โดยประพาสดงเต้า	อนาถไอ้แดเดียว ๗ ^{๗๘}

สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพักกล่าวถึงนกดุเหว่า เช่นเดียวกับใน**กำสรวลโคลง**
ดั้น เพราะเป็นนกที่มีเสียงร้องไพเราะทำให้นึกถึงนาง ทั้งยังทรงกล่าวถึงไก่ที่อยู่เป็นครอบครัว
เหมือนกับนกทั้งหลายใน**กำสรวลโคลงดั้น**ที่อยู่รวมกันเป็นฝูง แล้วทำให้คิดถึงความหงอยเหงา
เปล่าเปลี่ยวของพระองค์ยามเมื่อทรงพักในป่า

ใน**ทวาทศมาสโคลงดั้น**มีการบรรยายถึงความร้อนจากดวงอาทิตย์ที่ไหม้โลกกว่ายังไม่
เท่ากับความร้อนในอกของกวียามจากนางว่า

ทินกรจรแจ้งแจ่ม	ทาวहन
ธารนทีชลหาย	หาดแห้ง

^{๗๗} **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒**, หน้า ๕๓๐.

^{๗๘} **พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๘๐.

อกเรียนนิราจล	เจ็บจาก กัณหา
ร้อนยิ่งทิงกรแจ้ง	จวบกัลป์ ๗
สหัสสุริเยศเรื่อง	รังสี
ผลาญแผ่นไตรภพสรรพ	เชกใหม่
กำเดากำดาลตรี	ภพนาศ
ร้อนไปปานน้องไห้	จากจร ๗ ^{๗๙}

การบรรยายถึงความร้อนจากดวงอาทิตย์ที่ให้น้ำเหือดแห้งและเผาผลาญภพทั้งสามนี้ ได้รับอิทธิพลมาจากความเชื่อเรื่องการทำลายโลกเพื่อสร้างใหม่ตามคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ฮินดู ในวรรณคดีไทยปรากฏชัดเจนใน**ไตรภูมิิกถา**และ**ลิลิตโองการแช่งน้ำ**

โคลงใน**ทวาทศมาสโคลงต้น**แสดงให้เห็นความสามารถของกวีที่ใช้ความเชื่อเรื่องการทำลายและสร้างโลกมาสร้างสำนวนโวหารเปรียบเทียบความร้อนที่สุดนี้กับความร้อนใจของตน ซึ่งใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**ฯ พรรณนาในทำนองเดียวกันว่า

ร้อนแผ่นพิโยคพื้น	ธรรนิศ
ป่าแดงแจ้งห่อนปิด	บังได้
ร้อนไดยุร้อนจิต	เจ็บจาก กุฎฎ
ร้อนนี้ฤโลกใหม่	จักใหม่จวบกัน ๗
สัตตสุริเยศเรื่อง	รังสี
ผลาญแผ่นไตรภพตรี	เชกใหม่
กำเดาะกำดาลทวี	ร้อนนัก กุเอย
ร้อนปี้มปานร้อนใกล้	เพลิงไหม้ประลัยกัลป์ ๗ ^{๘๐}

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงใช้ความร้อนที่ทรงประสบอยู่ในระหว่างการเดินทางโยงเข้ากับความร้อนในพระทัย และโยงต่อเข้ากับความเชื่อเรื่องไฟไหม้โลก ตรงกับใน**ทวาทศมาสโคลงต้น** แสดงถึงการรับอิทธิพลและดัดแปลงให้ได้ความชัดเจนยิ่งขึ้น

^{๗๙} วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑, หน้า ๖๘๙.

^{๘๐} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๒๑๕.

๒.๓.๓ การสืบทอดถ้อยคำและโวหารจากวรรณคดีเรื่องต่างๆ

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ ได้สืบทอดถ้อยคำและโวหารจากวรรณคดีเอกอีกหลายเรื่อง ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการสืบทอดต่อกันมา เช่นการใช้เรื่องราวและคติความเชื่อในไตรภูมิภิกขมา สร้างสรรค์สำนวนนิราศ นอกจากนี้ยังสืบทอดถ้อยคำและโวหารจากวรรณคดีเรื่องอื่นๆ โดยจะยกตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนตามลำดับอายุของวรรณคดี ดังนี้

ภาพยี่เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์เป็นต้นแบบของภาพยี่เห่เรือในยุคต่อมา สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศัศดิพลเสด็จนำลักษณะการบรรยายกระบวนเรือแบบภาพยี่เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์มาใช้ในลิลิตของพระองค์ดังนี้

หงส์ย่นตรีนั่งวิ้ง	ว่องไวจริงแทบเทียบลม
พลพายไล่ระดม	ชมไชยศประเวศคลา ฯ
กระบวนหน้าเคลื่อนนำพล	สะบัดบั้นทั้งสัญญา
กระบวนหลังเรือเหลือตรา	คลาเยียดยัดอัดสาคร ฯ
เริงรินทั้งนายไพร่	มาดมุ่งหมายจักราญรอน
ศึกสู้พลันม้วยมรณ์	ต้อนรับด้วยตบพริบตาเดียว ฯ ^{๔๐}

คำประพันธ์ที่ทรงใช้นี้ทรงเรียกว่า “ก้านต่อดอก” ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับภาพยี่ยานี้ ๑๑ มาก สมเด็จพระบรมราชาเจ้าฯทรงนำคำประพันธ์นี้มาประกอบในลิลิตเพียงตอนเดียว คล้ายเป็นบทเห่เรือที่แทรกอยู่ในนิราศ ซึ่งอาจเป็นการทดลองแต่งภาพยี่เห่เรือ เพื่อให้เข้ากับบรรยากาศการเดินทางโดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค

นอกจากนี้ยังแสดงว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กวีนิยมแต่งภาพยี่เห่เรือตามแบบภาพยี่เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชนิพนธ์ภาพยี่เห่ชมเครื่องควาหวาน เหน้เข้ากับนักชัฏฤกษ์ และเห่บทเจ้าเซ็น

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๒.

กลอนเพลงยาวนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง ซึ่งถือว่าเป็นนิราศเดินทางเรื่องแรก **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ได้สืบทอดความอันเป็นพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จากคำกลอนตอนที่เป็นที่รู้จักกันดี คือ

ตั้งใจจะอุปถัมภก	ขอยกพระพุทธศาสนา
จะป้องกันขอบขัณฑสีมา	รักษาประชาชนแลมนตรี ^{๔๒}

สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พลเสถผู้เป็นนักรบเช่นเดียวกับพระบิดา ได้ทรงแสดงพระปณิธานเช่นเดียวกันไว้ในการเดินทางไปรบครั้งนี้ว่า

หักใจบาราศเต้า	จำคลา
การแผ่นดินรักษา	เขตแดนวัน
ป้องกันวรศาสนา	อาณาจักร
ใจอย่าอิดใจแค้น	ไว้ชื่อฤๅณรงค์ฯ ^{๔๓}

จากโคลงนี้ทำให้เห็นการสืบทอดพระราชปณิธานจากรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่ง ซึ่งสะท้อนสภาพบ้านเมืองในยามที่ยังมีสงครามอยู่ หน้าที่สำคัญของเชื้อพระวงศ์ก็คือการป้องกันประเทศจากศัตรูไว้ให้ได้ ซึ่งเป็นการป้องกันทั้งอาณาจักรและศาสนจักร

บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งถือว่าเป็นยอดบทละครจำและเป็นที่ยอมรับในสมัยนั้น **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** นำคำศัพท์ภาษาชวาจากอิเหนามาใช้หลายคำ ได้แก่ ระเด่น แอหนั่ง สะตาทมัน บูหลัน จากคำเหล่านี้สันนิษฐานได้ว่าสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พลเสถทรงคัดเลือกคำที่ไพเราะ มีความหมายดีและเข้ากับเนื้อหาของเรื่อง

^{๔๒} **กลอนเพลงยาวนิราศ เรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดง เพลงยาวรบพม่าที่นครศรีธรรมราช และ เพลงยาวเรื่องตีเมืองพม่า**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี ชัยพร พะวงผล ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร วันที่ ๒๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๔๗, หน้า ๓๙.

^{๔๓} **พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, หน้า ๒๐๙.

ยกตัวอย่างคำว่า “ระเด่น” ทรงใช้กล่าวถึงพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าที่ตามเสด็จในกองทัพว่างามดั่ง “สุริยวงศ์ระเด่น” ซึ่งมีความหมายในการยกย่องเชื้อสายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชว่ามีความสูงส่งเหมือนกับกษัตริย์วงศ์เทวัญในอิเหนา “...ดูสะพรั่งหน่อพระวงศ์ ห้าพระองค์เจ้าโดยเสด็จ หม่อมเจ้าเสด็จอีกห้า เนื่องกันมาเป็นลำดับ ฟังพิศสรรพทุกคำ แต่งองค์ข้าทุกองค์ ดั่งสุริยวงศ์ระเด่น จะชี้เช่นบควร...”^{๔๔}

ตัวอย่างอีกคำหนึ่งที่สำคัญ คือ สะตาทม้น หมายถึง สนวน^{๔๕} สมเด็จพระบวรราชเจ้าฯ ทรงใช้เรียกสวนขวา วนอุทยานในพระบรมมหาราชวังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้สร้างอย่างยิ่งใหญ่งดงาม ดั่งในลิลิต

แล้วบอกส่งต้นไม้	ศิลา
ให้ปลัดอาสา	คุมเข้า
มายังกรุงทวารว	ส่งเนื่อง
ถวายแต่จอมมกุฎเกล้า	ประดับในสะตาทม้น ฯ ^{๔๖}

จากคำศัพท์ที่ใช้ นอกจากจะแสดงถึงอิทธิพลวรรณคดีเรื่องอิเหนาที่มีต่อลิลิตเรื่องนี้แล้ว ยังแสดงว่าอิเหนามีอิทธิพลต่อสังคมสมัยนั้นอีกด้วย ถึงขนาดนำคำศัพท์ชวาจากเรื่องมาใช้เรียกสิ่งต่างๆในสังคม

นอกจากนี้ยังมีคำว่า บุหลัน ที่มีเสียงไพเราะและความหมายดี เหมาะสำหรับใช้ทรงพระนิพนธ์บทกวี สมเด็จพระบวรราชเจ้าฯ ยังทรงใช้ คำว่า บุหร่ง ติกาทรง อัสัญเทศ ในเพลงยาวของพระองค์ แสดงถึงความโปรดปรานส่วนพระองค์และสะท้อนความนิยมอิเหนาในสมัยนั้นได้อย่างชัดเจน

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

^{๔๕} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๘๑๓.

^{๔๖} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๒๐๗.

วรรณคดีอีกเรื่องหนึ่ง คือ **โคลงโลกนิติ** โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศรทรงรวบรวมของเก่าและชำระใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗^{๘๗} โคลงบทที่กล่าวเปรียบเทียบมะเดื่อกับคนใจร้ายซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี คือ

ผลเดื่อเมื่อสุกใช้	มีพรรณ
พายนอกแดงดูฉนั้น	ขาดป้าย
พายในยอมแมลงวัน	หนอนบ่อน
ดูจดังคนใจร้าย	นอกนั้นดูงาม ฯ ^{๘๘}

แม้**โคลงโลกนิติ**จะชำระที่หลังการแต่ง**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ**หลายปี แต่การที่สมเด็จพระบวรราชเจ้าฯทรงนำโคลงบทนี้ไปดัดแปลงกล่าวถึงตอนที่ทรงพักทัพในพลับพลาใต้ต้นมะเดื่อ แสดงว่า**โคลงโลกนิติ**เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้วในสมัยนั้น ดังในโคลง

พลับพลาใต้ร่มไม้	มะเดื่องาม
ผลดกแดงสุกทราวม	เล่ห์หัยอม
ภายในหนอนบ่อนตาม	ใส่ช้ำ ออกเคย
เหมือนพีโดยพยุหพร้อม	แข่งขึ้นทรวงกรม ฯ ^{๘๙}

สมเด็จพระบวรราชเจ้าฯทรงนำสภาพแวดล้อมที่ทรงพบเห็นมาโยงเข้ากับวรรณคดีที่ทรงรู้จัก แล้วทรงนำไปเปรียบเทียบกับความเศร้าของพระองค์ได้อย่างไพเราะคมคายไม่ด้อยกว่าของเก่า

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ ได้สืบทอดศิลปะการประพันธ์จากวรรณคดีเอกของไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งลักษณะดังกล่าวถือเป็นขนบในการแต่งวรรณคดีไทยที่เป็น

^{๘๗} **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกสมโภชหิรัญบัฏและฉลองอายุวัฒนมงคล ๘๔ ปี พระธรรมปิฎกญาบดี (ถาวร ตีสถานุกโร ป.ธ.๔) ๒๖-๒๗ พฤษภาคม ๒๕๔๔, หน้า ๖๓๗.

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓๘.

^{๘๙} **พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๗๘.

การยกย่องผลงานชิ้นครู สมเด็จพระบรมราชาเจ้าฯได้เลือกโหวตจากวรรณคดีเรื่องต่างๆมาดัดแปลงใช้ได้อย่างเหมาะสมกลมกลืน

ลักษณะเช่นนี้นอกจากจะแสดงให้เห็นว่าผู้แต่งมีความโปรดปรานและมีความรู้เกี่ยวกับวรรณคดีเรื่องใดบ้างแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าในสมัยนั้นมีวรรณคดีเรื่องใดเหลือตกทอดมาจากสมัยอยุธยาและมีการสร้างสรรค์วรรณคดีเรื่องใดเพิ่มขึ้นบ้าง ทั้งยังเป็นการสนับสนุนว่าวรรณคดีในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีความเจริญรุ่งเรืองทั้งในการฟื้นฟูของเก่าและสร้างสรรค์ใหม่

๒.๔ ลักษณะเด่นของลิลิตเสด็จไปชดทัพพม่าฯ

นอกจากการสืบทอดขนบและการรับอิทธิพลจากวรรณคดีเรื่องอื่นๆแล้ว **ลิลิตเสด็จไปชดทัพพม่าฯ** ยังมีลักษณะเด่นในความเป็นนิราศเดินทาง ๓ ประเด็น ได้แก่ การพรรณนาการเดินทาง การคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รัก และการบรรยายถึงเรื่องราวการสงคราม

๒.๔.๑ การพรรณนาการเดินทาง

ลิลิตเสด็จไปชดทัพพม่าฯ เป็นนิราศเดินทางที่พรรณนาการเดินทางไว้ละเอียดที่สุด โดยเฉพาะสถานที่ที่กวีเดินทางผ่าน การเดินทางในวรรณคดีเรื่องนี้มีถึง ๓ ช่วง มีรายละเอียดของการเดินทางอยู่มาก ต่างจากนิราศเรื่องอื่นที่กล่าวถึงการเดินทางไปเพียงอย่างเดียว ในการศึกษาจะแบ่งการเดินทางเป็น ๓ ช่วง ซึ่งในแต่ละช่วงมีความแตกต่างกันทั้งจุดประสงค์ของการเดินทางและลักษณะการเดินทาง โดยจะนำมาศึกษาเปรียบเทียบกับนิราศเรื่องอื่นๆที่ใช้เส้นทางเดียวกัน นอกจากนี้ยังใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับการสงครามมาช่วยวิเคราะห์ในบางเส้นทางที่เกี่ยวกับการสงคราม

การเดินทางในช่วงแรกเป็นการเดินทางโดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคจากพระนครถึงเมืองราชบุรีซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อไปตั้งค่ายชดตาทัพ การเดินทางในช่วงนี้ปรากฏชื่อสถานที่ต่างๆละเอียดมาก เพื่อให้เข้าใจง่ายขอแบ่งเป็น ๓ ระยะตามเขตเมืองดังนี้

ระยะที่ ๑ ตั้งแต่กรุงเทพฯและธนบุรี ถึง สมุทรสาคร

ทำน้าวังถนนหน้าพระลาน(ทำน้าวังท่าพระ) ท่าฉนวนวังหลวง (ต้นฉบับขาด) วัดสังข์กระจาย วัดอินทาราม วัดจันทาราม วัดราชคฤห์ คลองสะแก ด้านบางหลวง ปากง่าม วัดปากน้ำ วัดขุนจันทร์ วัดสุกร วัดนางชี บ้านเผาถ่าน คลองอิตู วัดหนัง วัดนางนอง บางหว้า บางค้อ

วัดจอมทอง คลองบางขุนเทียน (ปทุมน้อย) คลองสวนอ้อย(ปทุมใหญ่) วัดไทร บางมด บ้านตะพูน บ้านบางระแนะ สำโรง บางบอน วัดสิงห์ บางสิบบาท บางกก วัดนาก วัดเลา นาเจ้ารามลักษณะ (ตลิ่งหัก)ท่าข้าม คลองศิระชะกระบือ เสาพรมแดน

ระยะที่ ๒ ตั้งแต่สมุทรสาคร ถึง สมุทรสงคราม (แม่กลอง)

เข้าเขตสมุทรสาคร คลองลาด บ้านแดนนา บางพร้า่น้อย แสมดำ บ้านท่าพิน คลองลาดพร้าวใหญ่ เข้าเขตมหาชัย คลองโคกขาม บางขอม โคกเต่าตะวันออก ตำนักร้อนมหาชัย แหลมด่านทวารชั้นนอก เมืองสมุทรสาคร แม่น้ำท่าจีน บางจีนเตี้ย บ้านบางขนของ บ้านปากคลองขุนคช บางอ้อ บ้านบ่อ คลองอิฐท่าแร่ คลองลาดสระแก้ว บ้านนาขวาง ต้นย่านซื่อ คลองสามสิบสองคด ปลายย่านซื่อ โรงเข้ คลองสุนัขหอน มะขามใหญ่ท่าข้าม เสาประโคนสุดเขตท่าจีนเข้าแม่กลอง

ระยะที่ ๓ ตั้งแต่สมุทรสงคราม ถึง ราชบุรี

โคกคลองบางปิ่น บางสะไ้ บางคลองลาด บางตะบูน วัดใต้ปากคลอง ท่าลาด คลองสระจัน สมุทรสงคราม บางกั้ง บางนางจีน คลองโพพงบาง บางสวนหลวง อัมพวา บางนางลิ บางจาก บางช้าง บางแค เขตแม่กลองต่อราชบุรี บางกั้ง (ต้นฉบับขาด) ราชบุรี

การที่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงกล่าวถึงสถานที่ต่างๆอย่างละเอียดอาจเป็นเพราะทรงคุ้นเคยกับเส้นทางนี้ ด้วยเป็นเส้นทางสำคัญสู่หัวเมืองตะวันตกที่ใช้ไปมา ค้าขาย และเดินทัพ ในนิราศเดินทัพเรื่องอื่นๆที่เดินทางไปหัวเมืองตะวันตกก็มักใช้เส้นทางเดียวกันจากกรุงเทพระ็จราชบุรี ได้แก่ **เพลงยาวนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง โคลงดั้นนิราศตามเสด็จทัพลำน้ำน้อย โคลงนิราศทวาย** โดยนิราศเดินทัพทั้ง ๓ เรื่องกล่าวถึงสถานที่ที่เดินทัพผ่านไว้อย่างคร่าวๆ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สถานวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพและเส้นทางไปนมัสการพระแท่นดงรัง

การกล่าวถึงการเดินทางในช่วงนี้ให้ความรู้ในเรื่องพรมแดนของเมืองในสมัยนั้นว่า กรุงเทพฯและธนบุรีสุดเขตที่คลองศิริชะกระบือโดยมีเสาพรมแดนเป็นเครื่องหมายบอกเขต^{๙๐} จากนั้นเข้าสู่เขตสมุทรสาคร(ท่าจีน)ซึ่งสุดเขตที่บริเวณท่าข้าม โดยมีเสาประโคนปักหมายเขตแดน เช่นเดียวกัน ต่อจากสมุทรสาครคือสมุทรสงครามสุดเขตบางแคแล้วเข้าเขตราษฎร์บุรี จากความรู้เรื่องเขตแดนสันนิษฐานได้ว่าในสมัยนั้นแบ่งเขตเมืองโดยอาศัยคลองหรือแม่น้ำ

การเดินทางในช่วงเขตพระนครและธนบุรีมีจุดเด่น คือ การบรรยายภาพชีวิตของผู้คน เช่น ที่กลุ่มวัดสามวัด คือ วัดอินทาราม วัดจันทารามและวัดราชคฤห์ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงบรรยายถึงบรรดาแม่ค้าไว้อย่างมีชีวิตชีวาว่า

คลีนีกรเร่งรัด แลนา ถึงหน้าวัดอินทาราม แลนา ถัดคลองข้ามเนื่องกัน แลนา นามวัดจันทรอยู่กลาง แลนา ราชคฤห์สร้างนามเปลี่ยน แลนา ลานวัดเดียนดูสนุก แลนา สงฆ์สวดทุกอาวาส แลนา ยลแม่ค้ากลาดถอยทรง แลนา ไยมาลงเมินหน้า แลนา อายทำตาเข้าทัพ แลนา เกลี่ยตาจับแสรงเงิน แลนา ผ้าเลื่อนสะเทินหอมใหม่ แลนา เร่งพายไปอย่าแล แลนา...^{๙๑}

จากการบรรยายในตอนนี้แสดงว่าบริเวณวัดทั้งสามเป็นศูนย์รวมของชุมชน เป็นที่รวมตัวของประชาชนในโอกาสสำคัญ เช่น การเดินทัพไปทำสงครามจะมีผู้คนมาส่งทัพ พระสงฆ์ตามวัดก็สวดมนต์อวยพร

วัดอินทาราม วัดจันทาราม และวัดราชคฤห์ เดิมเรียกว่า วัดบางยี่เรือใต้ วัดบางยี่เรือกลาง และวัดบางยี่เรือเหนือตามลำดับ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงกล่าวถึงวัดราชคฤห์ว่าเป็นชื่อถูกเปลี่ยนซึ่งมีบันทึกไว้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้พระราชทานชื่อนี้ วัดราชคฤห์ยังมีอีกชื่อหนึ่งว่าวัดบางยี่เรือใน ตามตำบลที่ตั้ง เพราะในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองหลวง เมืองธนบุรีตั้งอยู่ที่วัดคูหาสวรรค์(วัดศาลาสี่หน้า)ในคลองบางกอกใหญ่จากธนบุรีเมืองเก่ามาถึงวัด

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๑.

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๙.

ราชคฤห์ก่อนจึงเรียกว่าวัดบางยี่เรือใน วัดจันทารามอยู่กลางจึงเรียกว่าวัดบางยี่เรือกลาง ถัดมาถึง วัดอินทารามจึงเรียกว่าวัดบางยี่เรือนอก^{๙๒} วัดราชคฤห์ยังมีอีกชื่อหนึ่งว่าวัดบางยี่เรือมอญ หรือวัดมอญ เพราะนายกองมอญเป็นผู้คุมก่อสร้างและเดิมเคยมีพระมอญจำพรรษาอยู่

ชื่อสถานที่หนึ่งที่น่าสนใจ คือ นาเจ้ารามลักษณ์ ถึงแม่สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิ์ดิพลเสขจะกล่าวไว้เพียงชื่อ แต่ก็สันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นเจ้ารามลักษณ์ พระนามเดิมคือเจ้าบุญมี ผู้เป็นพระเจ้าหลานเธอชั้นใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ภายหลังได้เป็นกรมขุนอนุรักษ์สงคราม เจ้ารามลักษณ์เป็นผู้เข้มแข็งในการสงคราม ในช่วงเวลาจลาจลปลายสมัยกรุงธนบุรีถูกพระยาสรศักดิ์จับขังไว้ เมื่อพระยาสรศักดิ์กำลังจะรบแพ้กรมพระราชวังหลังจึงปล่อยเจ้ารามลักษณ์ออกไปรบกับกรมพระราชวังหลัง เจ้ารามลักษณ์รบแพ้ถูกจับได้ที่วัดยางในคลองบางกอกน้อยริมวัดละครท่า^{๙๓}

สำหรับการเดินทางในช่วงเมืองสมุทรสาครสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิ์ดิพลเสขทรงบรรยายถึงความลำบากในการเดินทางผ่านคลองสามสิบสองคดไว้ว่า

จรดล่องเลี้ยวลด แลนา สามสิบสองคดยาก แลนา ลำบากด้วยกลางคืน แลนา เรือดาษตื่นแอด แลนา หน้าท้ายระมัดหลักตอ แลนา พร้าให้เรือหลัง แลนา บตันยั้งโดนกัน แลนา หน้าเหียนหันบอกท้าย แลนา ท้ายจะบายบอกหน้า แลนา คลับคลาด้วยฟางไฟ แลนา ตกปลายย่านซ้อได้ ชุดคดจริงเจียว ฯ^{๙๔}

จากบทกวีนี้ทำให้ทราบถึงสภาพภูมิศาสตร์บริเวณนั้นว่าเป็นคลองที่คดมาก สร้างความลำบากในการเดินทางโดยเฉพาะกระบวนทัพใหญ่ ในนิราศเดินทางเรื่องอื่นๆก็นิยมบรรยายถึงความคดของคลองนี้ แต่ที่แตกต่าง คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จ

^{๙๒} วัดอินทาราม (บางยี่เรือ) (กรุงเทพฯ : โกลบอลพริ้นติ้งแอนด์เทรดดิ้ง จำกัด), หน้า ๔.

^{๙๓} ดูเพิ่มเติมที่ *จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๘๑) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ณ เมรุท้องสนามหลวง วันที่ ๒๖ ตุลาคม ๒๕๐๑.

^{๙๔} *พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑*, หน้า ๑๕๖.

ผ่านทางนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ ทรงเรียกคลองนี้ว่า “คลองสามสิบสามคด”^{๙๕} พระพิพิธสาส์ที่เดิน
ทางผ่านคลองนี้ก็กล่าวถึงคลองนี้ว่าวกไปวนมา^{๙๖} ที่น่าสนใจ คือ **นิราศเมืองเพชร**ของสุนทรภู่ที่
เดินผ่านเส้นทางเดียวกัน กล่าวถึงคลองนี้ว่า

ถึงคลองนามสามสิบสองคดคู้ง	ชะวากวุ้งเวียนซ้ายมาฝ่ายขวา
ให้หนูน้อยคอยนับในนาวา	แต่หนึ่งมาถ้วนสามสิบสองคด ^{๙๗}

แม้จะกล่าวว่าคลองนี้คดเคี้ยวเหมือนกัน แต่ก็ให้ความรู้เพิ่มเติมว่าคลองนี้มีสามสิบสอง
คดจริง จากการที่สุนทรภู่ให้เด็กในเรือนับจำนวนคดของคลอง

การเดินทางในช่วงเมืองสมุทรสงครามมีสถานที่ที่น่าสนใจ คือ คลองบางช้าง ซึ่งในลิลิต
กล่าวถึงที่มาของชื่อว่าเป็นทางข้ามของช้างและทรงบรรยายลักษณะคลองอย่างเห็นภาพชัดเจน
ดังตัวอย่าง

จรดคลองหนึ่งน้อย	นามเกิน
น้ำชุ่มขาดแค้นเงิน	ขอดค่าง
เป็นท่าคชาเดิน	ข้ามแต่ ก่อนนา
เขาค้างเรียกบางช้าง	ชื่อช้างเดินคลอง ฯ ^{๙๘}

ใน**โคลงนิราศตามเสด็จทัพลำน่าน้อย** ก็กล่าวถึงที่มาของชื่อคลองบางช้างไว้เหมือนกัน
ว่ามาจากนามของช้าง และเกิดเป็นคลองเพราะช้างเดินจนเป็นคลอง ดังตัวอย่าง

ลำบางบางช้างเนื่อง	นามสาร
ถนัดลำพองเขาวยล	แยบเยื้อง

^{๙๕} กลอนเพลงยาวนิราศ เรื่อง รบพม่าที่ท่าดินแดง เพลงยาวรบพม่าที่นครศรีธรรมราช และ
เพลงยาวเรื่องตีเมืองพม่า, หน้า ๒๙.

^{๙๖} โคลงนิราศพระพิพิธสาส์, หน้า ๓๒.

^{๙๗} ชีวิตและงานของสุนทรภู่, หน้า ๓๓๙.

^{๙๘} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๖๔.

เกียดกลศทศทศลาน
สุขสำผัสแห่งห้อง

โคลตลิ่ง ลงเคย
เห็นใจ ฯ^{๙๙}

สันนิษฐานได้ว่าบริเวณนี้มีข้างและเป็นทางเดินสำหรับข้างที่จะนำไปไว้ที่ค่ายราชบุรี เพราะที่ราชบุรีมีค่ายใหญ่ และมีวัดที่ปรากฏชื่อมาจนทุกวันนี้ว่าวัดโรงช้าง ข้างที่นำมาใช้ในการสงครามบริเวณนี้น่าจะคล้องมาจากบริเวณใกล้เคียงกัน

อีกสถานที่หนึ่งที่น่าสนใจ คือ บางกุ่ม สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงบรรยายไว้ว่า “...เนาบางกุ่มมีศาล ถิ่นสถานอารักษ์ จินสำนักนับถือ เขาเลื่องลือศักดิ์สิทธิ์ ที่สถิตสนุก ใหญ่กว่าทุกตำบล แม่กุศลส่วนให้ บัทวภัยอย่ามี ฯ”^{๑๐๐} ใน*โคลงนิราศทวาย*ก็กล่าวไว้ตรงกันว่าที่บางกุ่มนี้มีเทพอารักษ์ที่ศักดิ์สิทธิ์ พระพิพิธสาส์ได้ขอพรจากเทพอารักษ์นี้เช่นเดียวกับสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพบรรยายไว้ ดังตัวอย่าง

บางกุ่มบังเกิดแก้ว
เดชะอารักษ์ใน
ขอเกิดสิ่งสวัสดิ์ไพ
จงอย่ามีภัยต้อง

โกโล
ที่ห้อง
บุลย์ภาพ
แม่หน้อยวานระวัง ฯ^{๑๐๑}

ข้อมูลจาก*ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่า*กล่าวว่าบางกุ่มอยู่ในเขตเมืองราชบุรี แต่ปัจจุบันอยู่ในเขตจังหวัดสมุทรสงคราม ศาลเจ้าอารักษ์ก็ยังเป็นที่น่าเชื่อถืออยู่^{๑๐๒} บริเวณบางกุ่มเป็นสมรภูมิมิรบแห่งหนึ่งในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน ยังมีแนวคันดินปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ในประโยคที่ทรงกล่าวว่า “แม่กุศลส่วนให้” สันนิษฐานว่าหมายถึงทรงแม่ส่วนกุศลให้วิญญาณเหล่าทหารไทยที่เสียชีวิตที่ค่ายบางกุ่ม

^{๙๙} *วรรณกรรมพระยาตรัง*, หน้า ๗๒.

^{๑๐๐} *พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑*, หน้า ๑๖๔.

^{๑๐๑} *โคลงนิราศพระพิพิธสาส์*, หน้า ๓๗.

^{๑๐๒} สัมภาษณ์ บุญสืบ งามบรรจง, ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๔๘.

ในเพลงยาวนิราศรพม่าที่ท่าดินแดง กล่าวถึงบางกุ่มไว้เพียงสั้นๆว่า “ถึงตำบลบางกุ่ม เป็นคุ้งเล็ก”^{๑๐๓} แสดงว่าบริเวณนั้นเป็นจุดยุทธศาสตร์จุดหนึ่ง เพราะมีแม่น้ำโอบเป็นชัยภูมิที่เรียกว่านาคนาม

การเดินทางในช่วงที่สองมีจุดมุ่งหมายเพื่อไปทำบุญ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพยกกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคจากค่ายเมืองราชบุรีไปนมัสการพระแท่นดงรังที่เมืองกาญจนบุรี และที่แตกต่างจากนิราศเดินทางเรื่องอื่น คือ ทรงกล่าวถึงการเดินทางขากลับด้วย

การเดินทางขาไปผ่านสถานที่ต่างๆ^{๑๐๔} ได้แก่ ออกจากค่ายเมืองราชบุรี วัดตาล บ้านพญาไม้ บ้านโคกหม้อ บางคลี ท่าราบ บ้านกล้วย บางกระ บ้านซ้อง เจ็ดเสมียน บ้านนางโตนด บางแขยง วัดปราสาท วัดใหม่ โพธาราม บางเลา นครชุม ท่ายาง อำเภอสุพรรณ บางพัง (กุสินาราย) ลูแก หนองปลอก หนองมะตูม ดำหนักเย็น ประตูดง พระแท่นดงรัง

ส่วนการเดินทางขากลับออกจากพระแท่นดงรัง บึงสนุ่น บ้านท่าเรือ ท่ามดกา หวายเหนียว พงดึก ลูแก บึงพัง ท่ายาง นครชุม บางเลา โพธาราม (ข้ามแม่น้ำ) บ้านกล้วย (บ้านละว้า) เขานางแก้ว วัดสามถะ เขาวังสะติง บ้านห้วยกรวด ห้วยตะเซ่ โคนกระต่าย บางสองร้อย อารณิก บ้านชาวลาว เมืองเก่า ข้ามคู ค่ายเมืองราชบุรี

เส้นทางเดินทางจากราชบุรีไปพระแท่นดงรังนี้เลียบริมแม่น้ำแม่กลองจนถึงลูแกแล้วตัดตรงไปพระแท่น แม้การบรรยายเส้นทางในช่วงนี้จะไม่ละเอียดเท่าช่วงแรก เพราะสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงบรรยายถึงสภาพแวดล้อมที่แปลกตามากกว่า แต่ก็มีความละเอียดกว่าเส้นทางทัพที่บรรยายในนิราศเดินทางเรื่องอื่น

ส่วนเส้นทางขากลับนั้นเมื่อออกจากพระแท่นอีกทางหนึ่งใช้เส้นทางเลียบริมน้ำ ผ่านท่าเรือและท่ามดกา หวายเหนียว พงดึก แล้วเข้าลูแกผ่านเส้นทางเดิมตอนขามา จนถึงโพธาราม แล้ววกทัพข้ามแม่น้ำ เลียบริมน้ำอีกฝั่งหนึ่งไปยังทุ่งอารณิกใกล้กับเขานุกกลับสู่อำเภอเมืองราชบุรี

^{๑๐๓} กลอนเพลงยาวนิราศ เรื่อง รพม่าที่ท่าดินแดง เพลงยาวรพม่าที่นครศรีธรรมราช และ เพลงยาวเรื่องตีเมืองพม่า, หน้า ๓๐.

^{๑๐๔} ชื่อของสถานที่บางแห่งแตกต่างไปจากปัจจุบัน ในที่นี้เรียกชื่อตามที่ปรากฏใน*ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ* ได้แก่ บางคลี (ปัจจุบันเรียกบางลี่) บ้านซ้อง (ปัจจุบันเรียกบ้านซ้อง) ลูแก (ปัจจุบันเรียกลูกแก) ดำหนักเย็น (ปัจจุบันเรียกดำหนักเย็น) ท่ามดกา (ปัจจุบันเรียกท่ามะกา) พงดึก (ปัจจุบันเรียกพงดึก) อารณิก (ปัจจุบันเรียกอรณิก)

การข้ามแม่น้ำแม่กลองบริเวณโพธารามเพราะเป็นบริเวณที่เป็นหาดทรายยื่นลงไปใ
แม่น้ำทั้งยังมีร่องน้ำที่แคบสามารถข้ามฝั่งได้ สาเหตุที่ทรงข้ามแม่น้ำมาอีกฝั่งหนึ่งเป็นเพราะ
สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงต้องการมาหาหินประดับสวนขวาที่บางสองร้อยใกล้
เขาสูง และเป็นฝั่งเดียวกับที่ตั้งค่ายไม่ต้องข้ามแม่น้ำอีก ฝั่งนี้เป็นดินแดนที่เกี่ยวข้องกับ
ประวัติศาสตร์การสงครามครั้งสำคัญในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช คือ สงครามที่บาง
แก้วเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๗ ซึ่งในลิลิตเรื่องนี้กล่าวถึงโคกกระต่าย ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งค่ายของทัพไทยในครั้ง
นั้น

เส้นทางขาไปมีสถานที่ที่น่าสนใจ คือ บางพัง ซึ่งในลิลิตเรื่องนี้บันทึกไว้ว่าเป็นเมืองเก่า ที่
ยังมีคูน้ำ คันดิน เขิงเทินซึ่งเป็นเนินดินที่เป็นเชิงของป้อมปราการ^{๑๐๕} โดยทรงกล่าวว่าที่นี้ คือ เมือง
โบราณที่ชื่อว่ากุสินาราย

เขาสนงด่าบลนี้	บางพัง
คูเนินเขิงเทินยัง	บอกชี้
กุสินาราย ^{๑๐๖} หวัง	แต่ก่อน
นับฤาก็ร้อยก็	กลับหล้าเป็นไพร่ฯ ^{๑๐๗}

เมืองโบราณกุสินารายหรือปัจจุบันเรียกว่าโกสินารายณ์นี้เป็นเมืองที่มีอายุตั้งแต่พุทธ
ศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ สันนิษฐานว่าชื่อเมืองเดิม คือ สัมพูกัฏฐนะ^{๑๐๘} มีโบราณสถานและ
โบราณวัตถุสำคัญปรากฏอยู่ จากลิลิตเรื่องนี้ทำให้รู้ว่าในสมัยนั้นเมืองนี้เป็นที่รู้จักว่าเป็นเมืองเก่า
สันนิษฐานว่าเมื่อเกิดความเชื่อเรื่องพระแท่นดงรังโดยสมมติแท่นหินบริเวณนั้นเป็นที่เสด็จดับ
ขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้าและสมมติเขาสูงหนึ่งในบริเวณเดียวกันเป็นที่ถวายพระเพลิงพระ
ศพพระพุทธเจ้า จึงสมมติเมืองโบราณในบริเวณใกล้เคียงกันเป็นเมืองกุสินารายหรือกุสินาราย
เพื่อให้สอดคล้องกับพระแท่นและปรางค์ตามพระพุทธประวัติ

^{๑๐๕} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๒๗๕.

^{๑๐๖} ปัจจุบันนี้สระน้ำโบราณและบริเวณเมืองเก่านี้ เรียกว่า โกสินารายณ์

^{๑๐๗} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๔๐.

^{๑๐๘} พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรีและจังหวัดราชบุรี, หน้า ๖๐.

เส้นทางในช่วงที่สามเป็นเส้นทางเดินทัพไปตรวจด่าน^{๑๐๙} แต่เนื้อหาของ**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**ในส่วนท้ายไม่ต่อเนื่องกันซ้ำยังมีการกล่าวตัดตอนมาสู่วังที่พระนครจึงไม่ทราบแน่ชัดว่าสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศักรดิพลเสพยกทัพไปตรวจด่านใด อย่างไรก็ตามเส้นทางที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องนี้ก็ให้ความรู้เกี่ยวกับเส้นทางเดินทัพไปตรวจด่านในเขตเมืองราชบุรี ซึ่งปรากฏชื่อสถานที่ดังนี้

ค่ายเมืองราชบุรี วัดโรงช้าง ห้วยกรวด เชิงสะพาน นองหญ้าปล้อง เนินม่วง นองปลิง
เขาอาชา นองตะโก เขาทะลุ นองบัว ห้วยมะสัง ห้วยกาบ ท่านาง ห้วยดิน เมืองร้างริมน้ำ เขา
ขาด แล้วกล่าวตัดตอนมาถึงวังที่ประทับที่พระนคร

จากการศึกษาโดยเดินทางไปสำรวจเส้นทางเดินทัพ ศึกษาจากแผนที่ภูมิศาสตร์ของกรมแผนที่ทหาร ศึกษาเส้นทางทัพจาก**ตำราทางยกทัพ** ซึ่งสำรวจในक्रमเตรียมทัพไปรบพม่าในสงครามครั้งเดียวกับในลิลิต และจากการวิเคราะห์ใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**ซึ่งในเรื่องตอนท้ายไม่ต่อกันและมาจากต้นฉบับคนละเล่ม สถานที่สุดท้ายที่กล่าวถึง คือ ห้วยดิน ซึ่งปรากฏชื่อใน**ตำราทางยกทัพ**ว่า “ห้วยดินแดง” เพราะอยู่ต่อจากเขาทะลุและห้วยกาบซึ่งทั้งใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**และ**ตำราทางยกทัพ**ปรากฏชื่อสถานที่ทั้งสองเช่นเดียวกัน และแม้ในลิลิตเรื่องนี้จะไม่ได้ระบุจุดหมายปลายทางว่าเป็นการไปตรวจด่านใดแต่ก็สามารถสันนิษฐานได้จากการศึกษาว่าเป็นด่านเจ้าขัวซึ่งเป็นด่านสำคัญด่านหนึ่งที่พม่ายกทัพผ่านเข้ามาตีเมืองราชบุรีและยังอาจไปตรวจด่านอื่นซึ่งอยู่ในเขตเมืองเดียวกันได้แก่ ด่านประตูสา ด่านเจ้าแจงและด่านช่องพิศ โดยชื่อด่านเหล่านี้ปรากฏอยู่ในแผนที่โบราณหมายเลข ๑๑ เมืองทวาย

สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศักรดิพลเสพบันทึกการเดินทางในช่วงนี้เน้นการกล่าวถึงสภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมกับการทำสงคราม เช่น ช่องแคบระหว่างเขาทะลุและเขาหนองบัวซึ่งเป็นชัยภูมิสำคัญในการตั้งรับข้าศึก หรือการขุดสนามเพลาะและวางกองกำลังไว้ที่ห้วยมะสังใกล้กับหนองบัว ซึ่งเป็นที่พักทัพเพื่อระวังข้าศึก ซึ่งเป็นรายละเอียดความรู้ที่ช่วยให้เข้าใจการสงครามครั้งนั้นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๒.๔.๒ การคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รัก

การคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รักในลิลิตเรื่องนี้ต่างจากนิราศเรื่องอื่นๆ เพราะนางที่สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศักรดิพลเสพทรงกล่าวถึงตลอดทั้งเรื่องนั้นมีตัวตนจริงไม่ได้สมมติขึ้นมาและ

^{๑๐๙} ดูเพิ่มเติมที่ บทที่ ๓ หัวข้อ ๓.๓.๔ การยกทัพไปตรวจด่านชายแดน หน้า ๙๑.

เป็นที่รับรู้กันว่าเป็นพระองค์เจ้าดาราวดี พระธิดาในสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาสุรสิงหนาท สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพกับพระองค์เจ้าดาราวดี มีตำนานรักซึ่งเป็นที่รับรู้กันว่ากว่าจะได้ครองคู่กันนั้นต้องใช้เวลาถึง ๑๗ ปี และในปีที่ไปสงครามนั้นทั้งสองพระองค์เพิ่งจะอภิเษกได้ไม่เกิน ๒ ปี และเพิ่งจะมีพระโอรสด้วยกัน ซึ่งในวันที่ออกทัพนั้นมีพระโอรสพระชนมายุเพียง ๒ เดือน ถ้อยคำที่ใช้คร่ำครวญถึงพระชายาส่วนใหญ่ว่าจะเรียบง่ายแต่ประณีตสื่อความรู้สึกตรงออกมาจากพระหทัย

สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงใช้คำที่มีความหมายว่า “ดวงดาว” ซึ่งพ้องกับพระนามของพระชายาพระองค์เจ้าดาราวดี เช่น ดารา ดาเรศ ดาริน ดารากร ฯลฯ นอกจากนี้ยังทรงนิยมกล่าวเปรียบเทียบพระชายากับ ดาวประกายพริก ดาวจรัส และดาวฤกษ์ ซึ่งล้วนแต่หมายถึงดาวที่สุกใสในท้องฟ้า

ตัวอย่างที่พระองค์ทอดพระเนตรดวงดาวแล้วนึกไปถึงพระองค์เจ้าดาราวดี

สุริยงลับเหลี่ยมเยื้อง	ขุนเขา
ดารินกล่นพันหา	เยียมฟ้า
หวนถวิลสูงนงค์เยาว์	เหียมหิน ใจนา
ฤกษ์นไคเห็นหน้า	นึกหน้าเห็นนาม ฯ ^{๑๐๐}

และตัวอย่างการเปรียบเทียบพระพักตร์ของพระชายากับดาวประกายพริก

ประกายพริกเหมือนนึกหน้า	สุกบีม้อยหยดฟ้า
พักตร์น้องพะเยียร้อน ฯ ^{๑๐๑}	

การที่สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงโปรดยามราตรีที่มีดวงดาวนี้ นอกจากดวงดาวพ้องกับพระนามของพระชายา ดังในคำประพันธ์ว่า “ดาราเกลื่อนอุณสมร พ้องนามกรแรงคำนี้ ถึงวราชเทพี”^{๑๐๒} แล้ว พระองค์และพระชายาโปรดทอดพระเนตรดวงดาวด้วยกันซึ่งปรากฏอยู่ในเพลงยาวของพระองค์เจ้าดาราวดีว่า

^{๑๐๐} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๕๕.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘.

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕.

ราตรีแล้วแล้วทูลวอนให้ชี้ดวง	พระเคราะห์ล่องเสวยฤกษ์ดาเรศไฉ
ก็จะทรงชี้แนะให้ประจักษ์	ว่านั่นพักรเสริดมนเป็นไฉน
ทั้งยี่สิบเจ็ดนามนักชดถุกษ์ไป	สำราญใจกับพระพี่ยาเอ๋ย ^{๑๑๓}

จากกลอนนี้ทำให้รู้ที่มาของการที่ทรงโปรดยามกลางคืนและดวงดาว ซึ่งสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงนำภาพและความรู้สึกไปสร้างโถหารเฉพาะพระองค์ในการครวญถึงพระชាយา

พระองค์ยังทรงประณิตในการเลือกใช้คำอื่นๆกล่าวถึงพระองค์เจ้าดาราวดี ได้แก่ พระสุนงค์ ปิ่นพระสุนงค์ พระสุนงค์เยาว คำนี้ไม่ค่อยพบในบทกวี มีเพียงสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทที่ใช้คำว่า “สุนงค์” ซึ่งหมายถึงนางในวัง สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงเติมคำที่แสดงถึงความรักและยกย่องประกอบเข้าไป

นอกจากนี้ยังทรงใช้คำ ว่า วรรณเทพี, นาฏพระนุช, นฤมล, พระน้อง, ซึ่งคำเหล่านี้สื่อถึงความรู้สึกเอ็นดู เอื้ออาทรที่ทรงมีต่อพระชายาอย่างมาก และมีคำเปรียบเทียบกับพระองค์เจ้าดาราวดีว่าเป็นดั่งดวงตาและดวงใจดั่งตัวอย่าง “ถนอมนาฏพระนุช กำสรตสุดถอนใจ...ไฉ่นฤมลแม่นา ดั่งดวงตาหัทไทย ชีพิตไว้โดยเดียว เกรียกแสนเสี้ยวภคินิศ ร่วมอุทรชิตบปาน”^{๑๑๔}

จากถ้อยคำที่ใช้แสดงถึงความรักที่มีต่อพระชายาอย่างมากด้วยทรงถือว่าเป็นบุคคลสำคัญที่สุดในชีวิตของพระองค์ สังเกตคำว่า “ภคินิศ ร่วมอุทรชิตบปาน” สะท้อนความเป็นญาติใกล้ชิดระหว่างพระองค์กับพระชายาที่ทรงเป็น “ลูกพี่ลูกน้อง” มีสายเลือดที่สูงส่งเช่นเดียวกัน

โถหารรักที่ให้ภาพชัดเจนมากที่สุด คือ ภาพที่สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงบรรยายคืนสุดท้ายก่อนจากพระชายา เป็นภาพที่สื่อถึงความรักความอาลัยที่ทั้งสองพระองค์ต้องพรากจากกันโดยไม่รู้กำหนดกลับ ดังในโคลง

ถึงประทับแทบถน	อ่อนองค์ นะแม่
จำจิตจำใจจง	จากน้อง

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๘.

ตั้งแต่เนิ่นสน่ห์ปลง	ร้อนจิต พี่เอ๋ย
มาแม่มาจักต้อง	หนึ่งน้อยจักไกล ฯ
ประทับอุระไฉ่	อาดูร ออกเอ๋ย
อยู่หลังจงอนุกุล	ทั่วข้า... ^{๑๑๕}

โคลงนี้ยังมีนัยยะกล่าวถึงเรื่องราวความรักแต่หนหลังของทั้งสองพระองค์ว่ากว่าจะได้ครองคู่กัน สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพต้องทรงร้อนพระทัยอย่างมาก ทั้งยังให้ภาพความรักที่งดงามอันเป็นกิริยาส่วนพระองค์ที่ทรงแสดงต่อกัน คือ การกอดให้พระอุระแนบพระอุระ กิริยาแสดงความรักนี้ก็ปรากฏในตอนอื่นๆของ*ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าฯ* และในเพลงยาวที่ทรงมีโต้ตอบกัน ดังคำกลอนว่า

เนื้อละมุนแอบอุ้นอุราพี่	บรรทมเทิดภคินีแม่เฉิดโฉม
พี่จะถนอมกล่อมรสจำเรียงระโบม	เชิญแม่โสมมนัสสดับสุนทรฟัง ^{๑๑๖}

ในการฝากนางสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพไม่ทรงใช้โวหารตามแบบของเก่า แต่ทรงฝากนางตามความรู้สึกที่แท้จริง คือฝากเทวดาที่ทรงถวายเครื่องกระยาบัตร์และที่ทรงอุทิศส่วนกุศลให้ ขอให้คุ้มครองพระชายาให้ปลอดภัยจากโรครภัยทั้งหลาย

เห็นได้ว่าภาพการแสดงความรักของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพไม่มีความรุนแรงทางโลกีย์เหมือนเช่นโคลงนิราศทั้งหลาย แต่เป็นโวหารที่ให้ภาพจริงที่อ่อนโยนนุ่มนวล รู้สึกได้ถึงความรักบริสุทธิ์ที่จริงใจของพระองค์ที่มีต่อพระชายาไม่เสื่อมคลาย

๒.๔.๓ การบรรยายเรื่องราวการสงคราม

ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าฯ มีเอกลักษณ์เฉพาะอีกสิ่งหนึ่ง คือการบรรยายเรื่องราวการสงคราม ซึ่งสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงบรรยายอย่างมีวรรณศิลป์และละเอียดลออตลอดทั้งเรื่อง

ในเรื่องการเลือกใช้คำ คำที่พบมากที่สุดซึ่งเกี่ยวกับการสงคราม คือ คำที่หมายถึงการเคลื่อนทัพ สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงใช้การหลากคำที่ให้ทั้งความหมายและภาพ

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗.

^{๑๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕.

ชัดเจน ดังตัวอย่าง เเดินพล คลีนิก กรีพล คลาดเคลื่อนพลพฤษ์ เคลื่อนพลากร เเดินพล ลีพลากร คลาดเคลื่อนจัตุรงค์ คลาดคลีนิก ฯลฯ

พระองค์ทรงมีความละเอียดถี่ถ้วนในการบรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับการสงครามให้ภาพอย่างชัดเจน ตั้งแต่การเตรียมพิธีการทำพิธีกรรม การแต่งกายก่อนออกรบ และการยกทัพ โดยทรงบรรยายไว้อย่างละเอียดที่สุดในบรรดานิราศเดินทัพทั้งหมด^{๑๑๗}

ยกตัวอย่างการบรรยายกระบวนทัพ ในลิลิตเรื่องนี้มีทั้งกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค และทางสถลมารค ซึ่งกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคนั้นมีการบรรยายหลายครั้ง แต่แต่ละครั้งก็แตกต่างกัน การบรรยายที่สมบูรณ์ที่สุดคือการบรรยายกระบวนทัพในตอนที่ยกทัพไปตรวจด่าน ซึ่งประกอบด้วยกองหน้าเป็นทัพม้า ต่อจากนั้นเป็นทัพช้าง ทัพหลวง ยุกกระบัตร กองหลัง ตัวอย่างการบรรยายทัพม้า

ม้าช้างเดินนำริ้ว สะบัดลมปลิวสัญญา กองหน้ามาทั้งกอง ม้าทวนทองม้าออก
หมู่แซงนอกแซงใน อีกม้าใช้เร็วรวด หมู่ม้าหมวดขัดดาบ หมู่ม้าสลาบแลงศร หมู่ม้ามอญ
ดาบตั้ง หมู่ม้าสะพรั่งปืนไฟ ขุนม้าไขว่สารวัด จัดแจงจัดเดินกระบวน ระยะเวลาพองาม
พิศเครื่องพลามยรรยง ดูบรรจงเพริศแพ้ว ม้าล้วนแก้วกลั่นศึก เข้มหาญฮึกแผ่นผยอง
ร่าร่าร้องเริงแรง คนขี่แข็งขันขัน เสริดศึกสรรอู้อยู่ปืน สู้ศึกยืนบมิพ่าย ม้าขุนนายหมวด
มาก พิศเสาวภาคย์โสภา แผ่นต่ออ่างามสรรพ คณนานับมากหมาย เฉิดเฉกชายแหล่งหล้า
พิศงามทหารงามม้า ทัพหน้างามจริง ฯ^{๑๑๘}

ภาพกองทัพนี้เป็นภาพจริงที่แสดงถึงความยิ่งใหญ่งดงามและพร้อมพรุ่งของแต่ละกอง ทั้งยังให้ความรู้เกี่ยวกับการจัดทัพอย่างละเอียดที่ไม่พบในวรรณคดีเรื่องอื่น

ภาพพจน์การเปรียบเทียบกองทัพนี้ทรงกล่าวไว้ในโคลงว่า

ตรีเพชรพยุหทัพ	เดินพล
งามเงื่อนทัพอินทรีบน	แผ่นฟ้า

^{๑๑๗} ดูเพิ่มเติมที่ บทที่ ๓ หัวข้อ ๓.๓.๑ การทำพิธีกรรมการสงคราม หน้า ๖๙-๗๗

^{๑๑๘} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๒๑๑.

เบิกโชลนทวารดล
วัดโรงช้างล่งหน้า

คู่เก่า
เพียบพื้นทางหลวง ฯ^{๑๑๙}

สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพลเสพทรงเปรียบเทียบทัพของพระองค์ว่างดงามเหมือน
กองทัพของพระอินทร์บนสวรรค์ ซึ่งสะท้อนถึงความยิ่งใหญ่และยังให้ความรู้วาทรงใช้รูปแบบการ
เคลื่อนทัพแบบตรีเพชรหยุหะ ซึ่งเป็นพยุหะแบบหนึ่งในตำราพิไชยสงคราม
หรือในอีกตอนหนึ่งที่ทรงใช้ภาพพจน์เปรียบเทียบพระองค์และกองทัพว่า

เสด็จทรงกริเนศเคลื่อน	พลากร
ดูดุจเดือนเขจร	แจ่มหล้า
พิศพลสลบสลอน	โดยเสด็จ
แม้ดั่งดาวดาษฟ้า	เพียบพื้นอำพน ฯ ^{๑๒๐}

โวหารบที่แสดงถึงความสามารถทางวรรณศิลป์ของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศกดิพล
เสพตอนหนึ่ง โดยใช้โคลงเพียงบทเดียวกล่าวถึงสถานที่ที่ทรงผ่าน โยงเข้าสู่การเปรียบเทียบการศึก
ครั้งนี้ ดังโคลง

บางแคแคดกล้วน	ดอกดาษ ดื่นนา
ครวกับปาริชาต	ออกพร้อม
อสุรานีกพยาบาท	อมเรศ
ดั่งพม่าคิดล้อม	อญเยศอย่างกัน ฯ ^{๑๒๑}

โคลงบทนี้สมบูรณ์ทั้งคำทั้งความ ใช้การเปรียบเทียบ ๒ ตอนที่โยงกันได้ ตอนแรก กล่าวถึง
ว่าเมื่อมาถึงบางแคที่มีต้นแคออกดอกมากมาย เหมือนกับดอกปาริชาติบนสวรรค์ออกดอกบาน
สะพรั่ง การที่ดอกปาริชาติบานนี้ทำให้พวกอสุรฉิฉาเทวดา ซึ่งเหมือนกับที่พม่ายกกองทัพมาล้อม
ประเทศไทย

^{๑๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๓.

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๘.

^{๑๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

โคลงบทนี้ใช้คำน้อยแต่ได้ความมากทั้งสภาพแวดล้อมที่ทรงผ่าน เรื่องราวเวทตำนานและการที่กองทัพพม่ายกมาล้อมประเทศไทย สังเกตได้ว่าทรงใช้คำว่า“ล้อม” ซึ่งเป็นการบอกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ว่า การสงครามครั้งนี้พม่ายกมาหลายทาง ไทยจึงต้องยกทัพไปขัดตาทัพแต่ในละทางเพื่อป้องกันบ้านเมือง กองทัพของสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพก็เป็นทัพสำคัญทางหนึ่ง

จากการศึกษา **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ในฐานะนิราศเดินทัพสรุปได้ว่า วรรณคดีเรื่องนี้มีความสัมพันธ์กับชีวิตผู้แต่งอย่างมาก การศึกษาภูมิหลังของผู้ประพันธ์ทำให้เข้าใจวรรณคดีเรื่องนี้รวมทั้งเข้าใจการสร้างตัวบทรอบด้านมากขึ้น ในการศึกษาต้นฉบับตัวเขียนเปรียบเทียบกับต้นฉบับตัวพิมพ์สามารถช่วยขจัดความขัดแย้งระหว่างชื่อเรื่องและเนื้อหาของเรื่องลงไปได้

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ ได้สืบทอดและประยุกต์ศิลปะการประพันธ์จากวรรณคดีเอกเรื่องต่างๆ และสร้างสรรค์วรรณศิลป์เฉพาะตัว ส่วนสำคัญคือเนื้อหาซึ่งมีความละเอียดในการพรรณนาการเดินทางและธรรมชาติเป็นความรู้เกี่ยวกับเส้นทางเดินทัพและสภาพแวดล้อมในสมัยนั้น มีความลึกซึ้งในการคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รักซึ่งมีตัวตนจริงและมีเรื่องราวเป็นที่รับรู้กันในสังคม และมีความละเอียดในการบรรยายเรื่องการสงครามเป็นความรู้จากการทำสงครามและเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ซึ่งไม่ค่อยพบในวรรณคดีเรื่องอื่น นับเป็นวรรณคดีที่ประเทืองปัญญาและอารมณ์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติศาสตร์การสงครามในลิลิตเสด็จไปชดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี

การสงครามระหว่างไทยกับพม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ ทำให้เกิด **ลิลิตเสด็จไปชดทัพพม่า** พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ ขณะดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นศักดิพลเสพ ผู้ซึ่งได้รับพระราชบัญชาจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยให้เป็นจอมทัพยกพยุหะไปชดดาทัพพม่าที่เมืองราชบุรี วรรณคดีเรื่องนี้ได้บันทึกประวัติศาสตร์การสงครามครั้งนั้นใน ส่วนกองทัพใหญ่ทางหนึ่งไว้อย่างละเอียด

การศึกษาวិเคราะห์ประวัติศาสตร์การสงครามใน **ลิลิตเสด็จไปชดทัพพม่า** แบ่งเป็น ๔ ประเด็น คือ สังเขปเนื้อเรื่อง ความขัดแย้งระหว่างเนื้อหาลิลิตกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ รายละเอียดเกี่ยวกับการสงครามและวิธีการนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับการสงคราม

๓.๑ สังเขปเนื้อเรื่อง

ลิลิตเรื่องนี้เป็นเรื่องราวของกรมหมื่นศักดิพลเสพเมื่อได้รับอาญาสิทธิ์จากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยให้เป็นจอมทัพนำทหารเดินทางไปชดดาทัพพม่า กรมหมื่นศักดิพลเสพ ทรงยกกองทัพออกจากพระนครเมื่อเวลาสามโมงห้าบาท วันพุธ แรม ๑๓ ค่ำ เดือนยี่ (จ.ศ. ๑๑๘๒)^๑ ไปตามแม่น้ำลำคลองผ่านคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีนสู่มแม่น้ำแม่กลอง ระหว่างที่พักรับที่เมืองสมุทรสงคราม ทรงส่งเสียบึงไปยังทัพที่ตั้งอยู่ที่แก่งไผ่และบางจาน เมืองกาญจนบุรี หลังจากนั้นจึงยกกองทัพต่อไปถึงเมืองราชบุรีและตั้งค่ายหลวงที่เมืองนั้น ระหว่างที่ประทับอยู่ที่เมืองราชบุรีเกิดโรคระบาดขึ้นในค่าย จึงทรงให้ทำบุญค่ายและฉลองวัดมหาธาตุที่อยู่ในบริเวณเดียวกัน จากนั้นเสด็จไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบนเขาสูงและพระไภยสาสน์ที่เขาสัตตนาครธ อันเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของเมืองราชบุรี แล้วทรงแบ่งทัพเสด็จโดยสถลมารคไปนมัสการพระแท่นดงรัง เมืองกาญจนบุรีแล้วยกทัพกลับมาค่าย

ต่อมาทรงระลึกถึงเหตุการณ์ที่พม่ามาก่อความไม่สงบที่เมืองพระสุพรรณบุรีและค่ายหลุมช้างในเขตเมืองกาญจนบุรี เกรงว่าเหตุการณ์คล้ายกันจะเกิดซ้ำรอยขึ้นอีกจึงทรงปรึกษากับนายทัพนายกอง เมื่อทุกคนเห็นพ้องต้องกันว่าควรยกทัพไปตรวจด่าน กรมหมื่นศักดิพลเสพจึงทรงนำทหารยกทัพโดยกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคออกจากค่ายหลวงเมืองราชบุรี ผ่านวัดโรงช้าง

^๑ ตรงกับเวลา ๙.๓๐ นาฬิกา วันพุธที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๖๓

ห้วยกรวด เข็งตะพาน หนองหญ้าปล้อง เนินม่วง หนองปลิง เขาอาชา หนองตะโก เขาทะลุ แล้วพักทัพที่หนองบัว เดินทางต่อไปถึงห้วยมะสัง ห้วยกาบ ท่านาง สถานที่สุดท้ายที่มีชื่อปรากฏคือห้วยดิน แล้วทรงกล่าวถึงเมืองร้างริมน้ำ แขวงเขาขาด เนื้อเรื่องจบลงเพียงนั้น

๓.๒ ความขัดแย้งระหว่างเนื้อหาลิลิตกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์

ความขัดแย้งสำคัญระหว่างวรรณคดีเรื่องนี้กับข้อมูลทางประวัติศาสตร์ คือ **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า** กล่าวถึงการเดินทางไปตั้งค่ายที่เมืองราชบุรีและการเดินทางไปตรวจด่านในเขตเมืองราชบุรี แต่พระราชพงศาวดารและหลักฐานทางประวัติศาสตร์อื่นๆ ระบุว่ากรมหมื่นศักดิ์พลเสพเสด็จไปขัดทัพพม่าที่เมืองเพชรบุรี

ถ้าพิจารณา**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**ในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ถือได้ว่าเป็นหลักฐานปฐมภูมิที่เขียนโดยผู้ที่เป็นจอมทัพอยู่ร่วมในเหตุการณ์ และเขียนขึ้นในขณะที่เกิดเหตุการณ์หรือหลังจากเกิดเหตุการณ์ไม่นานนัก จึงนับว่ามีความน่าเชื่อถืออยู่มาก นอกจากนี้ความเป็นวรรณคดีที่บันทึกเหตุการณ์และบันทึกอารมณ์โศกเศร้าของกวีที่ต้องเดินทางจากนางไปทำสงคราม จึงไม่น่ามีการบิดเบือนเพื่อประโยชน์ทางอื่น

หลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการสงครามระหว่างไทยกับพม่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ มี ๔ ฉบับ ได้แก่

๑. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒** ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

๒. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒** ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๓. **ไทยรบพม่า** ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๔. **ตำราทางยกทัพ** สำนวนคร่าวเตรียมรบพม่า ในรัชกาลที่ ๒ ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง

หลักฐานทั้ง ๔ ฉบับมีเนื้อหาสอดคล้องกัน กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ เป็นจอมทัพยกไปขัดทัพอยู่เมืองเพชรบุรี และให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นจอมทัพยกทัพออกไปขัดทัพด่าน

เมืองราชบุรีเมืองกาญจนบุรี^๒

หลักฐานทางประวัติศาสตร์เหล่านี้บันทึกข้อมูลเกี่ยวกับการสงครามครั้งนี้ไว้ไม่มากเมื่อเปรียบเทียบกับการบันทึกถึงการสงครามครั้งอื่นๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพราะในที่สุดพม่าก็ไม่ได้ยกทัพมาตีไทย ในฤดูฝนของปี พ.ศ. ๒๓๖๔ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงให้ทัพใหญ่ทั้งสองกลับกรุง^๓ หลักฐานทางประวัติศาสตร์ทั้ง ๔ ฉบับไม่ได้บันทึกถึงเหตุการณ์เกี่ยวกับการสงครามในระหว่างระยะเวลา ๑ ปีที่กองทัพทั้งสองไปซัดตาทัฟ สันนิษฐานได้ว่าผู้เขียนพระราชพงศาวดารในสมัยหลังมีข้อมูลเกี่ยวกับการสงครามครั้งนี้ไม่มาก จากการพิจารณาหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทุกฉบับที่เกี่ยวข้องพบว่าหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการสงครามครั้งนี้ส่วนใหญ่ยึดถือตามพระราชพงศาวดารของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นหลักจึงมีเนื้อหาสอดคล้องกันทุกฉบับ

ข้อมูลในหลักฐานทั้ง ๔ ฉบับล้วนเป็นหลักฐานทุติยภูมิซึ่งเขียนขึ้นในสมัยหลัง และผู้เขียนไม่ได้อยู่ในเหตุการณ์ จึงมีความน่าเชื่อถือน้อยกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับเนื้อหาเกี่ยวกับการสงครามใน **ลิลิตเสด็จไปซัดตาทัฟม่าฯ**

ในการพิจารณาความขัดแย้งระหว่างเนื้อหาใน **ลิลิตเสด็จไปซัดตาทัฟม่าฯ** และหลักฐานทางประวัติศาสตร์สรุปเป็นข้อสันนิษฐานได้ดังนี้

^๒ หลักฐานทางประวัติศาสตร์ยังบันทึกไว้อีกว่า กองทัพทั้งสองทัพเป็นทัพใหญ่ โดยทัพของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพซัดตาทัฟม่าที่จะยกมาทางด้านสิงขร ส่วนทัพของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซัดตาทัฟม่าที่จะยกมาทางด้านพระเจดีย์สามองค์ นอกจากนี้ยังมีกองทัพน้อย โดยทัพน้อยที่ ๓ เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์เป็นแม่ทัพ ตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี คอยต้านทัพพม่าที่จะยกมาทางเมืองทวาย ส่วนทางหัวเมืองปักษ์ใต้ก็มีการเตรียมกองทัพตั้งนี้ กองทัพน้อยที่ ๔ พระยาขลาโหมราชเสนาเป็นแม่ทัพ ยกทัพไปรักษาเมืองถลาง กองทัพน้อยที่ ๕ เตรียมไว้ที่เมืองนครศรีธรรมราช ให้เจ้าพระยานครชน้อย (เวลานั้นเป็นพระยานครฯ) เป็นแม่ทัพ พระยาวิจิตรณรงค์เป็นปลัดทัพ พระพดด้วงเป็นยกกระบัตรทัพ คอยสู้ข้าศึกที่จะยกมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ และยังให้พระยาสรลำแดงรักษาเมืองสงขลา และพระยาพิชัยสงครามรักษาเมืองพัทลุง ทั้งยังให้เกณฑ์คนทั้ง ๒ เมืองไปช่วยกันต่อเรือรบที่เมืองสตูล เพื่อเตรียมระวางข้าศึกทางเมืองไทรบุรี

ทางฝ่ายเหนือสันนิษฐานว่ามีกองทัพซัดตาทัฟม่าที่จะยกมาทางด้านแม่ละเมา ทางเมืองตากอีกกองหนึ่งโดยแม่ทัพพม่าจะเป็นเจ้าพระองค์หนึ่งในเจ้าสามกรมพระโอรสในกรมพระราชวังหลัง หรือทั้งสามพระองค์ คือ กรมหมื่นนราเทเวศร์ กรมหมื่นนเรศรียธิ กรมหมื่นเสนีบริรักษ์

^๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า

ประการที่ ๑ อาจเป็นเพราะศึกครั้งนี้ในที่สุดพม่าไม่ได้ยกทัพเข้ามา จึงบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารเพียงสั้นๆ ไม่ละเอียดเหมือนสงครามครั้งอื่น ในการมีคำสั่งเปลี่ยนแปลงหรือปรับตามสถานการณ์จึงไม่ได้บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดาร เพราะแม้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพจะเป็นแม่ทัพย่อมไม่สามารถฝ่าฝืนพระบรมราชโองการตามพระทัย คงจะมีการปรึกษาแล้วปรับตามความเหมาะสม กรมหมื่นศักดิ์พลเสพจึงทรงยกทัพเดินทางมาตั้งทัพอยู่ที่เมืองราชบุรีดังที่ปรากฏใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ไม่ใช่ที่เมืองเพชรบุรีตามหลักฐานในพระราชพงศาวดาร

ประการที่ ๒ ตามภูมิยุทธศาสตร์และประวัติศาสตร์การสงครามสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทัพสำคัญที่ป้องกันพม่าทางหัวเมืองตะวันตกจะตั้งอยู่ที่เมืองกาญจนบุรีและเมืองราชบุรีเป็นหลัก เมื่อมีทัพของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ตั้งขัดทัพอยู่ที่เมืองกาญจนบุรีแล้ว กองทัพของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพน่าจะตั้งทัพอยู่ที่เมืองราชบุรี ยกตัวอย่าง คราวสงครามที่ลาดหญ้าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ ก็มีกองทัพใหญ่ตั้งอยู่ที่เมืองกาญจนบุรีกับเมืองราชบุรี เมื่อทัพที่ลาดหญ้าได้ชัยชนะ จึงเดินทางลงมาเมืองราชบุรีจึงได้พบว่าพม่าล่องลำเข้ามาถึงหลังเขาสูงซึ่งทางราชบุรีไม่รู้ตัว ดีที่ทัพลาดหญ้ามาพบเสียก่อนจึงป้องกันเมืองเอาไว้ได้^๕

ประการที่ ๓ การที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงตั้งทัพอยู่ที่เมืองราชบุรี นับเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมสามารถป้องกันพม่าที่เข้ามาทางด้านช่องพราน ด้านเจ้าขัวว้า ตลอดจนไปจนด้านสิงขรที่อยู่ใต้เมืองเพชรบุรีลงไป

ประการที่ ๔ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพอาจทรงดูแลทั้งเมืองราชบุรีและเมืองเพชรบุรี แต่การที่ประทับอยู่ที่เมืองราชบุรี ทำให้นายทัพนายกองได้บังคับบัญชาซึ่งประจำอยู่ที่เมืองเพชรบุรีก่อความเดือดร้อนให้ราษฎร โดยซุตรีตน้ำตาล ข้าวและของอื่นๆ ความทราบไปถึงเมืองหลวง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในขณะนั้นจึงมีหนังสือไปถึงกรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้ชำระความให้เรียบร้อย เพื่อบรรเทาความเดือดร้อนให้ชาวเมืองเพชรบุรี^๕

ข้อขัดแย้งระหว่างเนื้อหาลิลิตกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์อีกประการหนึ่งคือ วันเวลาในการยกทัพ พระราชพงศาวดารทุกฉบับและ**ไทยรบพม่า** ล้วนบันทึกตรงกันว่า การยกทัพไปขัดตาทัพครั้งนี้ทั้งทัพของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์และทัพของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพเสด็จออกจาก

^๕ ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖), หน้า ๒๑-๒๘.

^๕ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒**, หน้า

พระนครพร้อมกันในวันศุกร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือนอ้าย จ.ศ. ๑๑๘๒ ปีมะโรง^๖ แต่ในลิลิตเรื่องนี้ระบุว่า ยกทัพออกจากพระนครเมื่อวันพุธ แรม ๑๓ ค่ำ เดือนยี่ จ.ศ. ๑๑๘๒ ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๖๓^๗ เวลา ๙.๓๐ นาฬิกา^๘ ซึ่งช้ากว่าในพระราชพงศาวดาร ๔๗ วัน ขวัญดี อัครวาอุฒิชัย ผู้ศึกษาเรื่อง “สงครามหลังเขางู” เชื่อว่า “การบันทึกวันเวลายกทัพของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพในลิลิตเรื่องนี้ย่อมถือว่าถูกต้อง แม้จะไม่ตรงกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ก็ตาม เพราะทรงบันทึกไว้เองประการหนึ่ง ความถูกต้องในเรื่องทางพิไชยสงครามและโหราศาสตร์อีกประการหนึ่ง ส่วนเหตุผลที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงยกกองทัพเข้าไป ๔๗ วันนั้นน่าจะเป็นด้วยเรื่องที่พระองค์เจ้าดาราวดี เพิ่งจะประสูติเจ้าฟ้าอิศราพงศ์ก็เป็นได้”^๙

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ บันทึกไว้อย่างชัดเจนว่ากรมหมื่นศักดิ์พลเสพยกทัพในวันพุธ โดยใช้สี่เหลี่ยมเป็นสิมงคลตามตำราพิไชยสงคราม ไม่ว่าจะป็นธงศึก “ลงคำสี่ยอดกล้วย ต้องด้วยสี่วัน”^{๑๐} และเครื่องแต่งกายของพระองค์ผู้เป็นจอมทัพซึ่งทรงฉลองพระองค์สี่เหลี่ยมเป็นหลักและทรงแหวนมรกตเป็นแหวนสำหรับทัพ

สำหรับเรื่องความกังวลเกี่ยวกับพระองค์เจ้าดาราวดีที่เพิ่งประสูติเจ้าฟ้าอิศราพงศ์นั้น ถ้านับอายุในวันที่ออกทัพที่ระบู้ไว้ใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** พระโอรสมีพระชนมายุ ๖๘ วัน แต่ถ้านับอายุในวันที่ออกทัพที่บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารพระโอรสก็จะมีพระชนมายุเพียง ๒๑ วัน^{๑๑} ซึ่งเป็นช่วงที่ไม่แน่ว่าพระโอรสจะมีชีวิตรอดหรือไม่ ส่วนพระชายาก็ยังอยู่ในช่วงประทมเพลิง รวมทั้งเรื่องอหิวาตกโรคที่เพิ่งระบาดอย่างร้ายแรงในกรุงเทพฯ จึงเป็นไปได้ว่าพระองค์น่าจะทรงมีความกังวลพระทัยในพระโอรสและพระชายาอย่างมาก ซึ่งนับเป็นฤกษ์ไม่ดีสำหรับจอมทัพที่จะออกศึกในวันที่บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดาร ทัพของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพจึงต้องให้โหราฤกษ์ใหม่ในการออกศึกที่เหมาะสม ประกอบกับการยกทัพครั้งนี้เป็นการไปขัดดาทัพพม่าศึกที่ยังไม่ได้ยกมาจึงไม่รีบร้อน รวมทั้งทัพของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็เสด็จออกไปป้องกันทางเมือง

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

^๗ พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๓๓.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๓.

^๙ ดูเพิ่มเติมที่ ขวัญดี อัครวาอุฒิชัย, “ดาราวดี-อรุโณทัย: ขอร่วมรื้อนร่วมเย็นเป็นนิรันดร”. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่)

^{๑๐} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๓๖.

^{๑๑} เจ้าฟ้าอิศราพงศ์ ประสูติเมื่อวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๖๓

กาญจนบุรีซึ่งเป็นทางที่สำคัญที่สุดแล้ว จึงอาจมีการผ่อนปรนเลื่อนวันออกทัพให้ช้าไปกว่าเดิม ใน **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า** ก็ไม่ได้กล่าวถึงทัพของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นข้อมูลที่สนับสนุนว่าทัพทั้งสองยกออกไปคนละวันกัน

๓.๓ รายละเอียดเกี่ยวกับการสงคราม

วรรณคดีเรื่องนี้ปรากฏรายละเอียดการสงครามมากมายซึ่งไม่มีบันทึกไว้ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ จึงเป็นความรู้ที่ช่วยให้เข้าใจสถานการณ์สงครามใน พ.ศ. ๒๓๖๓ รวมทั้งเข้าใจภาพรวมของสงครามในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ในการวิเคราะห์จะใช้ข้อมูลจาก **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า** พิจารณาร่วมกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์อื่นๆ วรรณคดีที่มีข้อมูลเกี่ยวข้องกัน แผนที่โบราณและแผนที่ปัจจุบัน รวมทั้งเดินทางไปสำรวจบางสถานที่ที่กล่าวถึงในเรื่อง ในการวิเคราะห์แบ่งเป็น ๕ ประเด็น ได้แก่ การทำพิธีกรรมการสงคราม การจัดกระบวนพยุหยาตรา การลำเลียงเสบียง การสร้างค่ายหลวง และการยกทัพไปตรวจด่านชายแดน

๓.๓.๑ การทำพิธีกรรมการสงคราม

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า บรรยายถึงพิธีกรรมการสงครามอย่างละเอียดตั้งแต่การเตรียมพิธีก่อนออกทัพ ๑ วัน พิธีในวันออกทัพซึ่งมีพิธีเหยียบไม้ข่มนาม พิธีสงกรานและทรงเครื่องสำหรับสงคราม ไปจนถึงการบรรยายวินาทีที่ออกทัพ พิธีกรรมทั้งหมดนี้ประกอบด้วยพิธีพุทธและพิธีพราหมณ์ ซึ่งในตำราพิชัยสงครามเรียกว่าลักษณะเชกศึก ถือเป็น ๑ ใน ๗ ของลักษณะตกแต่งบำรุงศึกหรือบำรุงกองทัพเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจให้เหล่าทหาร^{๑๒} ผู้ทำพิธีทั้งหมด คือ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพผู้เป็นจอมทัพ โดยมีพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีให้ ยกตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนถึงการบรรยายพิธีเหยียบไม้ข่มนามและสงกรานซึ่งต่อเนื่องกันดังนี้

แล้วเสด็จแทบถ้านผู้	ที่สง
บ้ายพัทตร์พายัพจง	ขจัดร้าย
เสร็จเห็นอไม้ลาดลง	รองบาท
ให้ข่มนามอรินผ้าย	ยับย่อยปราชัย ฯ

^{๑๒} นิยะดา เหล่าสุนทร, *ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากหลักฐานด้านวรรณคดี*, โครงการวิจัยของเมธีวิจัยอาวุโส ศ.ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนวิจัย (สกว.), ๒๕๔๐, หน้า ๓๔๙.

พระโหรให้ลั่นฆ้อง	ถวายชัย
สงฆ์ถวายสวัสดิ์ไกร	แช่ฆ้อง
ปีพาทย์กลองแขกไฉน	บัณเฑาะว์
มโหรีมีเสียงก้อง	ฤกษ์ให้สนานสงข ๙ ^{๑๓}

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทำพิธีเหยียบไม้ข่มนามโดยเสด็จเข้าไปในโรงพิธีที่จัดเตรียมไว้แล้ว เสด็จขึ้นสู่ที่สงข หันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ทรงเหยียบไม้ที่มีชื่อพ้องกับภัยอันตรายต่างๆ เป็นนิมิตว่าศัตรูของประเทศจะต้องพ่ายแพ้สงครามครั้งนี้ โหรผู้ประกอบพิธีให้ลั่นฆ้องเป็นสัญญาณแห่งชัยชนะ พระสงฆ์สวดถวายชัย วงมโหรีบรรเลงให้ฤกษ์สงขสนาน พิธีที่กล่าวถึงนี้ไม่พบว่ามีบันทึกไว้ที่อื่น พบแต่พิธีตัดไม้ข่มนามซึ่งกล่าวไว้ใน**ลิลิตตะเลงพ่าย** ซึ่งมีความใกล้เคียงกันในเรื่องคติความเชื่อที่ให้น้ำไม้ที่มีชื่อพ้องหรือคล้ายกับศัตรูมาทำพิธีที่แสดงถึงความย่อยยับและตกต่ำ เพื่อเป็นกลางว่าศัตรูจะพ่ายแพ้ในการสงคราม ฝ่ายตนก็จะมีขวัญกำลังใจให้ต่อสู้จนได้ชัยชนะ

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า ยังบรรยายพิธีสงขสนานสำหรับการสงครามทุกขั้นตอนเป็นความรู้จากการปฏิบัติจริงในพิธี

สงขสนานเสร็จสงขน้ำ	พุทธรมณฑ์
พ่อพรหมณ์สังข์กาหล	เป่าด้วย
สังข์กลศรดกายสกนธ์	ตามเพศ
ถวายยอดไม้มนต์ช่วย	โอบฐัฐไธค้ำพรหมณ์ ๙
เวฟู่โบไม้เวท	รับมา
ทรงทัดกรรณเบ็องขวา	เสร็จได้
แล้วผลัดพระภูษา	เปลื้องถอด
พรหมณ์โหรตำแหน่งได้	ต่างช่วงชิงกัน ๙
แล้วทรงคันธรสฟุ้ง	กลิ่นเกล้า
.....	
ผินมุขต่อฉายส่อง	เงางงค์
ปรัดพักตร์แป้งว่านทรง	ยุทท์หยิ่ง

^{๑๓} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๓๙-๑๔๐.

แล้วทรงภูษาผจง
แย่งสลับทองพื้นพริ้ง

คำขจิต เขียนนา
ต้องด้วยสีวัน ฯ^{๙๔}

พิธีสงฆานมีความศักดิ์สิทธิ์ละเอียดอ่อนโดยกรมหมื่นศักดิ์พลเสพสรองน้ำแล้วสรองน้ำ พระพุทธมนต์อีกครั้ง ในระหว่างนี้มีพราหมณ์เป่าสังข์และรดน้ำสังข์ พราหมณ์ถวายยอดไม้มนต์ ซึ่งในเรื่องระบุว่า เป็นยอดใบมะตูม ซึ่งเป็นไม้มงคลใช้ในพิธีสำคัญต่างๆ^{๙๕} กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ทรงรำยเวทและทรงรับยอดไม้นั้นมาทัดพระกรรณข้างขวาแล้วทรงผลัดพระภูษา หลังจากนั้นทรง พระสุคนธ์ หันพระพักตร์ไปที่กระจกเพื่อแต่งพระพักตร์ด้วยแป้งว่านสำหรับการสงคราม แล้ว ทรงเครื่องสำหรับออกทัพเต็มรูปแบบ

พิธีสงฆานกระทำแต่สิ่งที่เป็นมงคลต่อกองทัพของตนตรงข้ามกับพิธีเหยียบไม้ข่มนามที่เป็นตัวแทนของการกระทำต่อศัตรู

รายละเอียดสำคัญอีกประการหนึ่งที่บรรยายไว้ใน **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**^{๙๖} คือ การแต่งกายของจอมทัพในวันยกทัพซึ่งแสดงถึงสิริมงคลและความสง่างาม เพราะจอมทัพเปรียบเป็นหัว คีมีตำแหน่งสูงสุดเป็นผู้คิดและบัญชาการกองทัพ^{๙๗} ซึ่งต้องเป็นผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับการสงคราม ทุกด้านทั้งในทางทฤษฎีและในทางปฏิบัติ^{๙๘} การแต่งกายของจอมทัพในวันออกทัพนี้เน้นการใช้สี มงคลตามวันยกทัพ โดยยึดถือตามตำราพิไชยสงครามเป็นหลัก

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงยกทัพในวันพุธจึงแต่งพระองค์เน้นสีเขียว^{๙๙} โดยทรงบรรยายไว้ อย่างละเอียดทั้งพระภูษาและเครื่องประดับ โดยพระภูษาที่ทรงมีสีเขียวและสีทอง สำหรับ เครื่องประดับสำคัญ คือ พระธำมรงค์ ร้อยอยู่รอบพระองค์ ๒ แถว จำนวน ๑๑ วง ๙ วงเป็น ธำมรงค์ที่ฝังอัญมณีนพรัตน์ชนิดละวง ได้แก่ เพชร ทับทิม มรกต บุษราคัม โกเมน นิล มุกดา เพทาย และเพชรูรย์หรือไพฑูรย์ ส่วนอีก ๒ วงฝังอัญมณีนพรัตน์ทั้ง ๙ ชนิดในวงเดียวกัน วงหนึ่ง

^{๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๙-๑๔๐.

^{๙๕} นุชนารถ กิจงาม, **พระราชพิธีบรมราชาภิเษก: ประวัติศาสตร์จารีตประเพณีจากพระราช นิพนธ์ “ขอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒”** (กรุงเทพฯ: สำนัก วรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๖), หน้า ๘๑.

^{๙๖} นิยะดา เหล่าสุนทร, **ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากหลักฐานด้านวรรณคดี**, หน้า ๓๔๗.

^{๙๗} **พิไชยสงครามไทย รวมแปลนห้าเล่มสมุดไทย** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หมอบรัดเลย์, ๒๔๑๘), หน้า ๒๕-๒๖.

^{๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

ก้านฝังเพชร อีกวงหนึ่งเป็นวงใหญ่และวงสำคัญสำหรับทัพเป็นนพรัตน์ประดับพลอยที่ลงอาคม การใช้อำมรงค์นพรัตน์ถือเป็นสิริมงคลอันพิเศษซึ่งคติความเชื่อนี้มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา^{๑๙} นอกจากนี้ยังมีอำมรงค์อีก ๔ วงสำหรับสวมพระหัตถ์ โดยอำมรงค์เพชร ๒ วงทรงพระหัตถ์ขวา และอำมรงค์มรกต ๒ วงทรงพระหัตถ์ซ้าย^{๒๐} เห็นได้ว่านอกจากใช้สี่เครื่องทรงสี่เหลี่ยมสำหรับการยกทัพในวันพุทธตามตำราพิไชยสงครามแล้วยังใช้อัญมณีมรกตซึ่งมีสีเขียวตามเครื่องแต่งกายอีกด้วย

นอกจากนี้ยังมีเครื่องประดับอย่างอื่นอีก ได้แก่ เข็มขัดเพชร สังวาล กั้นหย่น ที่เป็นทั้งเครื่องประดับและอาวุธมงคล และเครื่องรางที่มีทั้ง พระประจำทอง พระดิ่ง พระตะกวด ซึ่งลงอาคมแล้ว และเครื่องนพ^{๒๑}

ภาพที่ ๓.๑ พระอำมรงค์วิเชียรจินดาและพระมหาสังวาลนพรัตน์

ที่มา: เทวธิดา ป. มาลากุล, **ราชูปโภคและเครื่องประกอบ**

พระราชอิสริยยศพระมหากษัตริย์

^{๑๙} สมภพ จันทพรประภา, **อยุธยาอาภรณ์**, พิมพ์เป็นบรรณาการ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตรีหลวงจบกกระบวนยุทธ (แช่ม กระบวนยุทธ) วันอังคารที่ ๘ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๒๐, หน้า ๒๗.

^{๒๐} **พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๔๐-๑๔๒.

^{๒๑} สันนิษฐานว่าเป็น"สังวาลพระนพ" ซึ่งเป็นเครื่องสำหรับพระพิไชยสงครามที่ตกทอดมาจากครั้งอยุธยา พระสังวาลนี้เป็นสร้อยอ่อนทำด้วยทองคำ มีสามเส้น เส้นหนึ่งยาว ๑๒๕ เซนติเมตร มีดอกประจำยามทำด้วยทองประดับนพรัตน์ดอกหนึ่ง ดูเพิ่มเติมที่ เทวธิดา ป. มาลากุล, **ราชูปโภคและเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศพระมหากษัตริย์** (ม.ป.ท), (ม.ป.ป.), หน้า ๗.

เครื่องทรงที่สำคัญอีกสิ่งหนึ่ง คือ พระมาลาเส้าสูง^{๒๒} พระมาลานี้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรง
บรรยายในตอนที่ได้รับพระราชทานมาจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอย่างละเอียด
ถึงลักษณะและการตกแต่งว่า

.....

มาลากุหล่ำขลิ้ว	เทริดเส้า สูงนา
ยี่กาเล่ห์ลายพลี้ว	อย่างนอกเรือนพลอย ฯ
ประดับด้วยทมราชเนื้อ	น้ำขาว
อีกผูกดอกไม้พราว	เพชรพริ้ว
แซมขนวายุภักษ์ขาว	ปลิวสะบัด... ^{๒๓}

ภาพที่ ๓.๒ พระมาลาเส้าสูงประดับขนนกที่เรียกว่ายี่กา
ที่มา: เทวาริราช ป. มาลากุล, *ราชูปโภคและเครื่องประกอบ*
พระราชอิสริยยศพระมหากษัตริย์

^{๒๒} พระมาลาเส้าสูงนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงวิเคราะห์ไว้ว่าอาจจะได้แบบมาจากเกาหลี ส่วนพระมาลา คือมาลัยของรัตรอบหมวกนั้นไทยประดับเต็มเข้ามา ส่วนขนนกที่เรียกว่า พระยี่กา
เอาแบบมาจากแขก

^{๒๓} *พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑*, หน้า ๑๓๔.

คติการใช้สิ่งมงคลตามวันที่ออกทัพบันทึกอยู่ในตำราพิชัยสงคราม ซึ่งระบุสี่เครื่องแต่งกายของจอมทัพสำหรับออกทัพในวันพุธไว้ว่า

ยาตราวันพุธสุนัขขนาม กินอาหารแล้วประดับอาภรณ์เขียวศรีไบตอง ถือดาบ
เอาเสียงแตรสังข์ เปนสกุณเร่งเบิกพลให้เอาชัย.....

พุทธวารสารสวัสดิสร้อย ศรีนิล เขียวคู่องค์อมรินทร์ ยาตฟ้า ทรงดาบพิฆาตยุทธ
ลิน ลาลาศ ดำเนินนิกรกลาดกล้า อวดอ้างซึ่งไชย^{๒๔}

ในตำราพิชัยสงครามถือว่าสีเขียวเป็นสิ่งมงคลสำหรับการออกทัพในวันพุธ เพราะเป็นสีของพระอินทร์ผู้เป็นราชาและจอมทัพแห่งสวรรค์ แต่ยังมีอีกตำราหนึ่ง คือ **สวัสดิรักษา** ของสุนทรภู่ที่กล่าวถึงสีของเครื่องแต่งกายในการออกรบ ซึ่งระบุไว้ต่างกันว่าถ้าออกรบวันพุธให้แต่งกายสีแดง^{๒๕} จาก**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** แสดงว่ายึดถือสีเครื่องแต่งกายตามตำราพิชัยสงครามมากกว่าตำราอื่น

สิ่งสำคัญอีกสิ่งหนึ่ง คืออาวุธที่ถือในตอนออกทัพ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพก่กล่าวถึงว่าทรงถือ “พระแสงกระบี่ลงลายยา ดำมราคาพลอยประดับ”^{๒๖} ในตำราพิชัยสงครามกล่าวว่าต้องถือดาบซึ่งถือเป็นอาวุธลักษณะเดียวกัน

ใน**เพลงยาวรบพม่าที่นครศรีธรรมราช** ได้บรรยายถึงการแต่งกายในคราวออกสงครามไว้ในแนวทางเดียวกันทั้งเครื่องทรง เครื่องประดับ พระอัมรงค์ อาวุธ แตกต่างกันที่รายละเอียดเล็กน้อย แต่สิ่งที่สำคัญที่ยึดถือเป็นแบบแผนปฏิบัติ คือ สีของเครื่องแต่งกาย ต้องยึดถือสิ่งมงคลตามวันที่ออกทัพ โดยสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทกล่าวว่ออกทัพในวันเสาร์จึงแต่งกายสีดำตามที่ตำราพิชัยสงคราม

^{๒๔} **พิชัยสงครามไทย รวมเบเนห้าเล่มสมุดไทย**, หน้า ๗๗.

^{๒๕} **ชีวิตและงานของสุนทรภู่**, หน้า ๓๕๕.

^{๒๖} **พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๕๒.

การบรรยายที่ละเอียดที่สุด คือ ตอนออกทัพ ทั้งการดูนิมิต^{๒๓}จากธรรมชาติรอบตัวและการปฏิบัติตามพิธีกรรมให้ถูกต้องและสอดคล้องกับผู้ร่วมพิธีกรรมคนอื่น ในลิลิตบรรยายไว้อย่างเห็นภาพและการกระทำชัดเจน ดังนี้

ดวงทิวากรบดบัง ป่ายพักตร์ตั้งเฟื้องดู พรุณปรุปรายละออง พอสิ้นซ้องได้ฤกษ์
องศาเบิกแจ่มดวง สงฆ์ทั้งปวงถวายชัย อัญชูลิตไหว้อำลา จันทกาลาเคลาคล่อง อาวุธ
ว่องกุมทรง แสงกระบี่ลงลายยา ด้ามนาคาพลอยประดับ สู่พายัพจรลี เคียววาสูกีรทอง
เหยียบ ซ้องเสียงเพียบดุริยางค์ สกุนฤกษ์วางบินมา พอเสียงคลาจากวัง เทัญเสด็จยัง
โดยฉนวน พิศกระบวนเตรียมคอย เรือที่นั่งงามไชน้อย ประทับท่าเสด็จลง ฯ^{๒๔}

ในการยกทัพผู้เป็นจอมทัพต้องเป็นผู้มีความรู้ในตำราพิไชยสงครามเป็นอย่างดี เพื่อที่จะดู
นิมิตเป็นและปฏิบัติตนได้ถูกต้อง

นิมิตธรรมชาติเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดเพราะไม่สามารถกำหนดและควบคุมได้ ใน**ลิลิตเสด็จ
ไปขัดทัพพม่า** กล่าวถึงนิมิตธรรมชาติก่อนได้ฤกษ์ คือ เมฆเคลื่อนมาบดบังดวงอาทิตย์ มีฝนตก
ลงมาเบาๆ จากนั้นจึงเป็นการปฏิบัติในพิธีโดยสิ้นซ้องเมื่อถึงฤกษ์ที่กำหนด ซึ่งประจวบเหมาะกะกับ
ธรรมชาติที่เมฆเคลื่อนออกไปทำให้พระอาทิตย์ส่องแสง พระสงฆ์จึงสวดถวายชัย จากนั้นจึงเป็น
ขั้นตอนการปฏิบัติของจอมทัพ โดยกรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงลาพระสงฆ์ ทรงสำรวจลมหายใจที่
เรียกว่าจันทกาลา ทรงกุมอาวุธพระแสงกระบี่ลงยาด้ามนาคาประดับพลอย เสด็จไปทางทิศพายัพ
อันเป็นทิศหัวภาค ดุริยางค์บรรเลง มีนกบินมาเป็นสกุนฤกษ์ เสด็จออกจากวังของพระองค์ไปตาม
ฉนวนสู่ทำน้า ตรวจกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค แล้วเสด็จลงเรือพระที่นั่ง

นิมิตที่ปรากฏใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**ยึดถือตามตำราพิไชยสงครามทั้งเรื่องของ
การดูเมฆ การสำรวจลมปราณ การเดินตามเกล็ดนาค และการสังเกตสกุนฤกษ์

การดูเมฆตามตำราพิไชยสงคราม มี ๒ ลักษณะ คือ การดูรูปร่างของเมฆและการสังเกต
การเคลื่อนที่ของกลุ่มเมฆ ซึ่งมีทั้งที่เป็นนิมิตดีและนิมิตร้าย^{๒๕} ใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**ถือ

^{๒๓} นิมิต หมายถึงสิ่งบอกเหตุล่วงหน้า หรือเครื่องหมายที่ปรากฏให้เห็นได้ ยิน ได้กลิ่นหรือสัมผัสรับรู้ได้
ในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง เป็นสัญญาณบอกเหตุร้ายหรือดี ดูเพิ่มเติมที่ **ตำราพิไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑**
(กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๓๔๕.

^{๒๔} **พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๔๒.

^{๒๕} นิยะดา เหล่าสุนทร, **ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากหลักฐานด้านวรรณคดี**, หน้า ๓๖๓.

ถูกขี้ดีจากการเคลื่อนที่ของกลุ่มเมฆที่มาบังดวงอาทิตย์แต่ไม่ได้บอกว่าเป็นทิศใด ในตำราพิไชยสงครามระบุงการเคลื่อนที่ของกลุ่มเมฆที่เป็นนิมิตดีไว้ ๓ ประการ โดย ๒ ประการแรกคือเมฆที่ไม่บังดวงอาทิตย์ ประการที่ ๓ เป็นเมฆที่มาจากทิศใต้ไปทิศเหนือและเข้าบังดวงอาทิตย์^{๓๐} การเคลื่อนที่ของกลุ่มเมฆที่กล่าวไว้ในเรื่องน่าจะเป็นตามลักษณะในประการที่ ๓

ในเรื่องการสำรวจจลมหายใจมีบันทึกไว้ในตำราพิไชยสงครามว่า ถ้าลมที่ออกทางจมูกซ้ายคล่อง เรียกว่า “จันทกระลา” ให้ถืออาวุธด้วยมือซ้าย เป็นนิมิตดีในการยกทัพ ถ้าลมออกทางจมูกข้างขวาคล่อง เรียกว่า “สุริยกระลา” ให้ถืออาวุธด้วยมือขวา เป็นนิมิตร้ายไม่ให้ยกทัพ^{๓๑}

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงกล่าวว่า “จันทกาลาเคลาคล่อง” แสดงว่าลมที่ออกทางช่องพระนาสิกข้างซ้ายคล่องเป็นนิมิตดีในการยกทัพ ทั้งยังทรงกล่าวว่าทรงกุมพระแสงกระบี่ แต่ไม่ได้บอกว่าจะใช้มือข้างใดกุม ความรู้จากตำราพิไชยสงครามทำให้ทราบว่าทรงกุมพระแสงกระบี่ด้วยพระหัตถ์ซ้าย

ในตำราพิไชยสงครามกล่าวถึงการเดินทางไปตามทิศหัวนาคนาค โดยจะต้องเดินทางไปทางทิศหัวนาคนาคจึงจะเป็นคุณ หากเดินทางไปทางทิศหางนาคนาคจะเป็นโทษ^{๓๒} กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงบายพระพักตร์ไปทางทิศพายัพเหมือนตอนทำพิธีเหยียบไม้ข่มนาม และเหยียบเคียวราวสุกรี แสดงว่าทรงยึดถือตามตำราที่ให้เดินทางไปตามทิศหัวนาคนาค

ในตำราพิไชยสงครามกล่าวถึงการดูสุณนิมิตหรือการสังเกตนกและสัตว์อื่นที่มาปรากฏให้เห็นไว้อย่างละเอียด ว่ามีสุณฝ่ายขวาและสุณฝ่ายซ้ายเป็นนกและสัตว์ต่างๆ และกล่าวว่านิมิตดี คือ สัตว์ฝ่ายขวามาปรากฏในเวลาฝ่ายซ้าย และสัตว์ฝ่ายซ้ายมาปรากฏให้เห็นในเวลาขวายกทัพไปจะมีชัยชนะ^{๓๓}

เพลางขวา คือ ยาม ๑,๗,๘,๓ เปลาซ้าย คือ ยาม ๒,๔,๕,๖ ถูกขี้ออกทัพ คือ สามโมงห้าบาท หรือ ๙.๓๐ นาฬิกา เป็นเวลายาม ๓ ตกอยู่ในเพลางขวา ในตำรากล่าวว่า “ถ้าสัตว์ซ้ายมาสำแดงในในเพลาง (ยาม) ๓ จะมีชัยชนะ ฯ”^{๓๔} สุณฝ่ายซ้าย ได้แก่ นกเงือก นกยางกรอก นกกระไน ทั้งทูต นกกด นกยางโตน นกกวาง ไก่เถื่อน นกกระทา นกกระเด็นทะเล นกตีนเทียนทะเล

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๔.

^{๓๑} ตำราพิไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑, หน้า ๖๓.

^{๓๒} นิยะดา เหล่าสุนทร, ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากหลักฐานด้านวรรณคดี, หน้า ๓๗๐.

^{๓๓} ตำราพิไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑, หน้า ๒๑๒.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๓.

นกเขาไฟ นกยาง กาน้ำ นกนางนวล นกอีหลุม นกไต้ นกต้อยตีวิด นกกระเต็น นกพิราบ นกที่บินมา
ในขณะออกทัพน่าจะเป็นนกชนิดหนึ่งดังกล่าวมา

นอกจากนี้ใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ยังกล่าวถึงสฤณฤกษ์ซึ่งเป็นวิธีตรวจสอบนิมิต
เมื่อเวลาจะยาตราทัพ^{๓๕} ในร่ายกล่าวถึง “พอเสียงคลาจากวัง” ซึ่งน่าจะหมายถึง “เสียงแตรสังข์”
ซึ่งถือ ๑ ใน ๑๖ นิมิตติในสฤณฤกษ์ซึ่งเป็นนิมิตที่กำหนดสำหรับออกทัพในวันพุธอีกด้วย

พิธีกรรมทั้งหมดนี้มีความศักดิ์สิทธิ์ ทำด้วยความพร้อมพร้อมสอดคล้องกัน และที่สำคัญ
ขึ้นอยู่กับธรรมชาติ ไหระจะต้องคำนวณฤกษ์ให้แม่นยำเพื่อให้การประกอบพิธีกรรมราบรื่นเป็นนิมิต
หมายอันดีในการสงคราม ซึ่งเป็นขวัญและกำลังใจให้ทหารในกองทัพ

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงบันทึกพิธีกรรมเหล่านี้ไว้ละเอียดทุกขั้นตอน แสดงการปฏิบัติอัน
เคร่งครัดเกี่ยวกับการทำสงครามที่เป็นทั้งศิลปะและเป็นแบบแผนที่ยึดถือมาตั้งแต่โบราณ เป็น
พิธีกรรมระดับประเทศที่แสดงถึงความพร้อมในการทำสงคราม

๓.๓.๒ การจัดการระบวนพยุหยาตรา

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ กล่าวถึงการจัดการระบวนพยุหยาตราอย่างละเอียดและเป็น
ระบบทั้งระบวนพยุหยาตราทางชลมารคและทางสถลมารค ซึ่งเป็นระบวนที่แตกต่างกัน ๓
ระบวนตามชนิดและจุดประสงค์ของการเดินทาง โดยเดินทางออกจากที่หนึ่งสู่อีกสถานที่หนึ่ง
ดังต่อไปนี้

๑ จากกรุงเทพฯไปตั้งค่ายขัดตาทัพที่เมืองราชบุรีทางชลมารค บรรยายลักษณะเรือแต่ละ
ลำและพลในเรืออย่างละเอียด

๒ จากค่ายเมืองราชบุรีไปนมัสการพระแท่นดงรังเมืองกาญจนบุรีทางสถลมารค บรรยาย
ช้างและพลแต่ละเหล่าอย่างละเอียด

๓ จากค่ายเมืองราชบุรีไปตรวจด่านบริเวณเมืองราชบุรีทางสถลมารค บรรยายถึงกองทัพ
อย่างละเอียดทั้งสิ้นเหล่า คือ ม้า ช้าง รถ รวบ

สำหรับในการวิเคราะห์ระบวนพยุหยาตราจะยกตัวอย่าง ๒ ระบวน คือ ระบวน
พยุหยาตราทางชลมารคจากกรุงเทพฯถึงราชบุรี และระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคจาก
ราชบุรีไปพระแท่นดงรัง เพราะทรงบรรยายการจัดการระบวนตามลำดับไว้อย่างละเอียดเป็นความรู้

^{๓๕} นิยะดา เหล่าสุนทร, **ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากหลักฐานด้านวรรณคดี**, หน้า ๓๖๕.

๑ กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคออกจากกรุงเทพไปเมืองราชบุรี มีเรือรวมทั้งหมด ๗๖ ลำ แบ่งเป็นกระบวนหน้า ๑๗ ลำ กระบวนหลัง ๕๙ ลำ ยกตัวอย่างการบรรยายเรือกระบวนหน้า ลำที่ ๒ เรือทรงพระชัยและพระธาตุซึ่งบรรยายการตกแต่งเรือ สิ่งของในเรือ ทหาร การแต่งกายของพลในเรือไว้อย่างเห็นภาพชัดเจนดังนี้

...ลำที่สองจวนชวา สีหลังคาชายทองโหมด สิบสองโสดทรงพระชัย พระธาตุใส่ดอกบัวทอง กำมะหยี่รองทองขวางม่าน เพดานในชาวบริสุทธ์ ธงพิชัยยุทธ์เขียวตามวันดาวกุดั่นพู่จามรี ผ้ากำมะหยี่ทองขวางจีน ผู้มีศีลกับโหรา งานรักษาเป็นนายลำ คนธงนำรอบรู้ เคยศึกสู้ทั้งสามนาย ล้วนแต่งกายใส่เสื้อลง ผ้ากระหวัดวงกระแบงมาน ประเจียดว่านย้อมยา เครื่องเตรียมมาสำหรับยุทธ์ ดิ่งตะกรุดมงคล เพื่อทวยพลจับจ่าย ทั่วผีพายประจำลำ ใส่เสื้อขาวแดงปัสตุ...^{๓๖}

การจัดกระบวนเรือทั้ง ๗๖ ลำ สามารถแบ่งเป็นจำพวกได้ดังนี้

กระบวนหน้า ๑๗ ลำ ลำที่ ๑-๑๗

ลำที่ ๑ เรือกลอง จำนวน ๑ ลำ

เรือกลองนี้ทาสีเหลืองอ่อน โขนเรือทั้งหน้าท้ายผูกผ้ากรองทองลายดาวราย มีธงทัพสีแดง ผู้คุมเรือเรียกว่า “นายลำ” มีตำแหน่งเป็นจางวางแวงตำรวจใส่เสื้อเข้มขาบ โปกผ้าขลิบ ในเรือมีขุนนางและไพร่รวม ๕ คน พลพายจำนวน ๓๐ คน ใส่เสื้อผ้าปัสตุสีแดง มีปืนและคทาเป็นอาวุธประจำตัว

หน้าที่ของเรือกลอง คือ คอยให้สัญญาณแก่กระบวนเรือทั้งหมด จึงต้องอยู่ข้างหน้าสุด

ลำที่ ๒ เรือทรงพระชัยวัฒนาและพระบรมธาตุ จำนวน ๑ ลำ

เรือลำนี้ประดับด้วยผ้าจวนชวา หลังคาและชายตกแต่งด้วยผ้าโหมดสีทอง ม่านลายทองขวาง เพดานสีขาว ใช้เป็นเรืออัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำกระบวนทัพ คือ พระชัยวัฒนาและพระบรมธาตุซึ่งอยู่ในดอกบัวทองรองด้วยผ้ากำมะหยี่

เรือลำนี้ยังเป็นเรืออัญเชิญธงพิไชยยุทธ์ อันเป็นธงศึกประจำทัพมีสีเขียวตามวันที่ออกทัพ คือ วันพุธ ทำด้วยผ้ากำมะหยี่ มีลายดาวกุดั่น ลายทองขวาง และลายจีน ประดับด้วยพู่จามรี กับทั้งยังเป็นเรือบรรจุเครื่องรางของขลังต่างๆ สำหรับทหาร ได้แก่ ประเจียด ว่านย้อมยา ดิ่ง ตะกรุดมงคล

^{๓๖} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๔๕-๑๔๗.

บุคคลประจำเรือลำนี้ ได้แก่ “นายล่า” ซึ่งต้องเป็นผู้มีศีลเพราะทำหน้าที่เกี่ยวกับพิธีกรรม และโหรผู้มีหน้าที่ดูฤกษ์ยาม ทั้งผู้มีศีลผู้ทำพิธีและโหรเป็นบุคคลสำคัญที่ต้องเดินทางไปในกองทัพ เพราะการทำพิธีกรรมต่างๆและการหาฤกษ์ยามเป็นสิ่งสำคัญยิ่งสิ่งหนึ่งในการทำสงคราม คนถือธงสามคนล้วนรอบรู้ชำนาญการศึก แต่งกายใส่เสื้อกระเบงมานลงอาคม ฝีพายประจำเรือแต่งกายเหมือนพลเรือกลอง เรือลำนี้มีการตกแต่งงดงามประณีต เป็นเรือสำคัญที่เป็นศูนย์รวมขวัญและกำลังใจของกองทัพ

ลำที่ ๓-๔ เรือง้าว จำนวน ๒ ลำ และ ลำที่ ๕-๘ เรือเหรา จำนวน ๔ ลำ

เรือง้าวและเรือเหราเป็นเรือกองหน้า เรือง้าวทาสีทอง มีธงสีหมอกประดับ เรือเหรามีภูบสีสักหลาด ธงประจำลำเขียนทองสลัปลีเหลือง

นายล่าประจำเรือง้าว คือ สมิงทอง แต่งกายใส่หมวกตุ้มปีชลิบทอง ใส่เสื้อกำมะหยี่สีดำ ส่วนนายล่าของเรือเหรา คือ สมิงรามัญ ทั้งคู่เป็นข้าราชการเชื้อสายมอญ พลพายเป็นอาสาสมัครหรือมอญ แต่งกายเหมือนพลพายเป็นเรือลำที่ ๑ และลำที่ ๒ เรือง้าวและเรือเหรานี้มีปืนใหญ่จ่าวงอยู่หัวเรือ

สิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่งสำหรับเรือทั้ง ๖ ลำ คือ มีฝรั่งแมนเป็นประจำลำละ ๒ คน

ลำที่ ๙-๑๒ เรือชิงคลองจำนวน ๔ ลำ

ในลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯกล่าวแต่เพียงว่ามีขุนนางและไพร่ประจำลำ

ลำที่ ๑๗ เรือพระที่นั่งจำนวน ๑ ลำ

เรือพระที่นั่งของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพเป็นเรือหงส์นตร์ ประดับด้วยผ้าอย่างงดงาม คือ ผูกผ้าปักเลื่อมลายดาววุดัน ลายจีน ติดพู่จามรี พนักหลังจำหลักลายด้วยทองแกมแก้ว ม่านเรือและจั่วตกแต่งงดงาม โยงหน้าหลังหุ้มผ้าปักตุ

นอกจากนี้ยังผูกพระแสงอาวุธสำคัญครบมือสำหรับการออกศึกซึ่งเป็นเครื่องแสดงพระยศของจอมทัพไว้ในบริเวณเรือ ได้แก่ โยงท้ายผูกพระแสงทวน โยงหน้าผูกพระแสงง้าวและหอกทรงพนักหลังข้างนอกผูกพระแสงปืน ๑๐ องค์ วางตั้งอยู่ในถ่วงลายทองขวางพร้อมสายห้อยเฉวียงบ่า พนักหน้าพระแสงปืน ๓ กระบอกพร้อมสายห้อยเฉวียงบ่าและลูกปืน พนักหลังข้างในผูกพระแสงกริช ผักและด้ามล้วนประดับทอง อยู่ข้างละคู่ พระแสงดาบอยู่ข้างซ้ายและขวาข้างละ ๒ องค์

การแต่งกายของฝีพายจะต่างกับลำอื่นๆที่แต่งกายใส่เสื้อปักตุสีแดง ฝีพายของเรือพระที่นั่งจะใส่เสื้อปักตุสีแดงมีขลิบชั้น แขนสีเขียวสลักรูปวาบ หมวกสอดสีเขียว ใส่กางเกงริ้วเหลือง และสวมมงคล ทหารหน้าเรือท้ายเรือใส่เสื้อแดงแขนเขียว

นอกจากนี้ยังมีอาวุธของบโทนและผีพาย ซึ่งวางไว้ที่โงงหน้าบันได้แก้วมีทั้งปืนและดาบ ๑๐ เล่ม รวมทั้งเขนงหรือภาชนะใส่ดินปืน เต้า ใต้ กระสุนสำหรับล่า และปืนทองปราชญ์ครบตามจำนวนพลพาย

ในเรือพระที่นั่งมีพลแม่นปืน ๑ คนอยู่หน้าโงง แต่งกายต่างไปจากผู้อื่น คือ ใส่เสื้ออัตลัดสีดำ เกี่ยววสีกลีบ มีผ้ารัดคอคาดเอว

นอกจากนี้ยังมีมหาดเล็ก ๔ คนซึ่งเป็นผู้เคยตามเสด็จใกล้ชิดลงอยู่ข้างหน้าเรือ เป็นนายเวร ปลัดเวร นายยาม คอยถวายเครื่องใช้ต่างๆ การแต่งกายก็แตกต่างกันไป คือ ใส่เสื้อดวงทอง คาดขลิบ มีชายครุย

ในส่วนท้ายเรือ มีหมอนวดหมอยา และมหาดเล็ก ๒ นายเป็นผู้ดูแลเครื่องเสวย แต่งกายด้วยผ้าอัตลัดสีเขียวอ่อนขลิบเกี่ยวทุกคน

เรือที่สำคัญในกระบวนหน้า คือ เรือทรงพระชัยและพระธาตุและเรือพระที่นั่ง การตกแต่งเรือและเครื่องแต่งกายของผีพายและทหารประจำลำมีความงดงามพิเศษกว่าเรือลำอื่นๆ ในขบวน เห็นได้ว่าเรือทั้งสองเป็นขวัญและหัวใจของกระบวนทัพ

กระบวนหลัง ๕๙ ลำ ลำที่ ๑๘-๗๖

ลำที่ ๑๘-๒๗ เรือพระที่นั่งจำนวน ๑๐ ลำ

เรือพระที่นั่งนี้ไม่ได้ระบุว่าเป็นเรือที่นั่งใด เป็นเรือพระที่นั่งของพระองค์เจ้า ๕ พระองค์ และหม่อมเจ้า ๕ พระองค์ ไม่ปรากฏพระนาม ซึ่งกรมหมื่นศักดิ์พลเสวกกล่าวไว้ชัดว่าไม่สมควรจะลบลบลู “...ดูสะพรั่งหน่อพระวงศ์ ห้าพระองค์เจ้าโดยเสด็จ หม่อมเจ้าเสด็จอีกห้า...ตั้งสุริยวงศ์ระเด่น จะชี้เช่นบควร...”^{๓๗}

ลำที่ ๒๘ เรือพระที่นั่งรองจำนวน ๑ ลำ

เรือพระที่นั่งรองนี้ไม่ได้กล่าวว่าเป็นเรือพระที่นั่งลำใด ในส่วนการประดับเรือสันนิษฐานว่าคล้ายกับเรือพระที่นั่งหงส์ยนต์

ลำที่ ๒๙-๓๐ เรือเครื่องจำนวน ๒ ลำ

เรือเครื่องนี้เป็นเรือที่ใช้เตรียมอาหารสำหรับเจ้านาย จึงอยู่ต่อจากเรือพระที่นั่งรองเพื่อความสะดวกและความปลอดภัย

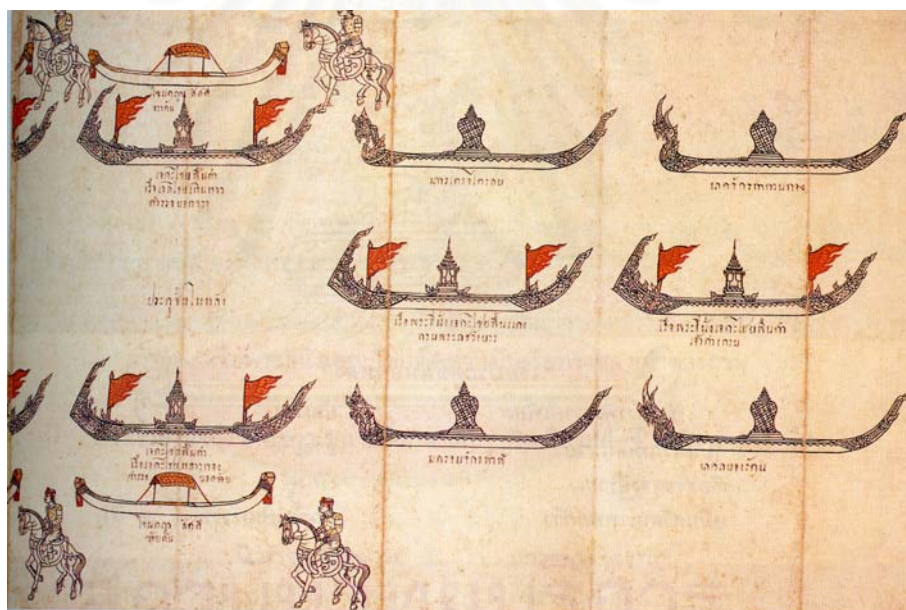
^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

ลำที่ ๓๑-๓๖ เรือขุนนางจำนวน ๔๖ ลำ

เรือขุนนางเป็นกระบวนใหญ่ที่สุดและมีจำนวนมากที่สุด ขุนนางที่กล่าวถึงมียศเป็นพระยา พระ หลวง ขุน ซึ่งสังกัดในกรมดังต่อไปนี้ คือ กรมพระตำรวจซ้ายและขวา กรมอาสาซ้ายและขวา กรมทวนทองซ้ายและขวา กรมสนมกลางซ้ายและขวา กรมทหารในซ้ายและขวา กรมกลองชนะ กรมแตรซ้ายและขวา กรมอาสาญี่ปุ่น กรมพลพันซ้ายและขวา

ข้าราชการแต่ละกรมเหล่านี้จะแยกกองเรือแต่ละลำ มีเจ้ากรมเป็นผู้คุม ปลัดกรมเป็นผู้ตรวจ มีข้าราชการในกรมและไพร่หลวง ทั้งยังมีนายดาบตำรวจอยู่ในเรือแต่ละลำ ปลัดเวงอยู่ในเรือแซง

นอกจากนี้ยังมีมหาดเล็กจำหุ้มแพรครบตามตำแหน่งเวรละ ๕ นาย มีทั้งนายเวร ปลัดเวร และนายยามเวรละ ๓ นายทุกเวร

ภาพที่ ๓.๓ กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
ที่มา: ก่องแก้ว วีระประจักษ์, *กระบวนพยุหยาตรา ประวัตติและพระราชพิธี*, หน้า ๘๓.

กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคปรากฏ ๒ กระบวน กระบวนที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ทรงบรรยายไว้อย่างละเอียดและชัดเจนที่สุด คือกระบวนที่แยกทัพจากค่ายเมืองราชบุรีไปนมัสการพระแท่นดงรังเมืองกาญจนบุรี ยกตัวอย่างการบรรยายกระบวนข้างดังนี้

... ฟังขุนด่านชีน้ำ แล้วพลายค้ำป็นกลาง ที่สามข้างกลองแขก ที่สี่แทรกตั้งเป็นข้างหกรึนฆ้องกลอง ที่เจ็ดต้องแทรกตั้ง ข้างแปดทั้งปี่ตะโพน เปิงตีโยนขึ้นด้วย สองหลังช่วยจึ่งครบวง ตั้งพลายยงที่ก้าว มีขุนน้ำป็นกลาง ที่สิบวางพลายธนู ผูกเขนดูหัวเหินเห็จ ที่สิบเอ็ดวางพลายค้ำ ขุนป็นประจำแทรกตั้งอีก พลายเพชรเหล็กที่สิบสอง ผูกเขนรองอาวุธสรรพ พลายโจมทัพผูกตั้งใน ที่สิบสามใส่ขุนป็นแมน โดยกำลังแล่นยิงบคลาศ คอยอริราชมุ่งประหาร สิบสี่สารจุมจอม ลักษณะพร้อมดูลออ ควบคุมละคอผูกพนาต สำหรับอาสน์เสด็จทรง ต่อณรงค์สง่าดี อิกกรีนิกินนรว่า ผูกวอประจำที่นั่งโถง หลังเสือกโคลงฤาเป็น ทรงประพาสเล่นลมตัก ป่าหนามรกเหล็กลอด บัดย่างทอดเร็วเบา สิริเข้ากระบวนหน้าเป็นสิบห้าทั้งพลายฟัง หมอความดูตั้งป็นกลาง ล้วนเสื้อต่างสอดสี ตั้งหน้ามีพรวดาบ แมนทุ่งราบป่าเตียน ดงไม้เกรียนระหง ความญกะแซงลงหมอไส ปะป่าไผ่หนามชฎ หยุดพรวดตัดดาบฟัน จึ่งให้ผันผกผาย ไม้เอนชายให้เหล็กลัด กำหนดถนัดกันทุกข้าง...^{๓๘}

กระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคนี้ประกอบด้วย “ม้านับสิบข้างร้อย พลร้อยสิบคูณ”^{๓๙} แม้จะไม่ระบุจำนวนแน่ชัดก็พอประมาณได้ว่ากระบวนนี้มีม้าประมาณสิบตัว ข้างประมาณร้อยเชือก และกำลังพลประมาณหนึ่งพันคนนับว่าเป็นกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคที่ใหญ่พอสมควร

การจัดกระบวนแบ่งเป็นกระบวนหน้าและกระบวนหลัง ดังนี้

กระบวนหน้าประกอบด้วยกระบวนม้า ทหารปืน และกระบวนข้าง ๑๕ เชือก และข้างพระวงศ์ทั้ง ๑๐ เชือก

การจัดกระบวนนี้หน้าหน้าด้วยม้า ๖ ตัวคือม้าสวนทาง ๔ ตัวและม้านำธงศึก ๒ ตัว การแต่งกายของนายทหารม้าสวนทางและม้านำริ้วเหมือนกัน คือ “ใส่เสื้อรายดอกทอง ขลิบครุยกรองโปกต่างสี”^{๔๐}

กรมหมื่นศักดิ์พลเสวยังบรรยายการขัดอาวุธของทหารทั้ง ๖ นายว่า ทำยอานขัดหอกขัดซึ่งอยู่ในซอง หนึ่งข้างมีดาบสองเล่ม หน้าอานเป็นป็นสันอยู่ในซอง และมีของคู่ที่ใส่แพนชนนกลงซึ่งใช้เป็นสัญญาณสำหรับกองทัพ ที่ตัวทหารสะพายธนู เห็นได้ว่าในกระบวนนี้ใช้มีทหารม้านำทาง

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓-๑๗๔.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๑.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓.

แต่ ๖ นาย และทหารม้าเหล่านี้พักอาวุธครบครันแม้จะเป็นการไปทำบุญแต่ในวาระราชการ สงครามที่บริเวณเมืองชายแดน กระบวนพยุหยาตราจึงจัดเป็นกระบวนศึกเต็มที

ทหารปืนมีทั้งหมด ๑๐๐ คน วางเป็น ๒ แถว ปืนที่ใช้เป็นปืนปลายหอก มีได้กระสุนและที่ ใส่ดินปืนเป็นเขาสัตว์ ทหารทั้ง ๑๐๐ คนจะแบ่งเป็นกลุ่มละ ๑๐ มีนายสิบคุม และมีนายร้อยคุมทั้ง ๑๐ กอง การแต่งกายใส่เสื้อสักหลาดสีแดงขลิบผ้าไหม

ข้างกระบวนหน้ามี ๑๕ เชือก ได้แก่

- ที่ ๑ พังซุนด่าน
- ที่ ๒ พลายคำปืนกลาง
- ที่ ๓ ข้างกลองแขก
- ที่ ๔ ข้างแทรกตั้งปืน
- ที่ ๕ ไม่ได้กล่าวถึงว่าเป็นข้างใด
- ที่ ๖ ข้างฆ้องกลอง
- ที่ ๗ ข้างแทรกตั้ง
- ที่ ๘ ข้างปี่ตะโพนและเปิง
- ที่ ๙ ข้างตั้งพลายยงปืนกลาง
- ที่ ๑๐ ข้างพลายธนูผูกเขน
- ที่ ๑๑ ข้างพลายคำแทรกตั้งปืน
- ที่ ๑๒ ข้างพลายเพชรผูกเขนและอาวุธต่างๆ เป็นพลายโจมตีผูกตั้งใน
- ที่ ๑๓ ข้างพลายขุนแม่ปืน
- ที่ ๑๔ ข้างทรงศุภลักษณ์ ผูกพระที่นั่งละคอผูกพนาตเป็นอาสน์สำหรับเสด็จ

ประทับสู่สงคราม

- ที่ ๑๕ ข้างพัง ผูกวอพระที่นั่งโถง ไว้สำหรับประพาส

ข้างในกระบวนหน้าส่วนใหญ่เป็นข้างตั้งซึ่งจัดไว้ทัพหน้า มีข้างพังซุนด่านเป็นข้างนำ มีข้างที่มีอาวุธและข้างที่บรรทุกเครื่องดนตรี สังเกตได้ว่าอาวุธส่วนใหญ่เป็นอาวุธที่ใช้ในระยะไกล เช่น ปืน ธนู ฯลฯ ส่วนข้างที่บรรทุกเครื่องดนตรีใช้ในการให้สัญญาณและใช้บรรเลงในพิธีกรรมและระหว่างการเดินทาง

ข้างพระที่นั่งอยู่ในลำดับที่ ๑๔ และ ๑๕ ซึ่งล้วนเป็นข้างศุภลักษณ์ ข้างลำดับที่ ๑๕ นั้น ทรงกล่าวไว้ชัดเจนว่าเป็นข้างพัง ส่วนข้างทรงลำดับที่ ๑๔ ไม่ได้กล่าวไว้ว่าเป็นข้างพลายหรือ

ข้างพัง ข้างที่ ๑๔ ผูกพระที่นั่งละคอ^{๔๑} ผูกพนาดหรือเบาะปูหลังข้างเพื่อออกป่าโดยพระราชวงศ์
ชั้นสูงประทับเหนือคอข้าง มีนายท้ายข้างซึ่งทำเป็นความถนัดขอทำข้างสำหรับบังคับข้าง ข้างผูก
พระที่นั่งละคองนี้ใช้สำหรับเสด็จไปที่ใกล้ๆ เพื่อสำราญพระอิริยาบถ^{๔๒} ส่วนข้างที่ ๑๕ ผูกพระที่นั่ง
โถงซึ่งผูกคล้ายพระที่นั่งละคอ^{๔๓} มีสัปคับหรือที่นั่งบนหลังข้าง^{๔๔} ตั้งบนหลังกลางตัวข้าง มีนายท้าย
ข้างซึ่งคอยบังคับข้างและนั่งทำเป็นผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง พระราชวงศ์ชั้นสูงประทับบนสัปคับ ซึ่งเรียกว่า
พระที่นั่งประพาสโถง ใช้สำหรับเสด็จทางไกล^{๔๕} การที่มีข้างพระที่นั่งสำหรับประพาสทั้งทางใกล้
ทางไกล สันนิษฐานว่ากรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงใช้สลับกันในการเดินทาง

สำหรับหมอข้างพระที่นั่งนั้นคือนายภักดีกรรมนั่งบริเวณคอข้าง ความรู้ข้างพระที่นั่ง คือ
มหาเล็กที่เคยติดตามใกล้ชิดเป็นคนเชิญพระยามนั่งทำข้าง

พลประจำบาทข้างที่นั่งหรือจตุลึงคบาทเป็นฝรั่ง ๔ คน ถือปืนทองปราชัย เป็นผู้คอยรักษา
เท้าข้าง เห็นได้ว่าเปลี่ยนจากพลดาบเป็นฝรั่งใช้ปืนแทน แสดงว่าเริ่มมีอิทธิพลตะวันตกเข้ามาใน
กองทัพมากขึ้น

นายทาง ๒ คน เดินหลังฝรั่งจตุลึงคบาทคอยบอกว้างถึงตำบลใด มีมหาเล็กประจำหน้าที่
ต่างๆ คอยดูแลเจ้านาย และคอยเชิญพระแสงอาวุธต่างๆ ได้แก่ พระแสงหอกสั้น พระแสงทวนทอง
พระแสงง้าวรอง พระแสงหอกคู่ พระแสงปืนต่างๆ ได้แก่ แผลดสองหน้ามฤคิ พระแสงปืนต้นมีชนวน
ปลาย พระแสงปืนคอลายลำแดง

ข้างต่อมา คือ ข้างพระที่นั่งรอง ผูกวอศรีสังหลาด และข้างเครื่องซึ่งเป็นข้างที่บรรทุก
เครื่องเสวยสำหรับพระราชวงศ์ สังเกตได้ว่าตำแหน่งการวางข้างเครื่องจะไว้ใกล้ข้างพระที่นั่ง
เช่นเดียวกับเรือเครื่อง

^{๔๑} พระที่นั่งนี้ถ้าใช้ในหน้าแล้งใช้เครื่องแถบฤดูร้อน ถ้าในหน้าฝนผูกเครื่องลูกพลู คือ เครื่องประดับเครื่อง
แต่งตัวของข้างห้อยลงมาเป็นแนวแถบกลม ทั้ง ๒ ชนิดมีพระชนกต้น ผ้าปกกระพอง ผ้าปูหลัง พู่พานหน้า รัต
คน และลำอาง คือเชือกสำหรับผูกตัวข้างตามต่างๆ ดูเพิ่มเติมที่ เทวาริราช ป. มาลากุล, **ราชูปโภคและ
เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศพระมหากษัตริย์**.

^{๔๒} เทวาริราช ป. มาลากุล, **ราชูปโภคและเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศพระมหากษัตริย์**,
(ม.ป.ท.), (ม.ป.ป), หน้า ๑๕.

^{๔๓} ข้างที่ผูกพระที่นั่งโถงต่างจากพระที่นั่งละคอคือใช้ชนกสามัญไม่ใช่พระชนกต้น

^{๔๔} **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**, หน้า ๘๒๓.

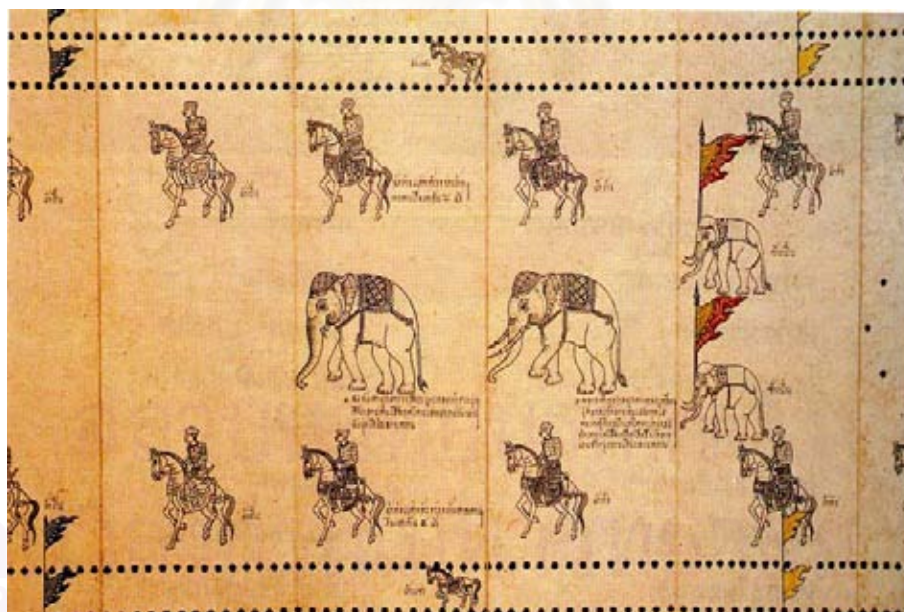
^{๔๕} เทวาริราช ป. มาลากุล, **ราชูปโภคและเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศพระมหากษัตริย์**,
หน้า ๑๕.

พลช้างในช้างกระบวนหน้าไล่เลื้อยสอดสีไม่เหมือนกัน แต่ไม่ได้ทรงระบุว่ามีใครไล่สีได้ สำหรับหมอช้าง เรียกว่า หมอขวัญหรือหมอเฒ่า เป็นผู้มีความรู้ทางคชศาสตร์และเป็นหัวหน้าในการจับช้าง^{๔๖} ความรู้ช้างคือผู้เลี้ยงช้างและจับขี่ช้าง^{๔๗} สำหรับช้างข้างหน้าจะมีพรั้มมีดาบ กำหนดเหมือนกันทุกช้างว่าไม่ว่าจะเป็นทุ่งเตียนหรือป่าสูง ความรู้จะลงช้างถือดาบ หมอช้างจะเป็นคนไล่ช้าง ถ้าเกิดเข้าป่าไผ่ป่าหนามจะให้หยุดตัดเพื่อให้เดินทางให้สะดวก ถ้าพบไม้เอนให้ลัดหลีกทางไป

พลตำรวจวางต่อแถวเป็น สองแถวนอกเป็นพลหอก ต่อมาเป็นอาสาขุนตำรวจเป็นพลดาบไล่เลื้อยสีเหมือนกัน คาคัตรัดคด ต่อจากนั้นเป็นพลดาบรักษาพระองค์ สองข้างเป็นพลทวน ต่อกับกระบวนพลปืน

ต่อมาเป็นกระบวนช้างพระวงศ์ ฎาบแดงเขียวเชิงชายทอง ช้างกระบวนพระวงศ์นี้สันนิษฐานว่ามี ๑๐ เชือกเพราะกล่าวไว้ในตอนแรกว่ามีพระองค์เจ้าเสด็จ ๕ พระองค์ หม่อมเจ้าเสด็จ ๕ พระองค์

กระบวนหลังประกอบด้วยช้างขุนนางสันนิษฐานว่ามีนับร้อยเชือกดังกล่าวในตอนต้นต่อจากกระบวนช้างขุนนางเป็นกองเกวียนคอยขนของและลูกหาบเป็นผู้ขนเสบียง

ภาพที่ ๓.๔ กระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
ที่มา: กองแก้ว วีระประจักษ์, *กระบวนพยุหยาตรา ประวัติและพระราชพิธี*, หน้า ๙๔.

^{๔๖} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, หน้า ๘๖๙.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๕.

กระบวนการพยาตราทั้งทางสถลมารคและทางชลมารคในวรรณคดีเรื่องนี้นับเป็นกระบวนการที่บรรยายไว้อย่างละเอียดและสมบูรณ์ ทั้งยังบรรยายแบ่งประเภทอย่างเป็นระบบทำให้เห็นภาพการจัดกระบวนการอย่างชัดเจนเป็นความรู้

๓.๒.๓ การลำเลียงเสปียง

ในระหว่างการเดินทัพโดยกระบวนการพยาตราทางชลมารคจากกรุงเทพฯไปเมืองราชบุรี กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงพักทัพที่เมืองสมุทรสงคราม ที่นี้ได้ทรงบัญชาการให้ส่งเสปียงไปยังสถานที่ ๒ แห่ง คือ บางจวนและแก่งไผ่ ในการควบคุมของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งยกทัพออกมาก่อน ดังในเรื่องบรรยายไว้ว่า

แล้วตริราชการไซ้	บนาน
ดำรัสสั่งกรมการ	ท้าวหน้า
ทัพรักษาบางจวน	แก่งไผ่
เร่งลำเลียงอย่าช้า	ขาดข้าวจวนแกน ฯ ^{๔๘}

บางจวนและแก่งไผ่เป็นชื่อสถานที่อันเกี่ยวกับการสงครามซึ่งอยู่ในเมืองกาญจนบุรี^{๔๙} บางจวนอยู่ใต้ด่านกรามช้างซึ่งเป็นด่านสำคัญทางแควใหญ่และแก่งไผ่เป็นด่านสำคัญทางลำน้ำแควน้อย^{๕๐} อยู่เหนือขึ้นไปจากเมืองกาญจนบุรีซึ่งมีค่ายหลวงอยู่ตรงล้นช้างซึ่งมีลักษณะเป็นแหลมเป็น

^{๔๘} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๖๑.

^{๔๙} บางจวนห่างจากปากแพรกที่รวมของแม่น้ำแควน้อยและแม่น้ำแควใหญ่ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองกาญจนบุรี ๘๓๑ เส้น หรือประมาณ ๓๓ กิโลเมตร ๒๔๐ เมตร แก่งไผ่เป็นทั้งด่านและค่ายห่างจากปากแพรกไปตามลำน้ำแควน้อย เป็นระยะทาง ๑๓๒๐ เส้น หรือ ประมาณ ๕๒ กิโลเมตร ๘๐๐ เมตร

^{๕๐} ค่ายแก่งไผ่และค่ายบางจวนเป็นค่ายสำคัญที่ใช้ป้องกันไม่ให้พม่าเดินทัพตามลำน้ำทั้งสองเข้ามาถึงปากแพรก ซึ่งเป็นที่รวมของแควใหญ่และแควน้อยซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองกาญจนบุรีใหม่โดยตั้งอยู่ทางตะวันออกของแม่น้ำแควใหญ่ ชื่อสถานที่บางจวนและแก่งไผ่ปรากฏอยู่ในตำราทางยุทธวิธี ซึ่งช่วยให้ทราบวาสถานที่ทั้งสองอยู่ห่างจากปากแพรกที่ตั้งเมืองกาญจนบุรีเท่าใด และยังปรากฏอยู่ในแผนที่โบราณหมายเลข ๓ เมืองทวายซึ่งมีรูปวาดและชื่อกำกับอยู่ทำให้รู้ว่าสถานที่ทั้ง ๒ แห่งนั้นเป็นค่ายทหารตั้งอยู่สองข้างลำน้ำ แก่งไผ่เป็นด่านที่ตั้งอยู่ระหว่างช่องเขาใช้ป้องกันข้าศึกและมีค่ายอยู่ใต้ด่านลงมาคร่อมลำน้ำแควน้อย ส่วนบางจวนเป็นค่ายคร่อมลำน้ำแควใหญ่ มีด่านกรามช้างตั้งอยู่ระหว่างเขาทางตะวันตกของแม่น้ำแควน้อยอยู่เหนือค่ายแก่งไผ่ขึ้นไปไม่กี่ไกล แควทั้งสองขนานกันค่ายทั้งสองจึงเกือบอยู่ในแนวเดียวกัน

ที่บรรจบกันของสองลำน้ำเป็นที่ตั้งทัพหลวงของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์^{๕๑}

ภาพที่ ๓.๕ ภาพจากแผนที่โบราณหมายเลข ๓
แสดงภาพค่ายบางจวนซึ่งอยู่สองฝั่งลำน้ำแควน้อย ทางใต้ของด่าน
กรมช้างซึ่งอยู่ริมฝั่งลำน้ำด้านตะวันตก
ที่มา: Santanee Phasuk and Philip Stott, *Royal Siamese
maps war and trade in nineteenth century Thailand*, p. 92.

เหตุที่ต้องส่งเสบียงไปจากเมืองสมุทรสงครามเป็นเพราะความริบเร่ของที่ทัพที่ประจำอยู่ด่านทั้งสองขาดเสบียงประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเพราะที่เมืองนี้มีความสมบูรณ์ทั้งปลาและเกลือซึ่งเป็นเสบียงสำคัญในการสงคราม

เมื่อมาตั้งค่ายที่เมืองราชบุรี กรมหมื่นศักดิ์พลเทพได้ทรงจัดการหาเสบียงและส่งไปเมืองกาญจนบุรีอีกครั้ง ดังบรรยายถึงการหาเสบียง เก็บเสบียงและขนส่งไปยังเมืองกาญจนบุรีไว้ว่า

^{๕๑} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค* (กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณฐา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์หน้า, ๒๕๐๔), หน้า ๗๘.

จึงไตร่ตรากิจการ ถ่ายอาหารรวมไว้ เร่งสี่ใส่ฉางยู่ เก็บเรือยู่จัดเกวียน ไตร่ทาง เตียนฤกรก เขาว่าบกชัฎนัถ ๓ สั่งจักให้ไป ปลัดกรมในทวนทอง ไพร่หลวงสองร้อยถ้วน รับผิดชอบโดยทำทาง กระทั่งถึงฉางกาญจน์บุรี กองทาง(ต้นฉบับขาด) เร่งบรรลู่เรือเกณฑ์ สรรพ แล้วจัดทัพคุมลำเลียง บกเรือเยี่ยงอย่างกัน กองลำเลียงผันเสร็จแล้ว โสมนัสฤทัย แฉ้ว นักไถ่ทรวงวาย ฯ^{๕๒}

เมืองสมุทรสงครามที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงพักทัพเป็นเมืองที่อุดมไปด้วยเกลือและอาหารทะเล ส่วนเมืองราชบุรีซึ่งเป็นที่ตั้งค่ายหลวงก็เป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ด้วยข้าว พืชผักผลไม้ และปลาน้ำจืด ทั้งสองเมืองจึงเป็นแหล่งอยู่อาศัยที่สำคัญของเมืองกาญจน์บุรี ประกอบกับการเดินทางทั้งทางน้ำและทางบกก็สะดวกการลำเลียงเสบียง

๓.๓.๔ การสร้างค่ายหลวง

สิ่งที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงปฏิบัติเป็นสิ่งแรกเมื่อมาถึงเมืองราชบุรี คือ การสร้างค่ายที่เมืองนั้นเพื่อเป็นที่มั่นในการป้องกันข้าศึก โดยทรงบรรยายถึงการตั้งค่ายตั้งแต่การยกเสา ปลุกโรง ยกหอยุทธ์ ขุดสนามเพลาะ ปลุกห้องพระโรงทั้งเล็กและใหญ่ ปลุกโรงช้าง โรงม้า โรงนาฬิกา ฉางข้าว กองเกียกกาย กองยกกระบัตร์ ฯลฯ ดังในตัวอย่าง

ทวยพลไกรให้อีก เสี่ยงก้องก็กุดริยางค์ แฉ้วนปางค์หมดหมอก เดินรอกกว้านยกเสา ทุกหมู่เหล่าหน้าที่ นายด่านมีเร่งกัน กะทู้หมั่นผูกธา ยกค่ายตาดั้งพิง ตะปูยิงชะเนาะ รัต ปลายค่ายขัดตะใส่ สนามเพลาะให้เร่งขุด ยกหอยุทธ์ทุกป้อม รั้วขวากล้อมเร่งทำ หลวงไม้ทำช่องปิ่น เฟิงด่านดินมุงแฝก ห้าวาแทรก้านรบ โรงสินธพคชา ห้องพระโรงหน้า ตำนักใน ทั้งน้อยใหญ่...(ต้นฉบับขาด)...จักประทับตำริการ โรงราชยานนาฬิกา โรงเครื่องคชาพาชี ฉางข้าวที่ไว้กิน ทุกประตูสิ้นโรงปิ่นใหญ่ ช้างละบอกใส่ทรง ปีกกวางด้าน ป่า จรดค่ายหน้าค่ายหลัง ปีกซ้ายกระทั้งปีกขวา ถัดค่ายหน้าเกียกกาย ต่อหลังค่าย ยุกกระบัตร์ ทำป้อมหัดทนายปิ่น ปราบให้รื่นกันต่อ ด้านสำรวจจวบค้ำ ไหววอย่ารุ่งล้ำ สาม ค่ำจันทวาร ฯ^{๕๓}

^{๕๒} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๖๘.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๕.

นอกจากนี้ยังทรงบรรยายถึงการวางกำลังพลประจำค่าย โดยจัดเป็นค่ายหน้า ค่ายหลัง ปีกซ้าย ปีกขวา ยุกกระบัตร เกียกกาย ซึ่งมีการซักปีกกาถึงกันทุกด้าน การจัดกระบวนพยุหยาตรา สำหรับเสด็จไปนอกค่าย และที่เป็นรายละเอียดสำคัญคือการวางแผนเวลาเข้าตีค่ายมา โดยจะจัดทัพออกไป ๕,๘๐๐ คน เหลือคนไว้รักษาค่ายหลวง ๑,๘๐๐ คน และจัดคนเงินขนลำเลียงจาก สมุทรสงครามอีก ๒๐๐ คน^{๕๔} ซึ่งเป็นข้อมูลเกี่ยวกับการสงครามครั้งนี้ที่ไม่พบที่อื่น

ในการบรรยายการตั้งค่ายนี้เป็นการให้ความรู้ว่าในค่ายทหารนั้นมีสิ่งใดอยู่บ้างรวมทั้งวางมาตรการป้องกันค่ายอย่างไร และยังแสดงว่าการตั้งค่ายนั้นเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องอาศัยฤกษ์ยาม มงคลเช่นเดียวกับการยกทัพออกมาจากกรุงเทพฯ

เสร็จการตั้งค่ายหมัน	ทัพชัย
ชัยภูมิโอบน้ำไหล	ตำรับรู้
ตั้งหน้านามคนามไกร	เรื่องเดช
ไพร่ต่อจักสู้	ให้ย่อยชัยปรา ๕๕

นอกจากนี้ยังให้ความรู้เกี่ยวกับการตั้งค่ายตามตำราพิชัยสงคราม ที่เรียกว่า “นามคนาม” ซึ่งเป็นการตั้งค่ายในบริเวณใกล้ห้วย คลอง หรือแม่น้ำ^{๕๖}

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๗.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๘.

^{๕๖} ตำราพิชัยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑, หน้า ๕๙.

ภาพที่ ๓.๖ ภาพถ่ายทางอากาศบริเวณเมืองราชบุรีซึ่งเป็นชัยภูมินาคนาม
ที่มา: พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี และจังหวัดราชบุรี, หน้า ๕๙

ชัยภูมินาคนามที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพก่่าวไว้ในเรื่อง น่าจะเป็นบริเวณค่ายภาณุรังษีในปัจจุบัน เพราะเป็นคั้งน้ำ มีแม่น้ำโอบ^{๕๗} ตรงตามตำราพิไชยสงคราม เหมาะสมในการใช้ป้องกันข้าศึก บริเวณนี้อยู่ตรงคั้งน้ำฝั่งซ้ายของแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงให้ย้ายเมืองมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๐ ก่อนที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพก่่าวจะไปตั้งค่าย ๓ ปี สาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงให้ย้ายเมืองนั้นเพราะเมืองเดิมอยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำไม่

^{๕๗} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๖๘.

เหมาะในทางยุทธศาสตร์ เวลาทำศึกกับพม่าที่ทุ่งเขางูหากต้องถอยทัพจะติดแม่น้ำ ส่วนฝั่งซ้ายมีแม่น้ำขวางอยู่ ถ้าถอยทัพข้ามศึกจะโจมตีได้ยาก^{๕๔}

ภาพที่ ๓.๗ บริเวณคูกิ่งน้ำราชบุรีทางขวามือคือค่ายภาณุรังษี ตรงข้ามคือบริเวณที่ตั้งค่าย

สำหรับบริเวณที่ตั้งค่ายหลวงสันนิษฐานได้ว่าเป็นบริเวณฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งเป็นเมืองเก่าตรงข้ามกับเมืองใหม่ เพราะทรงกล่าวไว้ในโคลงว่า “ตั้งหน้าคนาม” คือตั้งอยู่หน้าบริเวณที่เป็นชัยภูมิตามคือนามคือเมืองใหม่ที่เพิ่งย้ายมา นอกจากนี้ในเวลาที่ยกพลข้ามด่านเนินก่อน” ซึ่งสันนิษฐานได้ว่าเป็นการข้ามแม่น้ำจากฝั่งตะวันตกที่ตั้งค่ายมาฝั่งตะวันออกที่เป็นเมืองใหม่ สามารถเดินทางไปพระแท่นดงรังซึ่งอยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม่กลองเช่นกัน ในส่วนขากลับก็ทรงให้ข้ามแม่น้ำกลับมาฝั่งตะวันตกบริเวณโพธาราม แล้วจึงเดินทางเข้าค่ายโดยไม่ต้องข้ามแม่น้ำอีก

^{๕๔} พระบรมราชจักรีวงศ์กับเมืองราชบุรี, จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัย สมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี จังหวัดราชบุรี พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๒๓๔.

ภาพที่ ๓.๘ บริเวณวัดมหาธาตุเมืองราชบุรีในบริเวณที่ตั้งค่าย

๓.๓.๕ การยกทัพไปตรวจด่านชายแดน

เหตุการณ์สำคัญที่สุดในวรรณคดีเรื่องนี้ คือ เมื่อกรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงตั้งค่ายหลวงอยู่ที่เมืองราชบุรี แล้วทรงระลึกถึงกรณีความไม่สงบที่เมืองสังขละซึ่งพม่ามาตีพระสุวรรณและค่ายหลวงช้างในเขตเมืองกาญจนบุรี จึงทรงปรึกษากับนายทัพนายกอง เห็นควรยกทัพไปตรวจด่านในเขตเมืองของพระองค์เพื่อเป็นการป้องกันไว้ก่อน ดังบรรยายไว้ว่า

ฤๅนานวันหนึ่งบาย พระในซ้ายเจ้ากรม เรือเร็วระดมสองลับ ถีบบอกถับ
กาญจนบุรี แจ้งคดีสังขละ ว่าพม่าตีพระสุวรรณ ทั้งค่ายมั่นหลุมช้าง คนนั่งทางจับไป
ขุนพลได้ไปมั่น กองตระเวนทันช่วยปะทะ มั่นจึงละถอยล่า ภาคีตสังครามาแจ้งการ พอ
พวกด่านพระพล ส่งคนบอกแก่งไผ่ ถึงทันใดความต้อง เก็บคดีสองบอกกรุง ดำริการจวบ
รุ่ง พร้อมนายทัพกอง ฯ

ทางด้านเราฤๅไว้
จักมานิ่งนอนเฉย
แม้พม่าทวายเลย
จักมิเป็นเช่นนี้

ใจเลย
อยู่ที่นี่
เหยียบด่าน ไตนา
หลุมช้างฉันใด ฯ

จำจกัถิปด้านเลียบ	ไตรตรา
ราชการแม้นมีมา	ดั่งนั้น
เหมื่อนเอาชอบประกอบหา	มาให้ เจียวแฮ
ทวยหาญเราฤาพวัน	ดีเล่นประลองมือ ^{๕๙}

เหตุการณ์ความไม่สงบที่เมืองกาญจนบุรีเป็นการบันทึกข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญมาก เพราะเป็นสาเหตุให้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงยกทัพไปตรวจด้าน

เหตุการณ์ที่เมืองสังขละพิจารณาเป็น ๒ กรณี ได้แก่ กรณีแรกพม่าตีพระสุวรรณหรือพระสุวรรณศิริ แม้จะกล่าวไว้ใน *ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่า* เพียงสั้นๆ แต่ก็มีความสำคัญมาก ในแผนที่โบราณหมายเลข ๓ เมืองทวาย ซึ่งมีสภาพแวดล้อมที่ต่างๆ เกี่ยวกับสงครามระหว่างไทยกับพม่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในแผนที่ปรากฏภาพวาดเมืองพระสุวรรณศิริทางด้านลำน้ำแควน้อยซึ่งมีลักษณะเกือบถูกล้อมรอบด้วยสายน้ำธรรมชาติในชั้นนอกและล้อมรอบด้วยป่าไม้และภูเขาด้านใน ซึ่งนับเป็นชัยภูมิที่ดีมาก เมืองนี้อยู่ต่อมาทางด้านตะวันออกของด่านพระเจดีย์สามองค์ ในแผนที่ยังมีรูปไฟไหม้บ้านพระสุวรรณศิริอย่างชัดเจน และปรากฏข้อมูลว่า “ทางเผาบ้านพระสุวรรณศิริ” ในหนังสือ *Royal Siamese maps war and trade in nineteenth century Thailand* ของ Santanee Phasuk and Philip Stott ได้วิเคราะห์ไว้ว่าเรื่องราวของพระสุวรรณศิริเจ้าเมืองสุวรรณศิริซึ่งมีเชื้อสายกะเหรี่ยงไม่พบในหลักฐานทางประวัติศาสตร์อื่นๆ นอกจากในแผนที่โบราณหลายเลข ๓ เมืองทวาย^{๖๐} วรรณคดีเรื่องนี้เป็นหลักฐานชิ้นเดียวที่เอ่ยถึงเรื่องราวของพระสุวรรณศิริซึ่งถูกพม่าโจมตีในสงครามครั้ง พ.ศ. ๒๓๖๓

^{๕๙} พระบรมราชินิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๒๐๘.

^{๖๐} Santanee Phasuk and Philip Stott, *Royal Siamese maps war and trade in nineteenth century Thailand*, (Bangkok: River books, 2004), p. 64.

ภาพที่ ๓. ๙ ภาพแผนที่โบราณหมายเลข ๓ เมืองทวาย แสดงรูปเมืองพระสุพรรณบุรี
อยู่ต้นลำน้ำแควน้อย เป็นเมืองที่แม่น้ำเกือบล้อมรอบ
ทั้งยังแสดงเหตุการณ์บ้านพระสุพรรณบุรีถูกเผา

ที่มา: Santanee Phasuk and Philip Stott, *Royal Siamese maps war and trade in nineteenth century Thailand*, p. 55.

กรณีที่สอง คือ พม่าโจมตีค่ายหลุมช้าง จับคนนั่งทำหน้าที่นั่งคอยระวังเหตุการณ์ไป^{๖๐} ชุนพลได้นำคนไปต่อสู้อีก และกองทัพเรือไปทันช่วยปะทะ พม่าจึงล่าถอยไป พระยาภักดีสงครามจึงมาแจ้งกับพระพลสงคราม พระพลสงครามจึงส่งคนไปบอกยังด่านแก่งไผ่ ซึ่งก็ได้ข่าวมาเหมือนกัน จึงส่งข่าวทั้งสองข่าวเข้ากรุงเทพ ขวัญดี อัครวาจุมิชัย^{๖๑} วิเคราะห์ไว้เหตุการณ์ตอนนี้เป็นเหตุการณ์เดียวกับเมื่อไทยได้ข่าวศึกว่าพม่าจะยกทัพมา เมื่อเดือน ๑๑ ปีมะโรง โทศก โดยพระยา

^{๖๐} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๔๓๔.

^{๖๑} สัมภาษณ์ ขวัญดี อัครวาจุมิชัย, อาจารย์พิเศษมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๙.

ภักดีสงคราม ผู้เป็นนายกองอาทมาตซึ่งเป็นกองตระเวนหาข่าวศึก^{๖๓} ได้ออกไปตระเวนสืบข่าวจับตัวนายด่านพม่าและพวกอีก ๒ คนที่เจ้าเมืองเมาะตะมะให้คุมไพร่เข้ามาสืบข่าวที่ด่านหลุมช้าง^{๖๔} จึงส่งตัวมายังกรุงเทพฯสอบสวนจนได้ความว่าพม่ากำลังเตรียมการมาตีไทย^{๖๕}

เมื่อศึกษาจากแผนที่โบราณหมายเลข ๓ เมืองทวายแล้วพบสถานที่ชื่อ "หลุมช้าง" ซึ่งวาดเป็นรูปค่ายอยู่ริมลำน้ำแควน้อยทางด้านขวา อยู่ใต้ลงมาจากบริเวณสามสบซึ่งเป็นที่ยรวมกันของลำน้ำแควน้อย แม่คะนังและแม่ลันเต้ ทางขวาของสามสบเป็นบริเวณทำดินแดงอันเป็นสมรภูมิรบระหว่างไทยกับพม่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

จากการศึกษาเหตุการณ์ในวรรณคดีประกอบกับแผนที่โบราณ สรุปได้ว่าพม่าเข้ามาทางด้านพระเจดีย์ ๓ องค์ มาตีเมืองพระสุพรรณคีรีซึ่งอยู่ถัดมาจากด่าน แล้วลงมาตามลำน้ำแควน้อยผ่านสามสบแล้วเข้ามาตีค่ายหลุมช้างซึ่งถือเป็นค่ายแรกจากต้นลำน้ำแควน้อย พยายามจับคนไปสืบราชการ แต่กองตระเวนไปทันช่วยต่อสู้พม่าจึงถอยกลับไป พระยาภักดีสงคราม สมิงอาทมาตกองตระเวนจึงส่งคนไปบอกพระพลสงคราม ผู้คุมนายด่านทั้งหมดของเมืองกาญจนบุรี พระพลสงครามจึงส่งข่าวไปยังด่านแก่งไผ่ด่านสำคัญของแควน้อยใกล้ตัวเมืองกาญจนบุรีดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งก็ได้ข่าวมาเช่นเดียวกัน จึงได้ส่งข่าวศึกนี้ไปยังกรุงเทพฯ

เหตุการณ์ที่ทรงระลึกถึงในวรรณคดีเรื่องนั้นนอกจากจะเป็นสาเหตุสำคัญให้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพเดินทางออกไปตรวจด่านแล้ว ยังทำให้เข้าใจสถานการณ์สงครามกับพม่าในภาพรวมว่าเวลาพม่าทำสงครามกับไทยส่วนใหญ่จะเข้ามาทางด้านพระเจดีย์ ๓ องค์ มาตามลำน้ำแควน้อยหาข่าวและก่อความไม่สงบในบริเวณนั้นก่อน ซึ่งได้แก่เมืองสุพรรณคีรีและค่ายหลุมช้าง อันเป็นเมืองและค่ายชั้นแรก

สำหรับการยกทัพไปตรวจด่านนั้นนับเป็นปฏิบัติการศึกที่สำคัญที่สุดในวรรณคดีเรื่องนี้ แม้ในที่สุดจะไม่ได้ระบุว่าได้พบกับกองทัพพม่าหรือไม่ แต่ก็เห็นถึงมาตรการการป้องกันบ้านเมืองในการสงครามครั้ง พ.ศ. ๒๓๖๓ ซึ่งไม่มีบันทึกไว้ที่อื่น แต่ในการศึกก็พบปัญหาว่าวรรณคดีเรื่องนี้แต่งไปไม่ถึงด่านจุดหมายปลายทางหรือต้นฉบับอาจขาดหายไป จึงต้องศึกษาวิเคราะห์ร่วมกับ

^{๖๓} ประจักษ์ ประภาพิตยากร, *ประเพณีและไสยเวทวิทยาในชุมชนช้างขุนแผน*, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: องค์การคำครุสภา, ๒๕๒๕), หน้า ๑๙๐-๑๙๑.

^{๖๔} ใน*ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ* เรียกว่าด่าน หลุมช้าง

^{๖๕} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒*, หน้า ๑๓๐.

แผนที่โบราณ แผนที่ปัจจุบัน **ตำราทางยกทัพ** พระราชพงศาวดารและการเดินทางไปสำรวจสถานที่บางแห่งที่กล่าวถึงในลิลิต

ในการเดินทางไปตรวจด้านปรากฏชื่อสถานที่ที่เดินทัพผ่าน ได้แก่ วัดโรงช้าง ห้วยกรวด เขิงตะพาน หนองหญ้าปล้อง เนินม่วง หนองปลิง เขาอาชา หนองตะโก เขาทะลุ หนองบัว ห้วยมะสัง ห้วยกาบ ท่านาง ห้วยดิน (เมืองร้างริมน้ำ) แขวงเขาขาด

ตำราทางยกทัพ ซึ่งเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์สำคัญที่สำรวจในคราวเตรียมรบพม่าในสงครามครั้ง พ.ศ. ๒๓๖๓ ซึ่งเป็นสงครามครั้งเดียวกับเหตุการณ์ใน **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า** กล่าวถึงเส้นทางจากราชบุรีไปด่านเจ้าขั่ว^{๖๖} ดังนี้ โรงช้าง ดอนเทพศักดิ์ หนองกระทุ่ม หนองหีบ หินลับ เขาน้อย สำนักกรกฟ้า เขาทะลุ ห้วยกาบ ห้วยดินแดง เขาเขิงแอก น้ำซับ ด่านเจ้าขั่ว (ริมลำน้ำภาษี)

เมื่อพิจารณาแล้วพบชื่อสถานที่ที่ตรงกัน คือ โรงช้าง เขาทะลุ ห้วยกาบ ห้วยดิน จึงสันนิษฐานได้ว่ากรมหมื่นศักดิ์พลเสพน่าจะทรงตั้งพระทัยเสด็จไปตรวจด่านเจ้าขั่ว^{๖๗} ซึ่งเป็นด่านสำคัญของเมืองราชบุรี

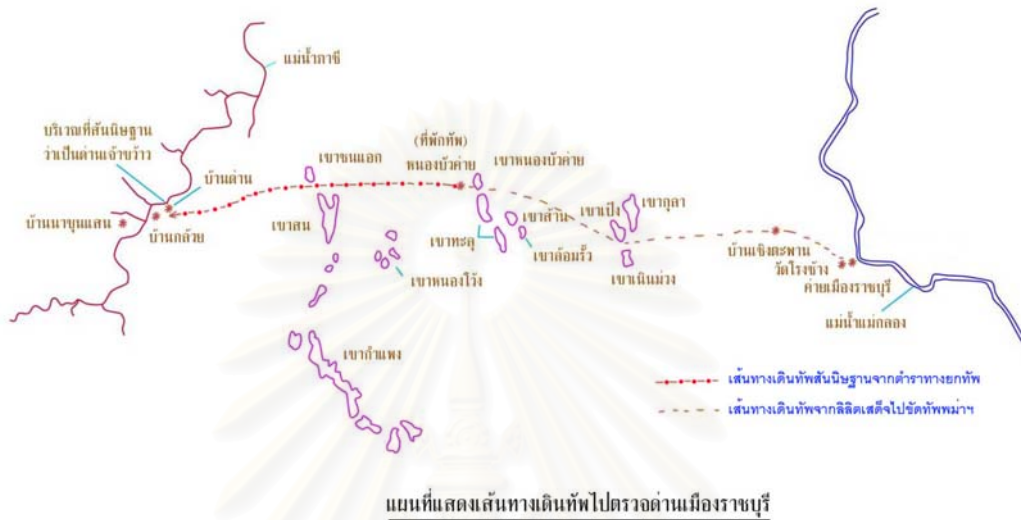
นอกจากทรงไปตรวจด่านเจ้าขั่วแล้ว จากแผนที่โบราณหมายเลข ๑๑ เมืองนครศรีธรรมราช พบว่ายังมีด่านอีกหลายด่านในเขตเมืองราชบุรีหรือริมลำน้ำภาษีทางด้านขวา เรียงจากเหนือสู่ใต้ได้แก่ ด่านประตุสา ด่านเจ้าขั่ว ด่านเจ้าแจง และด่านช่องพิด^{๖๘} สันนิษฐานว่ากรมหมื่นศักดิ์พลเสพน่าจะเสด็จไปตรวจด่านเหล่านี้ด้วย อย่างไรก็ตามไม่สามารถทราบได้ว่าทัพของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพน่าจะเสด็จไปถึงด่านหรือไม่เพราะอาจจะทรงไม่ได้บันทึกไว้ในวรรณคดีเรื่องนี้หรือเนื้อหาอาจขาดหายไป

^{๖๖} เป็นระยะทาง ๑๒๑๗ เส้น หรือ ๔๘ กิโลเมตร ๖๘๐ เมตร

^{๖๗} ด่านเจ้าขั่ว เป็นด่านสำคัญของเมืองราชบุรีที่พม่ายกทัพเข้ามาถึงเมืองได้ง่าย สันนิษฐานว่าอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำภาษีพื้นที่บ้านด่าน ตำบลชัยปาหวาย อำเภอสวนผึ้ง ปัจจุบันยังหลงเหลือร่องรอยคล้ายเนินดินของป้อมค่าย และมีการพบร่องรอยของหลุมขวากและหลุมหลบภัยและเศษกระเบื้องถ้วยไทยจีนปะปนอยู่กับอาวุธหอกและดาบสมัยอยุธยาตอนปลายและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเส้นทางเดินทัพของพม่าผ่านเข้ามาทางเมืองทวาย ด่านบ้องตี้ เขอกเขาตะนาวศรี ตำบลเมืองสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี แล้วเลียบชายเขาลงมาทางใต้เข้าเขตราชบุรีโดยตัดข้ามแม่น้ำภาษีบริเวณด่านเจ้าขั่ว ผ่านช่องเขาชนแอกและเขาสนเข้าเขตอำเภอจอมบึงแล้วเข้าสู่ทุ่งเขางูซึ่งเป็นสมรภูมิรบใกล้ตัวเมืองราชบุรี ดูเพิ่มเติมที่ **พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี และจังหวัดราชบุรี** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๔), หน้า ๗๑-๗๒.

^{๖๘} Santanee Phasuk and Philip Stott, *Royal Siamese maps war and trade in nineteenth century Thailand*, p. 149.

เหตุผลที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงยกทัพไปตรวจด่าน นอกจากกรณีพม่าตีพระสุพรรณคีรี และที่ค่ายหลุมช้างแล้ว ยังอาจมีเหตุผลจากกรณีศึกลาดหญ้า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๙ เจ้าพระยาธรรมมา และเจ้าพระยายมราชตั้งทัพอยู่ที่เมืองราชบุรีไม่ได้ให้กองลาดตระเวนออกไปสืบข่าวปล่อยให้พม่ายกทัพเข้ามาทางด้านเจ้าขัวร์ถึงลำน้ำภาชีและหลังเขาสูง สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ขณะพม่าที่ลาดหญ้าแล้วมีรับสั่งให้พระยาปลาโหมราชเสนา กับพระยาจำแสนยกกรยกกองทัพกลับลงมาทางบกพบพม่าที่เขาสูง จึงต่อสู้ขับไล่เข้าศึกไปได้^{๒๙} กรมหมื่นศักดิ์พลเสพน่าจะทรงนำกรณีนี้มาเป็นอุทาหรณ์จึงได้เสด็จไปตรวจด่านเพื่อเป็นการไม่ประมาท

นอกจากนี้ได้ไปสำรวจตามสถานที่จริงโดยอาศัยการบรรยายจาก **ลิลิตเสด็จไปซัดทัพพม่า** และแผนที่ภูมิประเทศของกรมแผนที่ทหาร ซึ่งช่วยให้เห็นเส้นทางของการเดินทัพครั้งนี้ แม้ชื่อบางสถานที่จะสูญหายไปจากปัจจุบันแล้วแต่สถานที่สำคัญที่กล่าวถึงก็ยังคงอยู่ ทำให้สามารถเดินตามเส้นทางในเรื่องซึ่งเป็นเส้นทางตรงออกจากค่ายเมืองราชบุรีไปทางตะวันตก

^{๒๙} ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๗ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖), หน้า ๒๗-๒๘.

สถานที่แรกที่กล่าวถึง คือ วัดโรงช้าง ซึ่งปัจจุบันก็ยังคงอยู่ใกล้กับวัดมหาธาตุเมืองราชบุรี อันเป็นบริเวณที่ตั้งค่าย สถานที่นี้ตามภูมินามกล่าวว่าเป็น โรงช้าง แสดงว่าเป็นที่ตั้งของโรงช้างของค่ายมาแต่โบราณ และจากการสอบถามพระในวัดโรงช้างทำให้ทราบว่าเคยขุดลงไปบริเวณนี้พบกระดูกช้างมากมาย^{๗๐} ซึ่งเป็นการยืนยันว่าบริเวณนี้เป็นโรงเลี้ยงช้างของค่ายเมืองราชบุรี

ภาพที่ ๓.๑๑ คลองข้างวัดโรงช้าง

สถานที่ต่อมาที่ได้ไปสำรวจ คือ เนินม่วง ซึ่งในเรื่องบรรยายไว้ว่า หอมตลบไปด้วยกลิ่นดอกไม้ มีสัตว์ต่างๆมากมาย^{๗๑} จากการศึกษาแผนที่ปัจจุบันและการสำรวจสถานที่พบว่าที่เนินม่วงนี้ ปัจจุบันยังปรากฏชื่อเขาเนินม่วง มีเส้นทางผ่านช่องเขาเนินม่วงซึ่งอยู่ทางซ้ายและเขาเป้งซึ่งอยู่ทางขวา สันนิษฐานได้ว่ากรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้ยกพลผ่านช่องเขานี้

^{๗๐} สัมภาษณ์ พระแก้ว ธรรมทีโป, รองเจ้าอาวาสวัดโรงช้าง, ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙.

^{๗๑} พระบรมราชานิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๒๑๔.

ภาพที่ ๓.๑๒ เขาเนินม่วง

ภาพที่ ๓.๑๓ ช่องเขาระหว่างเขาเนินม่วงกับเขาเป้ง

สถานที่ต่อมาซึ่งใน*ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า*ฯ กล่าวไว้อย่างเห็นภาพชัดเจนที่สุด คือ บริเวณเขาทะเล กรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้บรรยายไว้อย่างไพเราะว่า

จำจนทนทเวษเด้า	แรงโรย
อกระอุเกรียนโกรย	เดินเรือ ^{๗๒}
ดลเขาทะเลไปรอย	หยาดฝน ปรอยนา
พอกเกลือกกั้วผิวเนื้อ	เปียกทั่วพอเย็น ฯ
ช่องแคบสองฝายฟาก	ริมทาง
ศึกมีควรวีว่าง	ทัพหมัน
ไว้กองซ้ายขวากลาง	รบรบ
ร้อยสู้หมื่นฤพวัน	ที่ล้ำภูมิชัย ฯ
ที่ไศลเงื่อมชะงอกง้า	คูดี
พอกผาคูหามี	ทะเลถ้ำ
เกลียวศิลาสลับสี	ดั่งแข่ง ประสานเฮย
ช่างเฉกทำฤกล้า	เทียบเท่าเขาเป็น ฯ ^{๗๓}

จากการเดินทางไปสำรวจตามเส้นทางเดินทัพ เมื่อถึงเขาทะเลพบว่า มีลักษณะตามที่ทรงบรรยายไว้ทุกประการ กล่าวคือ บริเวณที่ทรงบรรยายเป็นช่องเขาระหว่างเขาทะเลกับเขาหนองบัว บัวค่ายเป็นชัยภูมิเหมาะสมสำหรับการตั้งรับศึกที่มีกำลังมากกว่า

บริเวณเขาทะเลยังมีธรรมชาติที่งดงาม โดยเฉพาะตัวภูเขาที่มีหน้าผา หินชะงอก ถ้ำ และหินทะเลเป็นวงกลมตรงกลางเขา หินเหล่านี้มีสีสันต่าง ๆ ผสมกัน เป็นความงามอัศจรรย์ที่สร้างสรรค์โดยธรรมชาติ

^{๗๒} โคลงวรรคนี้มีความคล้ายกับโคลงใน*ทวาทศมาสโคลงต้น* ที่ว่า “อกระอุเกรียมโกรย กระด้าง” ซึ่งมีความหมายว่า ร้อนจนอกระอุและหลังใหม่เกรียม เมื่อพิจารณาโคลงในลิลิตคำว่า “เกรียน” น่าจะเป็นคำว่า “เกรียม” ซึ่งมีความหมายว่า “หลัง “ เหมือนใน*ทวาทศมาสโคลงต้น* จึงสามารถแปลความหมายได้ในทำนองเดียวกัน

^{๗๓} *พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑*, หน้า ๒๑๖.

ภาพที่ ๓.๑๔ ช่องเขาระหว่างเขาทะลุกับเขาหนองบัวค้าย

ภาพที่ ๓.๑๕ เขาทะลุ

ภาพที่ ๓.๑๖ ช่องเขา ทางขวาคือเขาหนองบัวค้าย

ภาพที่ ๓.๑๗ ช่องเขา ทางซ้ายคือเขาทะเลลู

เมื่อผ่านช่องแคบระหว่างเขาไปก็ถึงหนองบัวซึ่งกรมหมื่นศักดิ์พลเสพให้หยุดพักตั้งค่ายพัก
ทัพ ดังบรรยายไว้ว่า

ยอดแสงคลุ้มค้ำฟ้า	ถึงพลัน
อาหารกระหายย่น	ย่อนไฉ่
หนองบัวที่สำคัญ	แรมทัพ
กองหน้าเขาทำไว้	ชักไม้หนามวง ฯ ^{๗๔}

ปัจจุบันที่หนองบัวนี้เรียกว่าหนองบัวค่าย จากการสอบถามชาวบ้านกล่าวว่าตั้งแต่รุ่นปู่ย่า
ตายายที่เข้ามาตั้งรกรากมีคูและคันดินปรากฏอยู่แต่เดิมปัจจุบันก็ยังคงอยู่ ทั้งยังมีการขุดพบอาวุธ
เก่าหลายชิ้น^{๗๕} ซึ่งแสดงอย่างชัดเจนว่าที่นี่เคยเป็นที่ตั้งค่ายพักทัพ บริเวณนี้มีชัยภูมิที่เหมาะสมใน
การตั้งค่าย เพราะเป็นที่ราบมีหนองน้ำใหญ่สำหรับใช้ในกองทัพ และยังใกล้กับเขาทะเลชุ่ที่มีช่องเขา
อันเป็นชัยภูมิในการตั้งรับข้าศึกอยู่ข้างหลังค่าย นอกจากนี้จากแผนที่บริเวณหนองบัวยังมี
ระยะทางเป็นครึ่งทางของการเดินทางไปด่านเจ้าขัววซึ่งใช้เวลาในการเดินทาง ๒ วัน เพราะฉะนั้น
ในการเดินทางจากเมืองจากราชบุรีตั้งแต่เช้าก็จะมาถึงบริเวณหนองบัวตอนเย็นพอดี เมื่อพักค้าง
คืนแล้วก็เดินทางต่อไปด่านโดยใช้เวลาอีกหนึ่งวัน ในลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯยังกล่าวถึงห้วย
มะสัง ซึ่งพระที่วัดหนองบัวค่ายให้ข้อมูลว่าอาจเป็นบ้านหนองสังข์หรือหนองสาบที่อยู่ใกล้กับหนอง
บัวค่าย^{๗๖} เป็นที่ขุดสนามเพลาะ วางกองกำลัง ดังในลิลิต

เสนาวางสนามเพลาะไว้	ห้วยมะสัง
ทนายปืนชานีหวัง	อีกชั้น
ยี่สิบซ้อนดับดัง	หลุมอยู่
แม้มีเหตุอย่ายั้ง	บอกด้วยเสียงปืน ฯ ^{๗๗}

^{๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๗๕} สัมภาษณ์ ปทุม คงสว่าง, ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙.

^{๗๖} สัมภาษณ์ พระสายัณห์ สุทธิญาโณ, เจ้าอาวาสวัดหนองบัวค่าย, ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙.

^{๗๗} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๒๑๗.

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงบรรยายไว้ว่าได้ขุดคูเป็นสนามเพลาะบริเวณห้วยมะสัง มีทนาย
แม่ปั่นประจำหลุมยี่สิบนายซ้อนกันเป็นดับ ถ้ามีเหตุการณ์ไม่น่าไว้วางใจก็ใช้เสียงปืนส่ง
สัญญาณให้ทางค่ายรู้ บริเวณห้วยมะสังอยู่ติดกับหนองบัวเพราะเป็นสนามเพลาะที่ป้องกันข้าศึก
ชั้นแรกของค่าย

ภาพที่ ๓.๑๘ หนองบัวค่าย มองไปเห็นวัดหนองบัวค่าย
ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นที่พักทัพ

ภาพที่ ๓.๑๙ บริเวณที่เคยเป็นหนองบัว
มีแนวคันดินมาแต่เดิมใช้เป็นที่ป้องกันข้าศึก

ภาพที่ ๓.๒๐ อารูธโบราณที่ขุดพบบริเวณหนองบัวค่าย

ภาพที่ ๓.๒๑ ส่วนหนึ่งของหนองบัวซึ่งยังมีบัวที่เหลืออยู่ในปัจจุบัน

๓.๔ วิธีการนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับการสงคราม

วิธีการนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับการสงครามใน *ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ* พิจารณาได้เป็น ๓ วิธี ได้แก่ การเล่าบรรยายรายละเอียด การเล่าสรุปเหตุการณ์ และการเล่าเหตุการณ์ย้อนอดีต

๓.๔.๑ การเล่าบรรยายรายละเอียด

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพใช้วิธีการเล่าบรรยายรายละเอียดมากที่สุดในเรื่อง โดยทรงบรรยายถึงถึงพิธีกรรมเกี่ยวกับการออกทัพ กระบวนพยุหยาตราทั้งทางชลมารคและทางสถลมารค และการสร้างค่ายที่เมืองราชบุรี ทรงบรรยายอย่างเป็นระบบสามารถเห็นภาพและการกระทำอย่างชัดเจนเหมือนการถ่ายภาพหรือถ่ายภาพยนตร์เป็นการบันทึกประวัติศาสตร์ในรูปวรรณคดี การเล่าแบบนี้เป็นการให้ข้อมูลความรู้เกี่ยวกับการสงครามจากเหตุการณ์จริงที่ไม่ค่อยพบในวรรณคดีหรือหลักฐานทางประวัติศาสตร์เรื่องอื่น ยกตัวอย่างการบรรยายกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคเมื่อเดินทางออกจากหนองบัวดังนี้

จึงเสด็จผายลีลา มีข้าขึ้นช้างทรง ดูยรรยงโดยกระบวน ยลทัพควรรยศภา พิศหน้าแน่นอัสดร เนื่องกุญชรโดยคำ ดูดูจ่าเหยียบแดน ลุยศึกแสนเป็นผิง พิศดูรงามตรู พิศทหารหมู่เดินเท้า หมูปืนน้ำวศรไฟ หามแล่นได้ร้อยบอก ทนายหอกมากเหลือหลาย แวงเต้าซ้ายเหลือตรา แวงดาบขวาเหลือไตร พิศหลังไสวทวนง้าว ปลิวพู่ขาวยรรยง แน่นแน่นพงดง เล่า อิกเหล่าหาบอาเกียรติ์ กระบือเกวียนโคต่าง กัดหลังสล้างนกลับ ดูสิ้นทัพสุดตา...^{๗๘}

การจัดกระบวนทัพนี้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงบรรยายอย่างละเอียดมาครั้งหนึ่งแล้วตั้งแต่ออกจากค่ายหลวงเมืองราชบุรี เมื่อทรงพักทัพที่หนองบัวแล้วจัดทัพออกเดินทางก็ไม่ทรงบรรยายซ้ำเติม แต่ทรงบรรยายถึงแต่ละกองอย่างเป็นระบบทั้งทัพม้า ทัพช้าง และเหล่าทหารเดินเท้า กองหาบ กองเกวียน โดยทรงเน้นบรรยายถึงกองทหารที่ถืออาวุธต่างๆ ทั้งพลปืนไฟ พลปืนหามแล่น พลหอก พลดาบ พลทวน และพลปืนนกลับ เป็นความรู้ที่น่าสนใจ รวมทั้งทรงใช้ภาพพจน์เปรียบเทียบกองทหารเหล่านี้ได้อย่างคมคาย

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๙.

๓.๔.๒ การเล่าสรุปเหตุการณ์

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงใช้การเล่าประวัติศาสตร์แบบสรุปเหตุการณ์ในการกล่าวถึงปฏิบัติการสงครามในระหว่างที่เดินทางและขณะประจำอยู่ที่เมืองราชบุรี เช่น การส่งเสบียง การวางแผนการศึก การเล่าแบบนี้แม้จะกล่าวเพียงสั้นๆ แต่ก็ทำให้เข้าใจถึงปฏิบัติการเกี่ยวกับการสงครามเมื่อมาขัดตาทัพ

เมื่อกรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงสร้างค่ายที่เมืองราชบุรีเสร็จก็ทรงจัดวางกองกำลังรักษาค่าย ซึ่งมีทั้งหมด ๕,๘๐๐ คน และมีพลไทย เขมร ลาว เหลือไว้อีก ๑,๘๐๐ คน รวมทั้งชาวจีนกองขนลำเลียงจากสมุทรสงครามอีก ๒๐๐ คน^{๗๙} พระองค์ทรงวางแผนการสงครามโดยกล่าวอย่างสรุปไว้ว่า

แม่พ่ายกพยุหะเร้า	เราไป
สองพันจักมอบไว้	ที่นี่
ให้ออมรินทฤชาย	รักษา เมืองนา
ส่งลำเลียง (ต้นฉบับขาด) ^{๘๐}	

แม้โคลงจะขาดหายไปบางส่วนแต่ก็สามารถเข้าใจแผนการรบครั้งนี้ว่า ถ้าพ่ายกทัพมากรมหมื่นศักดิ์พลเสพจะนำกองทัพไปต่อสู้อยู่ ให้พระยาอมรินทฤชายซึ่งเป็นเจ้าเมืองราชบุรีคุมพล ๒,๐๐๐ คนคอยรักษาเมืองและส่งลำเลียง

๓.๔.๓ การเล่าเหตุการณ์ย้อนอดีต

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพเล่าเหตุการณ์ย้อนอดีตเพียงตอนเดียว คือตอนที่ทรงระลึกถึงเหตุการณ์ความไม่สงบที่เมืองพระสุพรรณบุรีและค่ายหลุมช้าง ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้พระองค์ทรงยกทัพไปตรวจด่านในความดูแลของพระองค์

ถุานานวันหนึ่งบาย พระในซ้ายเจ้ากรม เรือเร็วระดมสองลับ ถือบอกถับ
กาญจนบุรี แจ็งคดีสังขลา ว่าพม่าตีพระสุพรรณ ทั้งค่ายมั่นหลุมช้าง คนนั่งทางจับไป
ขุนพลได้ไปมั่น กองตระเวนทันช่วยปะทะ มั่นจึงละถอยล่า ภาคีสังครามาแจ้งการ พอ

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๗.

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

พวกด่านพระพล ส่งคนบอกแก่งไผ่ ถึงทันใดความต้อง เก็บคดีสองบอกกรุง ดำริการจวบ
รุ่ง พร้อมนายทัพกอง ฯ^{๔๑}

การเล่าย้อนเหตุการณ์ช่วยให้เข้าใจปฏิบัติการสงครามในครั้งนี้ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น เห็นถึง
ความเป็นเหตุเป็นผลของเหตุการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้นในเรื่อง

ประวัติศาสตร์การสงครามใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** เป็นข้อมูลใหม่ที่ยังไม่พบที่ใด
มาก่อน ซึ่งช่วยให้เข้าใจเหตุการณ์สงครามครั้ง พ.ศ. ๒๓๖๓ ได้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่าถึงแม้พม่าจะยังไม่
ยกทัพมารบกับไทย แต่ก็มาก่อนความไม่สงบบริเวณเมืองหน้าด่านสำคัญคือ เมืองกาญจนบุรี
กองทัพของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี จึงต้องออกไปตรวจตราเพื่อป้องกันข้าศึก
ไม่ให้เข้ามาถึงเมืองราชบุรีได้ การที่ยกทัพออกไปนี้เป็นการสนับสนุนว่า ไทยได้ใช้ยุทธวิธีออกไป
ป้องกันข้าศึกที่เมืองหน้าด่าน แสดงให้เห็นว่าถ้าสามารถป้องกันข้าศึกได้ไกลจากเมืองหลวงมาก
เท่าใดบ้านเมืองก็ปลอดภัยมากขึ้น

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ บันทึกประวัติศาสตร์การสงครามไว้อย่างละเอียดและ
น่าสนใจ แม้ในที่สุดไทยไม่ได้รบกับพม่า แต่ก็เห็นถึงการเตรียมการสำหรับการศึก การวาง
มาตรการป้องกันบ้านเมือง และการปรับเปลี่ยนยุทธวิธีการศึก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘.

บทที่ ๔

สังคมและธรรมชาติในลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาเมืองกาญจนบุรี

ลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาฯ ได้สะท้อนสังคมและธรรมชาติใน พ.ศ. ๒๓๖๓ ผ่านสายตาวี ซึ่งเป็นชนชั้นปกครอง แม้จะไม่ใช่วรรณกรรมของสังคมทั้งหมด แต่เป็นรายละเอียดความรู้ที่น่าสนใจ ช่วยให้เข้าใจสภาพสังคมในสมัยนั้นมากยิ่งขึ้น

ในการศึกษาสังคมและธรรมชาติใน**ลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาฯ** แบ่งเป็น ๓ ประเด็น คือ ประเด็นแรกสังคมในกองทัพ ซึ่งจะวิเคราะห์ความเป็นอยู่ของจอมทัพในระหว่างการเดินทางรวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างจอมทัพผู้มีอำนาจสูงสุดในกองทัพกับขุนนางและทหารใต้บังคับบัญชา ประเด็นที่สองสังคมภายนอกที่วีดินทัพผ่าน โดยวิเคราะห์วิถีชีวิตชาวและความหลากหลายของพืชและสัตว์ในธรรมชาติ ประเด็นที่สามความเชื่อที่ปรากฏในเรื่องซึ่งจะวิเคราะห์ความเชื่อเรื่องผีและไสยศาสตร์ ความเชื่อทางศาสนาพุทธ และความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ โดยวิเคราะห์ลักษณะสถานที่ ประวัติความเป็นมา และคติความเชื่อ

๔.๑ สังคมในกองทัพ

ลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาฯ สะท้อนภาพสังคมในกองทัพผ่านมุมมองของจอมทัพซึ่งเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในและเป็นตัวแทนของชนชั้นสูง แม้จะเป็นสังคมเล็กๆแต่ก็แสดงถึงรายละเอียดชีวิตของชนชั้นสูง การแบ่งชนชั้น และความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นสูงกับชนชั้นขุนนางและชนชั้นไพร่

๔.๑.๑ การรักษาอำนาจของชนชั้นเจ้า

ลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาฯ สะท้อนความไว้วางใจของชนชั้นเจ้าที่มีต่อเครือญาติใกล้ชิด โดยการมอบอำนาจและหน้าที่สำคัญคือการป้องกันบ้านเมืองให้ปฏิบัติ เฉพาะในสงครามครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระราชทานอำนาจแก่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพพระราชอนุชา ให้เป็นจอมทัพมีอำนาจสูงสุดในกองทัพ

แล้วประสาทอาญาให้

ใครผิดในสงคราม

พระหลวงหมื่นขุนตาม

เอาไว้จักเป็นเช่น

ฟังขาม

อย่าเว้น

โดยทัพ

ศึกฝ่ายเสียชัย ฯ

ตามอัถยการศึกชี้	โบราณ
โดยสิทธิ์ผิดประหาร	อย่าไว้
แม่นชอบบรอบริการ	บำเหน็จ
เสื่อสนอบเงินให้	เลื่อนที่หมื่นขุน ฯ ^๑

อำนาจที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้รับพระราชทานนั้นเป็นอำนาจในฐานะเจ้าชีวิต สามารถประหารชีวิตคนได้ ซึ่งเป็นอำนาจของพระมหากษัตริย์^๒ ในกรณีการศึกสงครามนี้เป็นกรณีเฉพาะกิจที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้รับอาญาสิทธิ์ในราชการศึกเป็นการชั่วคราว เป็นอำนาจเบ็ดเสร็จในการสงครามทั้งหมด สามารถตัดสินโทษประหารชีวิตและให้รางวัลแก่ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาไม่ว่าจะเป็น เสือผ้า เงินทอง และยศศักดิ์ การมอบอำนาจสูงสุดเช่นนี้แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงไว้วางพระราชหฤทัยพระราชอนุชาไว้รับหน้าที่สำคัญที่มีผลต่อความมั่นคงของประเทศ

นอกจากอำนาจที่เป็นนามธรรม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรงพระราชทานสิ่งของที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ ฉลองพระองค์ พระมาลา พระกำมรงค์^๓ ซึ่งเป็นตัวแทนของอำนาจในฐานะจอมทัพ สิ่งของที่ได้รับพระราชทานนี้ทำจากวัสดุสูงค่าอย่างประณีตงดงาม แสดงถึงเกียรติยศในฐานะตัวแทนของพระมหากษัตริย์

นอกจากกรมหมื่นศักดิ์พลเสพผู้เป็นจอมทัพแล้ว ยังมีผู้ตามเสด็จในราชการสงครามครั้งนี้ที่เป็นชนชั้นเจ้าซึ่งกรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงเรียกว่า“เนาหนอวงศ์อนุชา หลายเสด็จ” เชื้อพระวงศ์เหล่านี้เป็นพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยด้วย เป็นการย้ำชัดเจนว่าในราชการศึกทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้พระญาติใกล้ชิดไปกระทำ ทั้งยังเป็นการฝึกฝนเจ้านายรุ่นต่อไปเพื่อสืบทอดงานสำคัญของแผ่นดิน ในลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯกล่าวถึงพระญาติที่ไปในราชการสงครามว่า”...ดูสะพรั่งหนอพระวงศ์ หน้าพระองค์เจ้าโดยเสด็จ หม่อมเจ้าเสด็จอีกห้าเนื่องกันมาเป็นลำดับ ฟังพิศสรรพทุกลำ แต่งองค์ข้าทุกองค์ ตั้งสุริยวงค์ระเด่น จะชี้เช่นบควร...”^๔

^๑ พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๓๔.

^๒ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช (บรรณานุกรม), ลักษณะไทย เล่ม ๑ ภูมิหลัง (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๕), หน้า ๔๐.

^๓ พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๓๔.

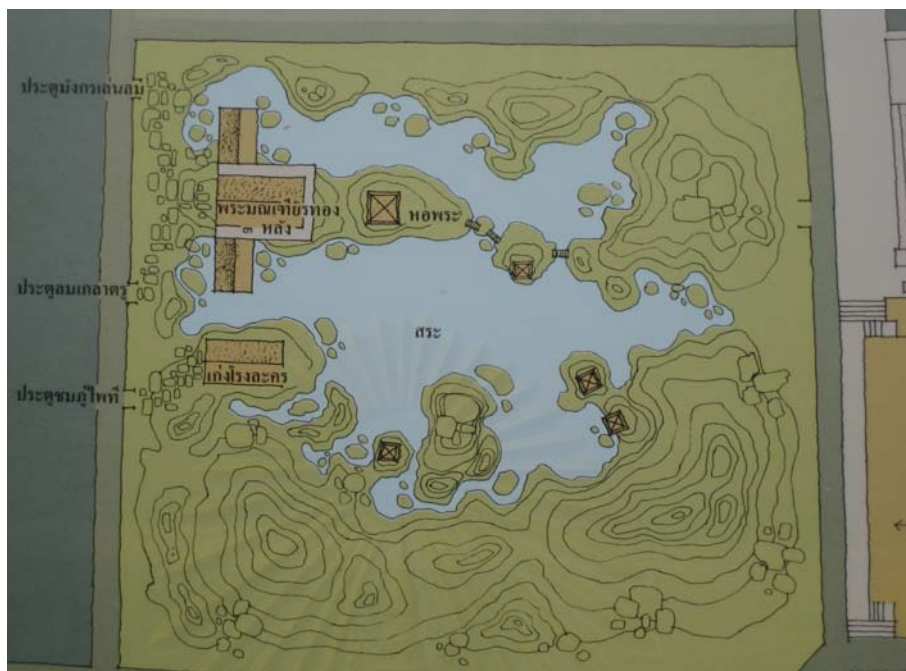
^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

แม้ในบทกวีจะไม่ได้กล่าวว่ามีเชื้อพระวงศ์พระองค์ใดเสด็จบ้าง แต่สันนิษฐานได้จากพระยศว่าเป็นพระอนุชาชั้นพระองค์เจ้าผู้เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชที่มีพระชนมายุน้อยกว่ากรมหมื่นศักดิ์พลเสพ และยังมีหม่อมเจ้าที่เป็นพระญาติชั้นรองลงมา ถือเป็นชนชั้นสูงผู้เป็นเชื้อสายเดียวกับพระมหากษัตริย์ที่ชนชั้นอื่นจะลบหลู่มิได้ การแบ่งแยกชนชั้นยังแสดงออกด้วยการแต่งกายของเชื้อพระวงศ์เหล่านี้มีความประณีตงดงามกว่าชนชั้นอื่น เครื่องแต่งกายเหล่านี้ได้แก่ ฉลองพระองค์ เครื่องประดับและเครื่องวาง ซึ่งได้รับพระราชทานมาจากพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกัน^๕

นอกจากราชการสงคราม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังทรงไว้ว่างพระราชหฤทัยให้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพปฏิบัติราชการที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ จัดหาหินและต้นไม้ในบริเวณเมืองราชบุรีส่งมาประดับในสวนขวา^๖ พระราชอุทยานในพระบรมมหาราชวัง

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔.

^๖ สวนขวาหรือสวนศิवालย์ เป็นบริเวณที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดให้สร้างเป็นสวนสำหรับพระราชวัง เหตุที่เรียกว่า สวนขวา เพราะตั้งอยู่ทางด้านขวาของพระมหามณเฑียร ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้ขยายขอบเขตให้กว้างออกไป พร้อมทั้งก่อเขา ตกแต่งสวนสร้างแก่ง สร้างแพ และขยายพระราชมณเฑียรที่ประทับที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ ให้งดงาม จนเลื่องลือไปถึงประเทศใกล้เคียง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงโปรดให้ริ้วสวนขวา นำวัสดุก่อสร้างไปถวายพระอารามสำคัญในพระนครเพื่อเป็นพุทธบูชา อุทิศถวายพระบรมชนกนาถ สวนขวาจึงเสื่อมสภาพกลายเป็นที่ว่าง เหลือแต่พระที่นั่งและอาคารไม่กี่หลัง ดูเพิ่มเติมที่ สำนักกราชเลขาธิการ, **สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ, ๒๕๓๑), หน้า ๑๔๑.

ภาพที่ ๔.๑ ภาพสวนขวาในสมัยรัชกาลที่ ๒ ซึ่งร่างจากพระราชวิจารณ์
จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: สำนักราชเลขาธิการ, *สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง*, หน้า ๑๔๐.

การสร้างสวนขวาเป็นงานใหญ่และสำคัญในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบริพารมีส่วนร่วมในการสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๑ บุคคลสำคัญ คือ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่กองในการทำสระและแก่ง กรมหมื่นศักดิ์พลเสพเป็นแม่กองในการก่อภูเขาและปลูกต้นไม้ พระยามนตรีสุริยวงศ์และพระยาศรีสุริยวงศ์ทำแก่งโรงละคร^๓ หน้าที่ของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพที่บันทึกไว้ในพงศาวดารปรากฏรายละเอียดอยู่ใน*ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าฯ* อย่างชัดเจน

...พักพลชั้นธรมประเวศ อยู่ทอดพระเนตรเลือกศิลา จะส่งมายังกรุง ข้าบาทมุ่งพรุ่งหน้า ตริบัญชาดำรัสใช้ ราชกิจให้รุ่มระดม ทางลากห่อมถมริน แพจจะติดดินคู้ยชุด บ้างอูดลุดผูกแพ กองใครแรงเร่งกัน ช้างกระบือปั่นลากมา ทางแต่ท่าเขา ห้ำสิบดูเหมือน

^๓ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒*, หน้า

ใกล้ บ้างบรรทุกใส่พวงแพ ทำอัดแอ็งฮอล ทำอยู่จนจบคำ พอคราวน้ำไหลล่อง ตกคลอง
ลงแม่น้ำใหญ่ พออรุโณทัยเรือฟ้า จึงเคลื่อนพลลาศล่า จากท่าประทับแรมฯ^๘

นอกจากการคัดเลือกหินแล้ว กรมหมื่นศักดิ์พลเสวยยังทรงจัดหาต้นไม้และจัดส่งทั้งหินทั้ง
ต้นไม้เข้ามาประดับสวนขวาในพระบรมมหาราชวัง^๙ การคัดเลือกหินสวยงามและต้นไม้ไปประดับ
สวนขวานั้นทรงกล่าวว่าเป็น “ราชกิจ” ซึ่งแสดงว่าเป็นหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งนอกจากการมา
ขัดตาทัพซึ่งเป็นการประจบเหมาะที่ได้ทรงมาราชการศึกในบริเวณที่มีหินและต้นไม้ที่สวยงาม
พระองค์จึงทรงสามารถปฏิบัติราชกิจทั้งสองได้อย่างไม่ขาดตกบกพร่อง

๔.๑.๒ การสร้างความแตกต่างระหว่างชนชั้นเจ้ากับชนชั้นอื่น

ในการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช ชนชั้นเจ้าสร้างความแตกต่างกับชนชั้นอื่นทั้ง
ในด้านรูปธรรมและนามธรรม โดยสืบทอดแนวความคิดและแนวปฏิบัติมาจากสมัยอยุธยา ในด้าน
รูปธรรมแสดงออกเป็นแนวปฏิบัติที่เรียกว่า “สวัสดิรักษา” ซึ่งเป็นวัตรปฏิบัติที่ชนชั้นเจ้าต้องปฏิบัติ
ตามแบบแผนที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา^{๑๐} สำหรับผู้มีเชื้อสายพระมหากษัตริย์ในตำแหน่งสูงทุก
พระองค์จะต้องมีข้อถือปฏิบัติและข้อห้ามปฏิบัติในชีวิตประจำวันอย่างเข้มงวด ทั้งที่เป็นส่วน
พระองค์และในส่วนที่เกี่ยวข้องกับผู้อื่น

ยิ่งในราชการสงครามวัตรปฏิบัติและข้อห้ามก็มีมากขึ้นอีกหลายเท่า เพราะความ
ปลอดภัยส่วนพระองค์มีผลต่อกองทัพและความมั่นคงของประเทศชาติ

แม้กรมหมื่นศักดิ์พลเสวยจะไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับวัตรปฏิบัติทุกชั้นตอน แต่ก็
ปรากฏหลักฐานอยู่ไม่น้อย เช่น

...ลูกจากที่ยึดองค์...จึงโสรจสงฆมุขแล้ว ครั้นแล้วสู่บังคล เสร็จสงฆวารี

ชำระสีมุลทิน ทรงสุคนธ์กลิ่นรำจวน...^{๑๑}

^๘ พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๒๐๕.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๗.

^{๑๐} สุนทรภูได้เขียนขึ้นใหม่เป็นคำกลอนเรียกว่า “สวัสดิรักษา”

^{๑๑} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

การที่ทรงกล่าวถึงวัตรปฏิบัติแสดงว่าทรงให้ความสำคัญกับสิ่งเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็นการ
ทรงพระพักตร์ การบังคล การทรงน้ำ การทรงสุคนธ์ สิ่งเหล่านี้มีหลักการปรากฏรายละเอียดและ
ข้อห้ามใน*สวัสดิกษา* เช่น การทรงพระพักตร์ต้องทำก่อนสิ่งอื่น เพราะถือว่าเป็นศรีในยามเช้า น้ำ
ทรงพักตร์นั้นก็ต้องการเสกโดยการระลึกถึงไตรสรณาคม ดังใน*สวัสดิกษา*ของสุนทรภู่กล่าวไว้ว่า

.....

เสกวารินด้วยพระธรรมคาถา

ที่นับถือคือพระไตรสรณา

ถ้วนสามคราจึงชำระพระพักตร์^{๑๒}

ส่วนการบังคลต้องไม่มองต่ำและหันหน้าไปทางทิศเหนือหรือทิศตะวันออกและห้ามบัว
น้ำลายลงไป^{๑๓} แม้ในวรรณคดีเรื่องนี้จะไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียดแต่ก็เป็นที่รู้กันว่าปฏิบัติแล้วจะ
เป็นมงคลแก่ชีวิต

นอกจากวัตรปฏิบัติต่างๆแล้ว การเสวยก็เป็นสิ่งที่ต้องเข้มงวดอย่างยิ่งทั้งในเรื่องของความ
ปลอดภัยและความสะอาด ชนชั้นสูงอย่างกรมหมื่นศักดิ์พลเสพมีทั้งพระชายา เจ้าจอม พระโอรส
นางกำนัลอยู่พร้อมหน้า คอยปรนนิบัติเวลาเสวยไม่ให้ขาดตกบกพร่อง ดังในลิลิต"...เสด็จโดยด่วน
ที่เสวย พนักงานเคยเตรียมพร้อม กำนัลน้อมเหลือตรา ผ้าซ้ายขวาเหลือไตร ปิ่นสูงนงค์ในเจิมจอม
เอารสพร้อมพรั่ง..."^{๑๔} แม้ในการเสด็จออกนอกวังก็ต้องดูแลเข้มงวดยิ่งขึ้น เช่น เรือเครื่องหรือ
ช้างเครื่องสำหรับจัดเตรียมพระกระยาหาร จะอยู่หลังเรือพระที่นั่งหรือช้างพระที่นั่ง เพื่อความ
ปลอดภัยและความสะดวก

ในราชการสงครามที่นางในตามเสด็จไม่ได้ ชนชั้นสูงจะมีมหาดเล็กตามเสด็จ คอยดูแล
กิจวัตรส่วนพระองค์ทุกอย่าง ซึ่งการปฏิบัติกิจวัตรเหล่านี้ก็มีความพิถีพิถันไม่ต่างจากเวลาอยู่วัง
ทั้งการจัดและตกแต่งที่ประทับให้สวยงามสะดวกสบาย การดูแลให้ปฏิบัติกิจวัตรด้วยความ
เรียบร้อย^{๑๕} แสดงให้เห็นว่าแม้ในยามสงครามชนชั้นสูงก็ยังประณีตในการกินการอยู่ เพื่อรักษา
ความแตกต่างกับชนชั้นอื่นเอาไว้

^{๑๒} *ชีวิตและงานของสุนทรภู่*, หน้า ๓๕๔.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๕.

^{๑๔} *พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑*, หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐.

นอกจากการจัดและตกแต่งพลับพลาที่ประทับให้สวยงามเพื่อแสดงความเป็นชนชั้นเจ้าแล้ว ยังต้องมีการวางกองกำลังรักษาพระองค์เป็นชั้นๆ อย่างแน่นหนา รักษาความปลอดภัยให้จอมทัพซึ่งถือเป็นเรื่องสำคัญที่สุด ดังในบทกวี

จรดถึงตำหนัก ที่บรรทับพักแรมดง ทอดองค์ลงไสยาสน์ ชววมหาดเทียมกำนัล
อยู่งานคัลบาทงสู้ รักษาองค์ตามตำแหน่ง ยามจัดแจงกันไปตรวจ พวกสี่หมวดชั้นใน
นอกแนวไม้ล้อมวง ชั้นชายดงปวงป่า ห่างสิบวาตั้งกอง เสี่ยงสนั่นห้อมเกราะโกร่ง ย่อม
เพลิงโพลงเดือดทั่ว ภัยฤกถาล้วลิ่งใด...^{๑๖}

การสร้างความแตกต่างระหว่างชนชั้นในเรื่องชีวิตความเป็นอยู่ ทำให้ชนชั้นเจ้าเป็นชนชั้นพิเศษกว่าชนชั้นอื่นซึ่งเป็นการรักษาอำนาจอีกทางหนึ่ง

ในด้านนามธรรมชนชั้นเจ้าได้ยึดถือปณิธานในการเป็นผู้นำทำศึกสงครามป้องกันประเทศใน **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า** สะท้อนสิ่งเหล่านี้ได้อย่างชัดเจน

ความสำนึกของชนชั้นสูงต่อการป้องกันประเทศนั้นแรงกล้า เพราะเจ้านายหลายพระองค์มีชีวิตทันเห็นการเสียกรุง หลายพระองค์ได้ทำสงครามเรื่อยมาตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาจนมาป้องกันกรุงรัตนโกสินทร์ พระราชปณิธานของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพในเรื่องนี้ก็ได้แตกต่างไปจากยอดขุนพลของรัตนโกสินทร์อีกสองพระองค์ที่ทรงสืบสายพระโลหิตความเป็นนักรบมา คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชบิดา และสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท พระราชปิตุลา พระราชปณิธานดังกล่าวยังทรงแทรกไว้ในนิราศเดินทัพซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ลักษณะเดียวกัน ดังในลิลิต

หักใจบาราศเต้า	จำคลา
การแผ่นดินรักษา	เขตแคว้น
ป้องกันวรศาสนา	อาณาจักร
ใจอย่าอิดใจแค้น	ไว้ชื่อภานุรงค์ ฯ ^{๑๗}

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๐.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๙.

พระราชปณิธานในการรักษาแผ่นดินและปกป้องพุทธจักรและอาณาจักรนี้เป็นการแสดงหน้าที่ของชนชั้นสูงซึ่งมีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของประเทศ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ยังเปรียบเทียบหน้าที่ในการป้องกันประเทศของพระองค์ว่าหนักหนากว่าหน้าที่ทำมาหากินของราษฎร

ความยากราษฎรแล้ว	แต่กาย
ยากเรามาหนักหลาย	ศึกนี้
ราษฎรเหนื่อยผ่อนวาย	หยุดได้
เราเหนื่อยใจจี้กั๊	หอนได้ภัยหลัง ฯ ^{๑๔}

จากโคลงนี้แสดงถึงความสำคัญของหน้าที่ของชนชั้นสูงเปรียบเทียบกับราษฎรว่า ความลำบากในการทำมาหากินของราษฎรนั้นเป็นเพียงความลำบากทางกายที่สามารถหยุดพักได้ แต่หน้าที่ของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์เป็นทั้งความลำบากทางกายและทางใจที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยง เพราะจะทำให้เกิดภัยต่อประเทศชาติในภายหลัง ซึ่งสะท้อนความแตกต่างระหว่างชนชั้นอย่างชัดเจน

๔.๑.๓ ขุนนางผู้สนองพระบัญชา

ใน*ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า* สะท้อนภาพขุนนางที่อยู่ใต้อำนาจของชนชั้นเจ้า ซึ่งขุนนางแต่ละคนนี้มีสังกัดอยู่ในกรมกองเพื่อแบ่งหน้าที่ ในชนชั้นขุนนางยังแบ่งเป็นแต่ละระดับ จากตำแหน่งใหญ่ไปหาเล็ก คือ สมเด็จเจ้าพระยา เจ้าพระยา พระยา หลวง หมื่น ขุน นอกจากนี้ยังสะท้อนภาพขุนนางที่อยู่ในสังกัดของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ที่เรียกว่า “ข้าในกรม” ซึ่งกรมที่พระองค์รับผิดชอบในขณะนั้น คือ กรมพระกลาโหม หน้าที่ในกรมนี้คือกิจการเกี่ยวกับหัวเมืองฝ่ายใต้ รวมทั้งการทหาร ในราชการศึกครั้งนี้ก็ถือได้ว่าเป็นหน้าที่โดยตรงของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์และข้าในกรมของพระองค์

สำหรับในการสงครามนั้นจะมีขุนนางตามเสด็จมากมายทั้งขุนนางชั้นสูงและชั้นผู้น้อย และทั้งที่อยู่ในกรมของพระองค์และกรมเกี่ยวกับการสงครามอื่นๆ ดังที่บรรยายไว้ใน*ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า* ตอนจัดกระบวนเรือ กระบวนขุนนางอยู่ในตำแหน่งต่อจากกระบวนของเชื้อพระวงศ์

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๖.

...เรือเครื่องสองถึงขุนนาง สองจางวางพระตำรวจ แต่งประกวดตามพระยา พระ
 อาสาทวนทอง หนึ่งพระรองราชปลัด หลวงขุนจัดตามกรม ไพร่หลวงสนมกลางขวาซ้าย
 ทหารในฝ่ายขวาแบ่ง กลองชนะแล่งแตรบรรจบ อาสาขวาสมทบทวนทอง อาสาญี่ปุ่นกอง
 สำคัญ แสงพลพันซ้ายขวา เจ้ามหาด่าหุ้มแพร เนื่องอัดแอเรือในกรม เจริญนรมย์ภักดี
 เจ้ากรมตรีไตรตรา ปลัดกรมไขว่ตราตรวจ นายแวงตำรวจรายดำ ปลัดแวงประจำเรือแข่ง
 มหาดครบตำแหน่งเวรละห้า นายเวรดาประดังดาษ ปลัดเวรลาดล่องตาม นายยามสาม
 ทุกเวร...^{๑๙}

ในราชการสงครามเป็นโอกาสในขุนนางสร้างความคิดความชอบ ซึ่งก็จะได้รับบำเหน็จ
 รางวัลดังที่กล่าวไว้ตอนต้นว่ามีทั้ง เสื้อผ้า เงินทอง และการได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้น แต่ถ้าทำผิดก็มี
 โทษร้ายแรงซึ่งส่วนใหญ่เป็นโทษประหารชีวิต เพราะมีความสำคัญต่อการแพ้ชนะของกองทัพที่
 ส่งผลต่อความอยู่รอดของประเทศ

ขุนนางจะคอยรับพระบัญชาจากกรมหมื่นศักดิ์พลเสพให้ทำหน้าที่ต่างๆ เช่น ให้สร้างค่าย
 วางกองกำลังรักษาค่าย นอกจากนี้ยังเป็นทีปรึกษาในราชการศึก เช่นตอนที่ทรงดำริไปตรวจด่านก็
 ได้ทรงปรึกษากับนายทัพนายกองทั้งหลายซึ่งมีความเห็นชอบตามพระดำริ

นายทัพนายกองสิ้น	ทั้งหลาย
เห็นชอบเสนอบรรยาย	พร้อมหน้า
สั่งกำหนดบาดหมาย	รุ่งยก
โดยด่วนเร็วอย่าช้า	อยู่บ้างแบ่งไป ^{๒๐}

เห็นได้ว่าใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**ฯเสนอภาพขุนนางผู้คอยสนองพระบัญชา ไม่ค่อย
 มีบทบาทในการปฏิบัติราชการสงคราม ซึ่งอาจเป็นเพราะยังไม่เกิดการรบกันจริง และพระดำริใน
 ราชการสงครามครั้งนี้ก็สอดคล้องกับเหล่าขุนนาง

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘.

ในลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ กล่าวถึงทหารเชื้อสายต่างชาติที่มีหน้าที่ในการรบไว้หลายเชื้อชาติ แบ่งเป็นกองตามเชื้อชาติของตนที่สำคัญ ได้แก่ คือ กองมอญ^{๒๐} กองลาวฟุงขาวฟุงดำ^{๒๑} กองเขมรป่าดง^{๒๒} นอกจากนี้ยังมีกองลำเลียงชาวจีน กองอาสาญี่ปุ่น^{๒๓} และฝรั่งแม่นปืนที่เป็นทหารรับจ้าง กองมอญ ลาวและเขมรนั้นเป็นกำลังสำคัญในการต่อสู้กับพม่า โดยเฉพาะกองมอญนั้นเป็นกองหน้าทั้งยังเป็นผู้สืบข่าวความเคลื่อนไหวในแดนพม่าที่เรียกว่ากองอาทมาต^{๒๔}

^{๒๐} กองมอญที่กล่าวถึงในเรื่องนี้น่าจะเป็นกองมอญที่อพยพเข้ามาในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๗ หัวหน้ามอญคนสำคัญคนหนึ่ง คือ พระยาแจ้ง ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานยศเป็นเจ้าพระยามหาโยธา ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ในพระราชพงศาวดารกล่าวถึงพระยามหาโยธาคณหนึ่งที่มีหน้าที่ในสงครามครั้ง พ.ศ. ๒๓๖๓ พระยาคนนี้ได้เป็นเจ้าพระยามหาโยธา (ทองเฒ่า) เป็นบุตรของเจ้าพระยามหาโยธา (แจ้ง) นอกจากนี้ยังมีมอญที่อพยพเข้ามาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๘ มีสมิงสอดเบาเป็นหัวหน้าได้รับพระราชทานยศเป็นพระยารัตนจักร ดูเพิ่มเติมที่ สุภรณ์ โอเจริญ, *มอญในเมืองไทย* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑), หน้า ๖๗-๗๔.

^{๒๑} กองลาวที่กล่าวถึงในเรื่องนี้มีทั้งลาวฟุงขาวและลาวฟุงดำ ลาวฟุงดำ คือลาวในหัวเมืองล้านนา ได้แก่ เชียงใหม่ เชียงแสน ลำปาง ลำพูน น่าน แพร่ ลาวพวกนี้นิยมสักตามร่างกายด้วยหมึกสีดำตั้งแต่เอวลงมาถึงเข่า จึงเรียกว่าลาวฟุงดำ ถูกกวาดต้อนมาอยู่เมืองสระบุรีและฉะเชิงเทรา ส่วนลาวฟุงขาว คือลาวจากอาณาจักรหลวงพระบาง อาณาจักรเวียงจันทน์ และอาณาจักรนครจำปาศักดิ์ ถูกกวาดต้อนเข้ามาอยู่ในหัวเมืองชั้นใน เช่น สระบุรี ฉะเชิงเทรา พนมสารคาม อยุธยา ลพบุรี สุพรรณบุรี นครชัยศรี ราชบุรี ลาวพวกนี้ไม่นิยมสักตามร่างกายจึงเรียกว่าลาวฟุงขาว ดูเพิ่มเติมที่ บังอร ปิยะพันธุ์, *ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑), หน้า ๑-๔.

^{๒๒} กองเขมรป่าดง คือ คนที่ตั้งหลักแหล่งอยู่ในพื้นที่อีสานใต้ ปัจจุบัน คือ จังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษ และบางส่วนของจังหวัดอุบลราชธานี(สมัยนั้นได้แก่เมืองเดชอุดม) คนที่อาศัยอยู่ในเขตดังกล่าวได้แก่ ชาวกววย (ส่วย) เขมร และลาว (ไทยลาว) ดูเพิ่มเติมจาก ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดสุรินทร์, *วัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำมูล: กรณี เขมรลาว ส่วย สุรินทร์* (กรุงเทพฯ: บริษัทสารมวลชน จำกัด, ๒๕๓๓), หน้า ๑๑๙.

^{๒๓} ในสมัยพระเจ้าเอกาทศรถมีชาวญี่ปุ่นเข้ามาค้าขายในเมืองไทย เมื่อมีชาวญี่ปุ่นเข้ามาเป็นจำนวนมาก ก็จัดให้มีหัวหน้าควบคุมเป็นกองอาสาสำหรับช่วยราชการสงคราม เมื่อพวกญี่ปุ่นตายลงและขาดการติดต่อกับทางเมืองญี่ปุ่น มีแต่ญี่ปุ่นปนไทย ในที่สุดเหลือแต่ชื่อกรมว่า กรมอาสาญี่ปุ่น จากข้อมูลในลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ แสดงว่ายังมีกรมนี้อยู่ใน พ.ศ. ๒๓๖๓ และมีหน้าที่ในการสงคราม ดูเพิ่มเติมที่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *สารสันสมเด็จพระเล็ม ๒๒*, (กรุงเทพฯ: องค์การคำครุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๐๕), หน้า ๒๓๖-๒๓๘.

^{๒๔} สุภรณ์ โอเจริญ, *มอญในเมืองไทย* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๓๔.

ขุนนางอีกประเภทหนึ่งที่แม้จะไม่ได้มีตำแหน่งใหญ่โต แต่ถูกกล่าวถึงมากที่สุดในวรรณคดีเรื่องนี้ คือ มหาเด็กลี ซึ่งเป็นตำแหน่งราชการในพระราชสำนักกรมอยู่ในกรมวัง^{๒๖} กรมหมื่นศักดิ์พลเทพทรงกล่าวถึง “ชาวมหาด” หรือ มหาเด็กลี ซึ่งคอยตามเสด็จใกล้ชิดเพราะเป็นผู้ที่ทรงคุ้นเคยรับใช้อย่างรู้พระทัย มหาเด็กลีเหล่านี้มีหน้าที่หลักคือคอยดูแลความเป็นอยู่ส่วนพระองค์ และยังทำหน้าที่อื่นแทนนางกำนัลด้วย เช่น การจัดดอกไม้ติดกัณฑ์เทศมหาชาติ ที่วัดมหาธาตุ เมืองราชบุรี

ชาวมหาดสรรดอกไม้	หลายพรรณ
ทำต่างหากประจำกัณฑ์	พุ่มด้วย
ทรวดทรงบ่เป็นอัน	ห่อนดู ได้เฮย
เอาแต่ได้ยอดกล้วย	แกะแทนมะละกอ ^{๒๗}

จากโคลงนี้เห็นถึงพระอารมณัชนที่มีต่อมหาเด็กลีของพระองค์ในการให้จัดดอกไม้และแกะสลักซึ่งไม่ใช่งานของผู้ชาย เมื่อทำได้ไม่ดงามอย่างนางในก็ทรงกล่าวตำหนิดด้วยน้ำเสียงเอ็นดูและเข้าใจ แสดงถึงความเมตตาที่มีต่อมหาเด็กลีเหล่านี้

เหล่ามหาเด็กลีแม้จะมียศไม่ใหญ่โต แต่มีความรู้หลายด้าน เช่น เวลาพระองค์ไม่รู้จักพันธุ์ไม้ต่างๆ ตามทางก็ทรงถามมหาเด็กลี^{๒๘} หรือในการทรงช้างพระที่นั่งก็ทรงมีมหาเด็กลีเป็นความญ่ประจำพระองค์ ดังในวรรณคดีเรื่องนี้กล่าวไว้ว่า “...ความญ่ นั้นสรรเอามหาด เคยรู้ลึบาทใช้ชิด เขิญพระย่ำมติดคอยสั่ง...”^{๒๙} นอกจากนี้ยังเป็นศิลปิน ดังปรากฏในวรรณคดีเรื่องนี้ว่า

ชาวกำนัลนายพรั่งหน้า ขับเสภาท่อกัน เลือกจัดสรรเอาแต่ดี ขำนิตีกรนกรับ เรื่องเดินทัพจากพิจิตร หมื่นไวยคิดแรงค้ำนึ่ง ถึงสวาทสร้อยศรีมาลา มาในป่าแรมดง พังยี่ง

^{๒๖} **เรื่องมหาเด็กลี ของ กรมศิลปากร**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอก นายวรการบัญชา (บุญเกิด สุตันตานนท์) ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๔ พฤศจิกายน ๒๕๑๗, หน้า ๑๗.

^{๒๗} **พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๗๒.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๔.

พระวงมโหรีเห็น เออเป็นเล่ห์แล้วนาย แรงกรรหายฤาพิง ชับให้หมองใจกู สูญรู้ใจเรา เราบ่ฟังแล้วเจ้า เรื่องนี้อ่าครวญ ฯ^{๓๐}

มหาดเล็กที่ตามเสด็จมีความสนิทสนมกับพระองค์อย่างยิ่ง สังกัดจากน้ำเสียงที่ทรงกล่าวถึงมหาดเล็ก แม้จะทำไม่ถูกพระทัยก็ทรงต่อว่าด้วยความเอ็นดู

มหาดเล็กเหล่านี้เป็นตัวแทนของผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาอีกประเภทหนึ่ง คือ เป็นคนใกล้ชิด กิ่งปวและกิ่งเพื่อนที่ชนชั้นสูงให้ความสนิทสนมไว้วางใจ

๔.๑.๔ ไพรในกองทัพ

ชนชั้นที่มีจำนวนมากที่สุดในกองทัพ คือ ไพร ซึ่งที่ถูกชักเลกมาทำงานให้มุลนายและในยามสงครามก็เป็นทหารในกองทัพ^{๓๑} ใน *ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า* กล่าวถึงไพร่ในกองทัพโดยแบ่งได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ ไพรที่เป็นทหารในกองทัพ และไพร่ที่เป็นกองลูกหาบขนลำเลียง ไพรทั้งสองกลุ่มนี้ไม่ค่อยมีปฏิสัมพันธ์กับชนชั้นสูง กรมหมื่นคัคคิพลเสพกกล่าวถึงไพร่ไว้ไม่มาก แต่เมื่อพิจารณาแล้วพบว่าพระองค์ทรงมีความเห็นใจในไพร่ที่เป็นพลทหาร เมื่อเกิดโรคระบาดขึ้นในค่ายเมืองราชบุรี ดังในโคลง

บนานมีโรคร้าย	รันท่า
เออผีทำเทพทำ	ไต่เหล่า
พลทหารเหนื่อยใจจำ	การอ่อน มีอนา
หน้าเผือดเลือดซีดเศร้า	ทุกทั่วตัวคน ฯ ^{๓๒}

กรมหมื่นคัคคิพลเสพทรงทราบว่าทหารเหล่านั้นเสียทั้งร่างกายและแรงใจ จึงทรงแก้ไขโดยการทำบุญค่ายครั้งใหญ่และพาทหารไปนมัสการสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณนั้นเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจให้ทหารของพระองค์

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๐.

^{๓๑} ประจักษ์ ปรากฏพิทยากร, *ประเพณีและไสยเวทวิทยาในชนชั้นขุนแผน*, หน้า ๑๘๖.

^{๓๒} *พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑*, หน้า ๑๖๙.

ไฟรที่มีฐานะต่ำสุดในกองทัพคือไฟรที่ทำหน้าที่ลากเกวียนและหาบเสปียง ดังในเรื่องกล่าวไว้ว่า"...แล้วถึงกองเกวียนลูกหาบ เสปียงขนาบเต็มแล้ว แน่นอัดแอเนื่องนอง..."^{๓๓}ไฟรพวกนี้ไม่มีความสามารถในการรบ จึงต้องใช้แรงงานโดยเกณฑ์มาเป็นลูกหาบและลากเกวียนในกระบวนทัพ โดยจะอยู่ท้ายกระบวน ในการเดินทางกองลูกหาบกองเกวียนนี้จะลำบากที่สุดเพราะต้องดูแลการขนของทั้งเสปียงข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ ยิ่งเวลาเดินทางต้องข้ามคูคลองก็จะเห็นถึงความลำบาก ดังในโคลง

ข้ามข้างข้ามม้าข้าม	ทวยพล
ลูกหาบลำเสปียงขน	เรือซ่อง
กลางเหล่าซัดเรือจน	ผูกเป็น แพนนา
ข้ามเรือข้ามแพฟอง	ข้ามดินหาบคอน ฯ ^{๓๔}

แม้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพจะกล่าวถึงความลำบากของไฟรในกองลูกหาบแต่ก็ไม่ทรงมีน้ำเสียงเห็นใจต่างกับไฟรที่เป็นพลทหารที่พระองค์ทรงเมตตามากกว่า ซึ่งสะท้อนว่าชนชั้นสูงให้ความสำคัญกับไฟรที่มีหน้าที่ในการสงครามมากกว่าไฟรที่ใช้แรงงานเพียงอย่างเดียว

๔.๒ สังคมและสภาพแวดล้อมระหว่างการเดินทาง

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงบรรยายสังคมและสภาพแวดล้อมในระหว่างการเดินทางไว้เป็นรายละเอียดที่น่าสนใจ ทั้งชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน การประกอบอาชีพในแต่ละท้องที่ รวมทั้งพืชและสัตว์ต่างๆพันธุ์ โดยพิจารณาเป็น ๒ ประเด็น คือ วิถีชีวิตชาวบ้าน และความหลากหลายของพืชและสัตว์

๔.๒.๑ วิถีชีวิตชาวบ้าน

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงเดินทางผ่านท้องถิ่นต่างๆ ทรงบรรยายถึงความเป็นอยู่ชาวบ้าน การประกอบอาชีพ แม้จะไม่ทรงโปรดความทรุดโทรมสกปรก แต่ก็ให้ภาพชีวิตของผู้คนในสมัยนั้นซึ่งประกอบอาชีพสอดคล้องกับทรัพยากรธรรมชาติในแต่ละท้องที่ เช่นทรงบรรยายถึงชาวสวนซึ่งไม่ไกลจากพระนครไว้ว่า

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๕.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๑.

เด็จพระราชปิตุลา
ร่างไร้ฤทธิพิศควร

เชิงสวน
เกลียดเหย้า^{๓๕}

หรือทรงบรรยายถึงบ้านเรือนของผู้คนในบริเวณบ้านเผาถ่านว่า

ถึงบ้านเผาถ่านไร้
รุ่งรังรุกรูยเหมือน
ผิวว่าพิศใจเดือน
อยู่สักหยาดหนึ่งเปื้อน

ดูเรือน
หยากเหยื่อ
กลัวอา เจียนเอย
ไม่แล้ตรอมตาย ฯ^{๓๖}

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงมีทัศนคติทางลบต่อชาวบ้าน เพราะทรงเป็นชนชั้นปกครองที่มีความเป็นอยู่และวิถีชีวิตแตกต่างกัน แต่ก็สะท้อนสภาพสังคมว่าไม่ไกลจากพระนครชาวบ้านประกอบอาชีพตามทรัพยากรที่มีและยังมีความเป็นอยู่อย่างลำบาก

นอกจากนี้ยังทรงกล่าวถึงชาวบ้านที่มีอาชีพฆ่าสัตว์ขาย ซึ่งเป็น “มิจฉาอาชีพะ” ตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนาถือเป็นการหาเลี้ยงชีพในทางที่ผิด ทรงบรรยายถึงชาวจีนแคะซึ่งอาศัยอยู่บริเวณวัดสุกรหรือวัดหมูที่มีอาชีพฆ่าหมูแล้วหาบขายว่า

ดลอาวาสหนึ่งนั้น
ล้วนบ้านจีนแคะคอน
หากินผิดโลกอุดร
มือบายเพียงเบื่องหน้า

นามสุกร
หมูค้ำ
มิจฉา ชีพเอย
เพราะฆ่าสุกร ฯ^{๓๗}

อีกอาชีพหนึ่งที่ต้องฆ่าและขายสัตว์ คือ อาชีพประมง โดยทรงกล่าวถึงผู้คนที่ทั้งชายและหญิงซึ่งมีวิถีชีวิตที่ยากไร้ทำมาหากินอยู่กับการทำบาปในบริเวณเมืองสมุทรสาครว่า

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ยลชายโดยทัพสิ้น	ห่อนมี
พิศหญิงร่างไร้ดี	ยากได้
ลำเนาหากินทวี	ของบาป
บุญเราทำอย่าให้	ปะแคว้นประมง ฯ ^{๓๘}

อย่างไรก็ตามกรมหมื่นศักดิ์พลเสฟไม่ทรงรังเกียจอาชีพทำนา ซ้ำยังทรงชื่นชมในความพากเพียรอดทนของชาวนา ในฤดูที่ทำนาปรังชาวนาพยายามกักน้ำเข้านา ซึ่งเป็นการทำมาหากินด้วยความยากลำบาก โดยทรงบรรยายถึงอาชีพทำนาบริเวณบางสองร้อย เมืองราชบุรีไว้ว่า

ทุ่งน่าน้ำชลเล่น	นาปรัง
เขาเพียรปิดน้ำขัง	ขุดร่อง
ยลสบถุทัยหวัง	แก่ราษ- ฏรเฮย
หากินทำเลี้ยงท้อง	ยากด้วยแรงตน ฯ ^{๓๙}

กรมหมื่นศักดิ์พลเสฟยังกล่าวถึงชาวนานในแต่ละท้องถิ่นตามชนชาติ เช่น ลาวที่บ้านโคกหม้อ มอญที่บางเลา กะเหรี่ยงและละว้าบริเวณบ้านกล้วย แม้จะทรงมีทัศนคติทางลบต่อชนชาติเหล่านี้ แต่ก็ให้ความรู้ว่ามีชนต่างชาติอาศัยอยู่และแสดงถึงความหลากหลายทางเชื้อชาติในบริเวณหัวเมืองตะวันตก

๔.๒.๒ ความหลากหลายของพืชและสัตว์

การที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสฟเดินทางผ่านสภาพภูมิประเทศต่างๆกัน ทำให้ทรงพบเห็นพืชและสัตว์ที่หลากหลาย ทรงบรรยายถึงพืชพันธุ์ต่างๆและการดำรงชีวิตของสัตว์ซึ่งสอดคล้องกับสภาพภูมิประเทศ โดยสามารถแบ่งเป็น ๓ บริเวณ ได้แก่ ป่าชายเลน ที่ราบลุ่ม และป่าต่างๆ

บริเวณป่าชายเลนมีพันธุ์พืชขึ้นเฉพาะที่หลากหลาย อันเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและแหล่งอาหารของสัตว์หลายชนิด **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ได้บันทึกถึงพืชและสัตว์เหล่านี้ไว้ว่า

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๕.

น่าสนใจ ดังตัวอย่างการบรรยายถึงความหลากหลายของพืชและพฤติกรรมของสัตว์ในบริเวณ
มหาชัยต่อสมุทรสาครไว้ว่า

...จนนาวาลูแหลม พิศสะแกแกมลำพู ตะบูนหมู่ปลอมแสม เหลียวลานแลเหล่า
ลิง ไว่วังเวียงเวียนวน คอกขุ่คนคึกคัก หัวฮักฮักหกโหน โดดเดินโดนดุดัน ปูเปี้ยวปั้นปั้น
เกลื่อนกลาดกล่นกลอกกลับ...^{๔๐}

ใน**นิราศเมืองเพชร** สุนทรภู่ได้บรรยายพฤติกรรมสัตว์ที่ละม้ายกัน เมื่อเดินทางผ่านคลอง
ลัดที่ปากตะบูน แม้จะเป็นคนละสถานที่ แต่อยู่ในบริเวณป่าชายเลนของอ่าวไทยเหมือนกัน

.....

ตลอดหลามตามตลิ่งลั่นลิงโลน	อ้ายทโมนนำหน้าเที่ยวคว่าปู
ครั้นล้วงขุดสุดอย่างเอาหางยอน	มันหนีบนอนร้องเกลือกเลือกหัวหู
เพื่อนเข้าคร่าหน้าหลังออกพรั้งพู	ลากเอาปูออกมาได้อั๊กะโต ^{๔๑}

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้บรรยายถึงกั้งและพฤติกรรมของปูทะเลที่บางกั้งไว้อย่างน่าสนใจ

ถับถึงบางกั้งลาค	เล่นแล
กั้งมาปนปูแสม	ไซ้ชู้
ปูทะเลหม้ายลอยแพ	กินผู้ ผัวเอย
เห็นหญิงคิดประวิงชู้	ท่อนไว้ใจหวัง ฯ ^{๔๒}

ส่วนสุนทรภู่กล่าวถึงปูที่มีพฤติกรรมเดียวกัน ในบริเวณบางขวางไว้ว่า

ไฉ่เอ็นดูปูไม่มีซึ่งศิระชะ	เท้าระกะก้อมโงมโงมโคงขัน
ไม่มีเลือดเชือดจะปะแต่มัน	เป็นเพศพันธุ์ไร้ผิวเพราะมัวเมา

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔.

^{๔๑} **ชีวิตและผลงานของสุนทรภู่**, หน้า ๓๔๒.

^{๔๒} **พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๖๒.

मैंนเมียออกลอกคราบไปคาบเหยื่อ	เอามาเผื่อภรรยาเมตตาเขา
ระวางดูอยู่ประจำทุกค่ำเช้า	อุตสำหรับเฝ้าพุ่มพริกเพราะรักเมีย
ถึงที่ผิวตัวลอกพอกออกคราบ	เมียมันคาบคืบเนื้อเป็นเหยื่อเสีย
จึงเกิดไขไร้ผิวเที่ยวยั่วเยี้ย	ยังแต่เมียเคลื่อนคล้อยขึ้นลอยแพ ^{๔๓}

วรรณคดีทั้งสองเรื่องได้บันทึกพฤติกรรมมนุษย์เลวตัวเมียกินปูตัวผู้แล้วลอยเป็นแพในน้ำเป็นความรู้ทางธรรมชาติวิทยาที่น่าสนใจอย่างยิ่ง กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ทรงนำพฤติกรรมนี้ไปเปรียบเทียบกับผู้หญิงที่มีชู้ไม่น่าไว้ใจ

การที่กวีทั้งสองท่านบรรยายไว้ตรงกันแสดงถึงความช่างสังเกตและช่างบันทึก และอาจเป็นไปได้ว่ากวีคุ้นเคยกับเส้นทางนี้ซึ่งเป็นทางสัญจรสำคัญที่ผู้คนเดินทางไปมาหาสู่กัน ทั้งยังสะท้อนความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายของธรรมชาติในบริเวณป่าชายเลน

บริเวณที่ราบลุ่มที่กล่าวถึงใน**ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่า** มีความหลากหลายทางภูมิศาสตร์ทั้งที่ราบลุ่มริมแม่น้ำและที่ราบลุ่มตามห้วยหรือหนอง ซึ่งมีทั้งพืชและสัตว์หลายชนิด

บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำกรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ทรงบรรยายถึงพันธุ์ไม้ไว้เป็นเอกลักษณ์แตกต่างจากกวีอื่นโดยทรงบรรยายถึงพันธุ์ไม้ไม่กี่ชนิดแต่มีหลากหลายพันธุ์ เช่นทรงบรรยายถึงมะพร้าวที่บางนางจันไว้ว่า

...หมากพร้าวหมายมั่นเมฆ มะพร้าวเอกอันดก ตกจันตักตั้งดิน ลางพันธุ์กินเปลือกได้ ลางพร้าวไฟกะทิพันธุ์ ลางต้นนั้นเถนทวย บ้างด้อมต่วยพร้าวชอ แน่นรอบคอกพัน ผาด หงส์ลิบบาทนาฬิกา พันธุ์ทะเลนาควารี อิกหมูสีน้ำหอม พันธุ์เขี้ยวขอมพร้าวเคย...^{๔๔}

ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่า ได้บันทึกพันธุ์มะพร้าวหลากหลายไว้เป็นความรู้ มีมะพร้าวพันธุ์แปลกๆ ซึ่งปัจจุบันไม่เป็นที่รู้จักแล้ว เช่น มะพร้าวกินเปลือก มะพร้าวหงส์ลิบบาท มะพร้าวทะเลนาควารี มะพร้าวหมูสี ฯลฯ วรรณคดีเรื่องนี้ได้บันทึกชื่อพันธุ์เหล่านี้ไว้เป็นความรู้

ในบริเวณใกล้เคียงกัน คือ บางสวนหลวงและอัมพวา กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ทรงบรรยายถึงมะม่วงไว้ในลักษณะเดียวกันว่า

^{๔๓} **ชีวิตและงานของสุนทรภู่**, หน้า ๓๓๘.

^{๔๔} **พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๖๒-๑๖๓.

...อัมพาเผ่าอัมพา ลู่อัมพวาอีกมี ตาลตานีม่วงมัน ทิพรสพันธุ์แขกเต้า อีกแมวเซา หมอนทอง พันธุ์ตาลรองปากกระบอก ม่วงละมุดชอกส่งกลิ่น ลางร่องลิ้นม่วงทุเรียน พรวน เสนเสียนกะล่อน พันธุ์ม่วงซ็อนซึ้นด ใ้อวบอัดดับเปิด ยินชื่อเซ็ดพราหมณ์ชายเมีย ลาง ร่องเตี้ยต่ำต้อย สาวละห้อยทีบหอ พิศพิงพอสังขยา พุ่มเสนหมาไม่แล ม่วงป่าแท้ทองคำ ทองขาวน้ำตาลจีน แพบหน้าป็นดกเด็ด ชี้ได้เซ็ดปราศเปรี้ยว มะตูมเขียวไขกา ม่วงพลัด หลาหลายพันธุ์ ม่วงสำปั้นป้อมเปาะ อีกหมู่เหมาะะทองปลายหัตถ์ ต้นแขนขั้วดล้วย ยังมี จำได้ ม่วงอื่นหลายพันธุ์ ฯ^{๔๕}

พันธุ์มะม่วงที่ทรงกล่าวไว้มีถึง ๓๕ พันธุ์ โดยมี ๑๔ พันธุ์ที่ไม่ปรากฏใน **พรรณพฤษชา และสัตตวาภิธาน** ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ที่รวบรวมพันธุ์มะม่วงของ เมืองไทยเท่าที่ยังจดจำได้^{๔๖} ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ถึง ๙๒ พันธุ์ ส่วน พันธุ์ที่กล่าวไว้ตรงกันมี ๒๑ พันธุ์ ลิลิตเรื่องนี้จึงช่วยเก็บชื่อพันธุ์มะม่วงเหล่านั้นเอาไว้ และเห็นได้ ว่าในปัจจุบันนี้เหลืออยู่เพียงไม่กี่พันธุ์เท่านั้นที่เป็นที่รู้จัก

ความหลากหลายของพันธุ์มะม่วงและพันธุ์มะพร้าวสะท้อนถึงความอุดมสมบูรณ์ของ เมืองสมุทรสงครามที่มีชื่อคู่กับบางกอก ซึ่งในสมัยนั้นมีคำเรียกติดปากว่า สวนในบางกอก สวนนอกบางช้าง^{๔๗}

ขุนวิจิตรมาตรากล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของสวนผลไม้บริเวณสวนในและสวนนอกซึ่งมี มาตั้งแต่สมัยอยุธยา ทั้งยังให้เหตุผลว่าเป็นเพราะดินที่ใกล้น้ำทะเลทำให้ผลไม้ที่นี่มีรสดี^{๔๘} สะท้อน ว่าดินแดนแถบนี้มีความอุดมสมบูรณ์ มีดินที่เหมาะสมกับการปลูกผลไม้มาตั้งแต่สมัยโบราณจนใน สมัยของกรมหมื่นศักดิ์พลเสวกก็ยังเป็นเช่นเดียวกันอยู่

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓.

^{๔๖} พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), **พรรณพฤษชาและสัตตวาภิธาน**, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ ขุนสำรวจมาตรากิจ (สังวร ภัทโรดม) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๒, หน้า ๑๔.

^{๔๗} ส.พลายน้อย, **เล่าเรื่องบางกอก**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, ๒๕๑๘), หน้า ๑๒.

^{๔๘} ขุนวิจิตรมาตรา, **สองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยา**, พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพนางสาว สม์ครจิต งามพินิต ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๒๗ มกราคม ๒๕๐๙, หน้า ๒๖-๒๗.

นอกจากสวนแถบสมุทรสงครามแล้วยังทรงบรรยายถึงพันธุ์ไม้บริเวณเมืองราชบุรี เช่น กล้วยบริเวณบ้านกล้วย ต้นตาลโตนดที่บ้านหางโตนด ซึ่งแสดงว่าพืชเหล่านั้นเหมาะกับดินในบริเวณนั้น สามารถเจริญงอกงามมานานจนกลายเป็นชื่อสถานที่บอกภูมินาม

บริเวณที่ราบลุ่มนั้นนอกจากจะมีแม่น้ำเป็นสายเลือดหล่อเลี้ยงแล้ว ยังมีหนองและบึงที่เป็นแหล่งน้ำสำคัญเป็นที่อยู่อาศัยหากินของสัตว์ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงบรรยายถึงพฤติกรรมของสัตว์บริเวณห้วยกาบไว้ว่า

ปางดลตำบลหนึ่ง	หนองมี
นามห้วยกาบวารี	แต่ห้วง
ขุดน้ำแห่งเต็มที	ดินกาบ หอยนา
ฝูงค้อนหอยลงล่อง	จิกเหล้นเฟ้นหอย ฯ ^{๔๙}

เห็นได้ว่าทรงโปรดการบรรยายพฤติกรรมสัตว์เช่นเดียวกับที่ทรงบรรยายถึงที่ป่าชายเลน เป็นการบันทึกความรู้ทางธรรมชาติวิทยาในสภาพภูมิประเทศที่หลากหลาย

นอกจากนี้ยังบรรยายจะเข้าลักษณะต่างๆ บริเวณห้วยตะเซ่ไว้ว่า

...เขาสองไขทูลชี้ นามห้วยนี้ห้วยตะเซ่ พิศกลเทธารลอย ทั้งใหญ่่น้อยมากมี หมู่
กุ่มกิล้ผูดกราย โบกหางว่ายสุบปลา ลางขอบตาคิ้วแค้น ลางอาจแอนสองลอน ลางขึ้น
นอนอ้าปาก ลางออกจากรามราม ลางปากข้ามหมายเงา ลางเหล่าเหลือทองกลาง ลาง
เหล่าคางคร่าขาว ลางเหล่าดูยาวผุดทอด สีดำปลอดน้ำรัก ลางเขี้ยวสลักน่ากลัว ลางตัวดู
สามลอน ลางผุดซ่อนแต่ปริม ลางแอบริมชายเฟื้อย ลางดูเจ็อยไคลจับ มากกว่ามากคร้าน
นับ ยลยิ่งขนแสง ฯ^{๕๐}

การบรรยายเช่นนี้เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพที่โปรดบรรยายพืชและสัตว์อย่างละเอียดถี่ถ้วนเป็นความรู้ที่ไม่พบในเรื่องอื่นๆ

^{๔๙} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๒๒๐.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๔.

นอกจากสัตว์ใหญ่แล้วยังทรงบรรยายถึงสัตว์เล็กตามเส้นทางที่ทรงผ่านทำให้เห็นว่าชื่อสถานที่หลายแห่งมีที่มาจากสัตว์ชนิดนั้นๆ ชุกชุม ดังตัวอย่างที่ทรงบรรยายถึงกระท้าย บริเวณโคกกระท้าย และกล่าวถึงปลิงเมื่อทรงผ่านหนองปลิง

ตามเส้นทางที่ไปนมัสการพระแท่นดงรังและเส้นทางไปตรวจด้านชายแดน ต้องเดินทัพผ่านป่าประเภทต่างๆ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงบรรยายธรรมชาติไว้อย่างน่าสนใจเช่นเดียวกับบริเวณอื่นๆ ในการบรรยายมีทั้งบรรยายถึงประเภทต้นไม้และประเภทป่า และบรรยายถึงธรรมชาติของสัตว์ต่างๆ เป็นความรู้ทางธรรมชาติและบันทึกถึงสภาพแวดล้อมในสมัยนั้นเอาไว้

บริเวณที่ทรงกล่าวถึงพันธุ์ไม้ต่างๆ คือ บริเวณที่เป็นป่าไม้ยืนต้นก่อนถึงพระแท่นดงรังจากการบรรยายของพระองค์ทำให้เห็นความสมบูรณ์ของป่าไม้ในสมัยนั้น ป่าบริเวณนี้จะแยกเป็นป่าไม้แต่ละชนิดทั้งป่ากระถิน ป่าตะโก ป่าเต็ง ป่ารัง ป่าพยอม ป่ากาหลง ยกตัวอย่างการบรรยายถึงป่าเต็งและป่ารัง

แล้วถึงดงเต็งล้วน	เต็งงาม
ผลัดใบดอกออกทราวม	กลิ้งฟุ้ง
เต็งเคยนำใคร่ถาม	ใครปลูกไว้เฮย
จึงแต่เต็งเต็มวัง	แน่นล้วนหมู่เต็ง ฯ
ถับถึงดงรังเล่า	แต่รัง
ไม้อื่นบ่ปลอมรัง	เลยน้อย
ยอดรังกนั้นมิ่ง	นกรัง นานแฮ
พิศดูกิ่งรังห้อย	ยอดค้อมรังงาม ฯ ^{๕๑}

การบรรยายถึงต้นไม้ในป่ายังสะท้อนความนิยมไม้ตัดของเจ้านายตลอดจนเหล่าขุนนาง^{๕๒} ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงกล่าวถึงพันธุ์ไม้ ๒ พันธุ์ที่สามารถนำไปทำไม้ตัดได้ คือ กระถินพิมานและมะสัง ดังในโคลง

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.

^{๕๒} หลวงมวงคลรัตัน (ช่วง ไกรฤกษ์), *โคลงตำราไม้ตัด*, พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพย์นิภา โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เสวกตรี พระยาราชสัมภารากร (ชม ไกรฤกษ์) เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๗๒, หน้า (๒).

พันทุงเข้าดงร่วม	เย็นใจ
หมูกะถินพิมานไกว	กึ่งค้อม
พิศกึ่งยั้งไม้ใน	ใส่กระ ถางนา
ลำต้นสมยอดพร้อม	อย่างเล่ห์ดีดทำ ฯ ^{๕๓}

มะสังดงมะสังแน่น	แต่มะสัง
เล็กใหญ่เสียดแทงมะสัง	รกเร้น
ที่งามงามที่มะสัง	ดั่งมะสัง ดัดนา
ใคร่หยุดหามะสังเหล่าน	เที่ยวเฟ้นหามะสัง ฯ ^{๕๔}

ใน *ขุนช้างขุนแผน* ซึ่งเป็นวรรณคดีร่วมสมัยกับ *ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า* ฯ ก็กล่าวถึง ต้นไม้ที่นำมาตัดไว้ตรงกันพันธุ์หนึ่ง คือ “...มะสังดัดดูไสว”^{๕๕} แสดงถึงภูมิปัญญาคนไทยในการนำ ต้นไม้ใหญ่ในป่ามาตัดเป็นต้นไม้เล็กประดับในสวน เป็นการจำลองป่ามาไว้ในวังหรือบ้าน

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงบรรยายถึงป่าประเภทต่างๆ ซึ่งเป็นความรู้ในการจำแนกป่าใน สมัยนั้นตามชนิดของพืชและสัตว์ที่อาศัยอยู่

แต่ป่าเสือรำราม แต่ป่าหนามรำไร แต่ป่าไผ่ชุกชฎ แต่ป่าพนัสแนวพง แต่ป่าระหง
ดงโดด แต่ป่าโขมดดงดึก แต่ป่ามฤคบงข้าง แต่ป่าข้างเมามัน ฤาอยู่ได้หวนหัน ไม่แล้ว
อย่าเลย ฯ^{๕๖}

สำหรับสัตว์ในป่ากรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงบรรยายถึงพฤติกรรมของนกกระทาในป่าที่
หวงถิ่นที่อยู่ ซึ่งเป็นจุดอ่อนให้ถูกคนจับ

กระทาเสียงจ่อจ่า	ในพง
อยู่เป็นถิ่นจังหวัดวง	ปักก้อ

^{๕๓} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๘๒.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๐.

^{๕๕} *เสภาเรื่อง ขุนช้าง-ขุนแผน*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓ (กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๑๓), หน้า ๓๗๒.

^{๕๖} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๙๘.

ตัวได้อ้าแดนตรง
จึงมักเสียดกล่อ

หวงถิ่น นักรบ
ขายแ้วด้งลวง ฯ^{๕๗}

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพยังทรงกล่าวถึงสัตว์ใหญ่ เช่น เสือ ช้าง กวาง ที่ทรงพบเห็นในระหว่างการเดินทาง แสดงว่าป่าในสมัยนั้นอุดมไปด้วยสัตว์น้อยใหญ่

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงบรรยายถึงธรรมชาติทั้งพืชและสัตว์ในแต่ละสภาพภูมิศาสตร์ตามสภาพที่เป็น ซึ่งเป็นการบันทึกธรรมชาติในสมัยนั้นที่มีทั้งความหลากหลายและความอุดมสมบูรณ์

๔.๓ ความเชื่อ

ในลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯสะท้อนความเชื่อหลากหลายในสังคมไทยสมัยนั้น โดยจะแบ่งเป็นความเชื่อเรื่องผีและไสยศาสตร์ ความเชื่อทางพุทธศาสนา และความเชื่อในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์

๔.๓.๑ ความเชื่อเรื่องผีและไสยศาสตร์

ความเชื่อทางไสยศาสตร์เป็นความเชื่อที่เนื่องมาจากศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเน้นการประกอบพิธีกรรมโดยมีพราหมณ์เป็นผู้ทำพิธี ในลิลิตเรื่องนี้ได้บันทึกการทำพิธีทางไสยศาสตร์ไว้อย่างละเอียดในการทำพิธีกรรมตอนออกทัพ^{๕๘} โดยมีตำราพิไชยสงครามเป็นแม่บทในการประกอบพิธี ทั้งการหาฤกษ์ยาม การตั้งโรงพิธี ตั้งศาลเพียงตา ตั้งเครื่องบัตร์พลี พิธีสงกรานน เหยียบไม้ข่มนาม การออกทัพตามฤกษ์ พิธีเหล่านี้เน้นความศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นขวัญและกำลังใจของกองทัพ

ในวรรณคดีเรื่องนี้ยังสะท้อนความเชื่อเรื่องผีอยู่มากมายตลอดการเดินทางตั้งแต่ออกจากพระนคร ผ่านเขตชุมชน และเดินทางในป่า ซึ่งมีทั้งผีเมือง ผีตามท้องถื่นต่างๆและผีป่า ความเชื่อเรื่องผีเมืองสะท้อนออกมาในตอนที่ตั้งบัตร์พลีบูชาเทวดา และตั้งศาลเพียงตาเป็นการบูชาผีเมืองเพื่อความเป็นสิริมงคลและให้คุ้มครองบ้านเมืองให้ปลอดภัยจากสงคราม ดังตัวอย่าง

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐.

^{๕๘} ดูเพิ่มเติมที่ บทที่ ๓ หัวข้อ ๓.๓.๑ การประกอบพิธีกรรมการสงคราม หน้า ๖๙-๗๗.

แล้วปลุกศาลเทพให้	เพียงตา
ปู่ฝ้าวงกาสา	รอบเท้า
ตั้งบัตรใส่เครื่องกระยา	ธงฉัตร
บายศรีตั้งต่อเข้า	ฤกษ์น้อมเทวัญ ฯ ^{๕๙}

ความเชื่อเรื่องผีบ้านปรากฏในการเดินทางผ่านถิ่นต่างๆ มีทั้งผีฟ้าทรัพย์ที่โคกเต่า “...ดลโคกเต่าตะวันออก แลนา เขาบอกตำบลชี้ แลนา ว่าทรัพย์มีภูตเฝ้า แลนา...”^{๖๐} นอกจากนี้ยังมี อารักษ์เจ้าที่บริเวณบางกุ่มที่ชาวจีนแถวนั้นนับถือกันมาก

...เนาบางกุ่มมีศาล ถิ่นสถานอารักษ์ จีนสำนักนับถือ เขาเลื่องลือศักดิ์สิทธิ์ ที่สถิต
สนุก ใหญ่กว่าทุกตำบล แม่กุศลส่วนให้ ปัทวภัยอย่ามี...^{๖๑}

อารักษ์ที่บางกุ่มนี้คงเป็นที่นับถือของคนทั่วไปว่าศักดิ์สิทธิ์มาก ใน*โคลงนิราศทวาย* พระ
พิพิธสาลีซึ่งเดินทางผ่านที่นี้ก็ขอพรให้อารักษ์คุ้มครอง

ความเชื่อเรื่องผีป่าปรากฏมากที่สุดเพราะกองทัพเดินทางผ่านป่าเป็นส่วนใหญ่มีทั้งผี
นางไม้และผีโขมด^{๖๒} ที่มาล่อหลอกให้คนเดินทางในป่าหลงทาง

เดินผิดทางดั้นป่า	นุกไป
เห็นแต่ไกลโนนไฟ	เร่งข้าง
ใกล้ฤาเห็นผิดใจ	จงนอยู่
กลับเห็นไฟหลังข้าง	นี่แท้โขมดลวง ฯ ^{๖๓}

^{๕๙} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๓๖.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๓.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔.

^{๖๒} ผีโขมด คือผีในจำพวกผีกระสือ หรือผีโพง เวลาเดินทางกลางคืนจะเห็นเป็นแสง พอเดินเข้าใกล้ก็จะหายไป ดูเพิ่มเติมที่ *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕*, หน้า ๑๕๙.

^{๖๓} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๗๙.

นอกจากนี้ยังมีความเชื่อเรื่องปู่เจ้าสมิงพรายผู้มีอำนาจเหนือผีทั้งปวงในป่า เมื่อเดิน
ทางผ่านเขานางแก้ว ดังในบทกวี

เดียบเชิงไศลแลตะคุ่ม	กลางคืนดูอ้อชอุ่ม
คิดคร้ามแสงยงขน ฯ	
เสียงดังคนบ่นพึม	วางหนึ่งให้ครางครึม
ปู่เจ้าจักมี	
เขาบอกชี้ชื่อแล้ว	เขาเรียกเขานางแก้ว
รับรันพลไคล ฯ ^{๖๔}	

ผีปู่เจ้านี้เป็นความเชื่อที่มีมานาน ดังปรากฏใน**ลิลิตโองการแข่งน้ำ**ว่า ปู่สมิงพรายเป็น
เทพดาประจำเขาเขี้ยว^{๖๕} และปรากฏใน**ลิลิตพระลอ**ว่าเป็นผู้ที่มีฤทธิ์มากอาศัยอยู่ในป่าลึกนำ
กล้วย สามารถบังคับสัตว์และผีทั้งหลายได้ ความเชื่อเรื่องปู่เจ้านี้สะท้อนว่าในคนสมัยก่อนเกรงกลัว
และให้ความเคารพต่อป่าเขาซึ่งเป็นที่ลึกลับกว้างใหญ่น่าเกรงขาม และเชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ทรง
อำนาจปกครองอยู่

ความเชื่อเกี่ยวกับผีปายังสะท้อนความเกรงกลัวของมนุษย์ที่มีต่อความลึกลับของป่า เมื่อ
เดินทางในป่าก็จะระมัดระวังไม่ลบลู่นหรือทำลายป่าและสัตว์ป่า ทำให้ในสมัยนั้นมีป่าที่อุดม
สมบูรณ์สอดคล้องกับที่ลิลิตเรื่องนี้สะท้อนถึงความหลากหลายของพืชและสัตว์

๔.๓.๒ ความเชื่อทางพุทธศาสนา

ความเชื่อทางศาสนาพุทธที่สะท้อนออกมาจากลิลิตเรื่องนี้ มีทั้งความเชื่อเรื่องเวรกรรม
ความเชื่อเรื่องบาป ความเชื่อเรื่องการทำบุญทำทาน รวมทั้งความเชื่อเกี่ยวกับหลักไตรลักษณ์

นิราศเป็นเรื่องของการจากพรากและยังเป็นนิราศเดินทางด้วยแล้วเป็นการจากกันที่ไม่รู้ว่า
อนาคตจะเป็นเช่นไร กวีจึงใช้เรื่องเวรกรรมที่เคยทำมาในชาติก่อนมาอธิบายสาเหตุที่ต้องพลัด
พรากจากผู้เป็นที่รักในปัจจุบัน

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๒.

^{๖๕} ชลดา เรื่องรักษลิขิต, **อ่านโองการแข่งน้ำ ฉบับวิเคราะห์และถอดความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๒
(กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๖๖.

เพลงเรารอยพรากสัตว์	พลัดร้าง คู่ฤๅ
ฤๅจับเอาเขาช้าง	ไปไว้
จะไปได้ฤๅไปยัง	กลับเฝ้า รอดพอ
กรรมรอยกรรมนำให้	เนื้อแท้กรรมสนอง ฯ ^{๖๖}

ในลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ ยังปรากฏความเชื่อเรื่องบาปที่เป็นผลมาจากการฆ่าสัตว์ และค้าสัตว์ เป็นการหาเลี้ยงชีพที่ผิดหลักกรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งจะส่งผลให้ตกนรก ดังตัวอย่าง

ดลอาวาสหนึ่งนั้น	นามสุกร
ล้วนบ้านเงินแคะคอน	หมูค้ำ
หากินผิดโลกอุดร	มีจณา ชีพเอย
มือบายเที่ยงเบื้องหน้า	เพราะฆ่าสุกร ฯ ^{๖๗}

ในลิลิตเรื่องนี้ปรากฏความเชื่อเรื่องบุญ ตั้งแต่การทำบุญใส่บาตรจนถึงการสร้างวัด ระหว่างการเดินทางกรมหมื่นศักดิ์พลเสพเห็นเรือพระสงฆ์พายบิณฑบาตก็ทรงให้หยุดเรือพระที่นั่ง เพื่อทรงบาตร

สงฆ์ลงนาเวศเที่ยว	ภิกษาจาร
หยุดเรือที่นั่งบาน	จิตน้อม
เจมใจเสริมใสสถานต์	โสมนัส
จัดเครื่องสรรสิ่งพร้อม	ใส่ข้าวบาตรสงฆ์ ฯ
จึงทรงอุทิศตั้ง	ปรารภนา
ขอจงพบศาสดา	โปรดด้วย
พร้อมทั้งอรหัตสัมพิชา	ดับพบ
ปัจจุบันบุญจงช่วย	ลาศเหย้าอายนาน ฯ ^{๖๘}

^{๖๖} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๒๑๘.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๙-๑๖๐.

ในการทรงบาตรนี้ทรงตั้งจิตอธิษฐานขอให้พบพระศาสดาและพระอรหันต์ ซึ่งความเชื่อนี้ก็
ยังตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ความเชื่อเรื่องการสร้างวัดถือเป็นการทำบุญสูงสุดอย่างหนึ่ง เมื่อกรรม همینศักดิ์พลเสพเดิน
ทางผ่านวัดที่มีผู้สร้างใหม่ก็ทรงอนุโมทนาในสิ่งที่ผู้้นั้นทำ ซึ่งแสดงความเชื่อเรื่องการทำบุญโดยการ
สร้างวัดและความเชื่อเรื่องการอนุโมทนาในการประกอบบุญของผู้อื่น

วัดใหม่ใครสร้างไว้	โมทนา
เราก็อพลอยปรีดา	ปยุตต์ด้วย
เดชะโสมนัสสา	รประโยชน์
ชอกุศลจงช่วย	สู่น้องเร่ววัน ฯ ^{๖๙}

ในลิลิตเรื่องนี้ยังปรากฏความเชื่อเรื่องอนิจจัง โดยเมื่อกรรม همینศักดิ์พลเสพเห็นซากสัตว์ที่
ถูกแรงกิ้งก็ทรงนำไปเปรียบเทียบกับร่างกายของพระองค์ ทำให้คิดได้ว่าไม่มีใครหนีความตายได้
จึงต้องดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท

เขาสอนงตำบลดหัว	อารญิก
รกแต่พงปรังปริก	ปรีเอ็ง
ซากมึงหงส์หนึ่งแรงแจจิก	อยุธยา ทางนา
ปลงจิตพิศอสุกเหนือง	เปรียบด้วยกายตน ฯ
อันสัตว์ในโลกพัน	ฤวาย
ฤจะเร่งความตาย	ซ่อนได้
ไปรอดชั่วแรงแงกระหาย	อัสสาสะ ปสาทฤ
ฤประมาทดังนี้ไซ้	นับแท้กวีชาญ ฯ ^{๗๐}

ความเชื่อที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องนี้มีกรรมผสมผสานกันอยู่ในสังคม แม้จะสะท้อนออกมา
จากมุมมองของกวี แต่ก็พอมองเห็นภาพรวมของความเชื่อในสังคมไทยที่ช่วยให้สังคมดำรงอยู่ได้
และในปัจจุบันก็ยังปรากฏความเชื่อเหล่านี้อยู่

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๗.

^{๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๖.

๔.๓.๓ ความเชื่อในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์

ความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ปรากฏเป็นเรื่องราวสำคัญเรื่องหนึ่งใน *ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ* กรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้ยกทัพไปนมัสการสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สำคัญของเมืองราชบุรีและเมืองกาญจนบุรี สาเหตุที่เสด็จไปนมัสการเพราะเกิดอหิวาตกโรคระบาดขึ้นในค่าย ทำให้ทหารเจ็บป่วยถึงขั้น “หน้าเผือดเลือดซืดเศร้า ทุกทั่วตัวคนฯ”^{๑๑} ซึ่งในสมัยนั้นมีความเชื่อว่าโรคระบาดเกิดขึ้นเพราะ “ผีทำเทพทำ”^{๑๒} แม้จะไม่ทรงกล่าวว่ามีคนตายแต่ทหารก็เสียทั้งแรงกายและกำลังใจซึ่งมีผลกระทบต่อกรปฏิบัติหน้าที่ในการสงคราม พระองค์จึงทรงแก้ไขด้วยการทำบุญและนมัสการสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อเป็นกุศลและสิริมงคล

๔.๓.๓.๑ พระปรางค์วัดมหาธาตุ

สถานที่แรกที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงให้เฉลิมฉลอง คือ วัดมหาธาตุซึ่งเป็นโบราณสถานศักดิ์สิทธิ์คู่เมืองราชบุรีอยู่บริเวณเดียวกับค่ายหลวง ซึ่งมีพระปรางค์เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สำคัญ พระปรางค์วัดมหาธาตุเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุจึงเป็นการผนวกรวมความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์กับพระบรมสารีริกธาตุเข้าด้วยกัน

ใน *ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ* ปรากฏคติความเชื่อเรื่องพระธาตุในตอนเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคออกจากพระนครซึ่งมีการนำพระธาตุเสด็จมาด้วยถือเป็นสิริมงคลในกองทัพ เมื่อมาที่เมืองราชบุรีที่มีพระมหาธาตุ จึงจัดพิธีเฉลิมฉลองขึ้นเพื่อขจัดโรคภัยและเป็นขวัญกำลังใจแก่กองทัพ

จากการบรรยายของกรมหมื่นศักดิ์พลเสพทำให้ทราบถึงการเฉลิมฉลองสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และการทำบุญค่ายโดยเน้นที่ความเชื่อถือศรัทธาทุกชั้นตอน ที่น่าสนใจคือการตกแต่งพระมหาธาตุอย่างงดงาม ด้วยการกลั่นกลดเก้าชั้นที่ยอดปรางค์ ใช้ผ้าไหมและแพรทรงพระมหาธาตุ

ยกกลดเก้าชั้นกัน	ยอดปรางค์
สี่ทิศกับทั้งกลาง	เป็นห้า
โกไสยแพรหนาบง	ต่างสลับ
ทรงมหาธาตุถ้วนหน้า	นายไพร่ตามมี ฯ ^{๑๓}

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๙.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๑.

ในบริเวณพระมหาธาตุมีการประดับตกแต่งอย่างงดงามเป็นการบูชา ทั้งประดับธงจระเข้ตามประทีป ปักฉัตร ราชวัตร ก่อและประดับเจดีย์ทราย และทำบุญด้วยการถางหญ้าในบริเวณนั้น

ภาพที่ ๔.๒ พระปรางค์วัดมหาธาตุเมืองราชบุรี

สิ่งสำคัญที่ทหารในค่ายปฏิบัติ คือ สวดมนต์พระปริตรกันทั้งค่ายตั้งแต่หัวค่ำจนรุ่งเช้า พร้อมกันทุกคน ซึ่งต้องสวดด้วยวาจาและใจ ดังบรรยายไว้ว่า

พลบค่ำจวบรุ่งแด่	ทุกกอง
จำเรณูปริตเนืองนอง	ทั่วค่าย
โดยวจีไฉปอง	ซ้องสวด
วาจุกตะ ^{๗๔} จำด้าย	ฤได้หลงละเลิง ^{๗๕}

^{๗๔} อาจารย์ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร ผู้เชี่ยวชาญภาษาบาลี ได้ให้ความรู้เมื่อวันที่ ๓๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๗ เวลา ๑๔.๒๐ น. ว่า วาจุกตะ หมายถึง วาจากล่าวขึ้น พุดออกมาอย่างดั่งซัด รวมความหมายในโคลงหมายถึงทุกคนในค่ายได้สวดพระปริตรพร้อมกันอย่างดั่งซัดเจน

^{๗๕} พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๗๑.

ส่วนที่ค่ายมีการทำบุญใส่บาตร เลี้ยงพระ ตั้งพิธีทำน้มนต์ ทั้งยังมีมหรสพ คือ หนังเพื่อฉลองพระมหาธาตุ และมีการเทศน์มหาชาติ ๓ กัณฑ์ ดังที่บันทึกไว้ว่า

แล้วมีคาถาเวศ-	ยันดร
สามกัณฑ์ถวายจีวร	ยามด้วย
เงินติดหัวนิกร	ทั้งทัพ
บ้างเก็บมาเลศช่วย	กันร้อยลำชาย ๆ
ชาวมหาดสรรดอกไม้	หลายพรรณ
ทำต่างหากประจำกัณฑ์	พุ่มด้วย
ทรวดทรงบ่เป็นอัน	หอนดู ได้เฮย
เอาแต่ได้ยอดกล้วย	แกะแทนมะละกอ ๆ ^{๗๖}

การเทศน์มหาชาติซึ่งเป็นประเพณีสำคัญทางพุทธศาสนาของไทย โดยมีคติความเชื่อว่าได้ฟังแล้วได้บุญมากและเป็นสิริมงคล^{๗๗} ใน*ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ* แสดงให้เห็นว่าแม้อยู่ในหัวเมืองชายแดนก็มีความพยายามประกอบพิธีเทศน์มหาชาติให้สมบูรณ์ทั้งการถวายจีวร ย่อม ปัจจัย ดอกไม้ และทำเครื่องประจำกัณฑ์เทศน์มหาชาติ แม้จะไม่ใช่งานของผู้ชายเช่นมหาดเล็กและขาดแคลนอุปกรณ์ก็ดัดแปลงเอายอดกล้วยมาแกะสลักแทนมะละกอประดับดอกไม้เป็นเครื่องบูชา กัณฑ์เทศน์ เพื่อให้ถูกต้องตามประเพณีที่ถือปฏิบัติกันมา

๔.๓.๓.๒ รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสูง

รอยพระพุทธรูปเป็นคติความเชื่อที่มาจากลังกา ประเทศไทยปรากฏคติความเชื่อนี้มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา^{๗๘} รอยพระพุทธรูปที่เขาสูงนับเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนในแถบเมืองราชบุรีนับถือ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้ยกทัพมานมัสการ ทรงให้ประดับธงและจัดดอกไม้ไปบูชา ดังใน*ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ*

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๒.

^{๗๗} *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑*, หน้า (๓).

^{๗๘} *สาส์นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ* (กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณฐา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๑๐),

แล้วคลาศลีนีกร แทบคิงขรเขาภู พวกกันกรูปีนปาย ทั้งไพร่นายเหื่อไหล ด้วยบันได
เต็มชั้น แต่หมายหมั่นศรัทธา ตั้งหน้าสู้ยอดเขา แวะเก็บเอาดอกไม้ มีธงไปให้ตัดคัน แทบ
วลัญชบทบาท เอี่ยมสะอาดจำลอง ไพรหอร่องโอ้อ่า ยอดบรรพตลาดาตรีน ลมพัดขึ้นเย็น
ใจ มีอุทกใสเปี่ยมอ่างแก้ว กินอาบแล้วหยุดอยู่พัก พอพร้อมพรักเนาวิหาร ชูดีการ
บทบาท...^{๗๙}

จากการบรรยายทำให้เห็นภาพเขาภูเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓ ว่ามีรอยพระพุทธรูปประดิษฐาน
อยู่บนเขา ทั้งยังมีวิหารงดงามครอบรอยพระพุทธรูป สภาพแวดล้อมในบริเวณนั้นก็มีความร่มรื่น
สวยงาม มีแอ่งน้ำธรรมชาติที่มีน้ำเต็มเปี่ยมอยู่เสมอ แม้การเดินทางจะยากลำบากเพราะเขาสูงชัน
แต่กรรมหินศักดิ์สิทธิ์และทวารก็มีความศรัทธาอย่างสูงในการมานมัสการ

ปัจจุบันพระพุทธรูปที่เขาก็คงเป็นที่นับถือของคนทั่วไป แต่ภาพความงดงามร่มรื่นของ
ธรรมชาติไม่เหลือให้เห็นดังที่บรรยายไว้อีกแล้ว

ภาพที่ ๔.๓ ทางขึ้นเขาที่มีความสูงและชันมาก

^{๗๙} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๗๒.

ภาพที่ ๔.๔ วิหารที่ประดิษฐานรอยพุทธบาทบนเขาสูงในปัจจุบัน

ภาพที่ ๔.๕ รอยพระพุทธรบาทบนเขาสูง

ภาพที่ ๔.๖ บริเวณที่สันนิษฐานว่าเคยเป็นอ่างแก้ว
อยู่ใกล้กับวิหารที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาท

๔.๓.๓.๓ พระประทมบนเขาสัตตนารถ

สถานที่ศักดิ์สิทธิ์อีกแห่งหนึ่งที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพยกทัพไปนมัสการ คือ พระประทมบนเขาสัตตนารถ ใน **ลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาฯ** บันทึกไว้เพียงสั้นๆว่า “รุ่งขึ้นบ่ายลมตกชวนกันยกไปเขา สัตตนารถเนาวิหาร นมัสการพระประทม ปักธงลมอุทิศถวาย ห้อยเรียวปลายจระเข้ ต่อดมเร่ปลิวสะบัด ดูโสมนัสน่าศรัทธา...”^{๙๐} ที่นี้ทรงยกทัพมานมัสการและประดับธงจระเข้เช่นเดียวกับเขาสูง ไม่ได้ทำบุญเฉลิมฉลองเช่นที่วัดมหาธาตุ

ในแผนที่โบราณหมายเลข ๑๑ เมืองนครศรีธรรมราช ปรากฏภาพเขาสัตตนารถอยู่ทางใต้เขาสูงและอยู่ทางตะวันตกของเมืองราชบุรี ซึ่งตรงกับข้อมูลจาก **ลิลิตเสด็จไปชดทัพพมาฯ** ในคราวที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพเสด็จไปนมัสการพระประทมนั้นยังเรียกเขานี้ว่าเขาสัตตนารถและยังมี

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

วิหารครอบพระประทมอยู่^{๔๑}

ปัจจุบันเขาสัตตนารถเรียกว่าเขาวัง ส่วนชื่อ “สัตตนารถ” กลายมาเป็นชื่อ “วัดสัตตนารถปริวัตร” วัดนี้ตั้งอยู่ริมฝั่งขวาแม่น้ำแม่กลอง ห่างจากศาลากลางเดิมของจังหวัดราชบุรีไป ๕๐๐ เมตร พระประทมที่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงนมัสการนั้น ก็ได้ชะลอจากวัดบนเขามาไว้ที่วัดสัตตนารถปริวัตรด้วยตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่เคารพนับถือของคนในจังหวัดราชบุรี

ภาพที่ ๔.๗ เขาสัตตนารถ ปัจจุบันคือเขาวังเป็นที่ตั้งของวัดเขาวัง

^{๔๑} จากการศึกษาประวัติเขาสัตตนารถพบว่า ที่เขานี้เดิมมีวัดอยู่แต่ไม่ปรากฏชื่อมีพระเจดีย์กับวิหารพระนอนอยู่ตรงเชิงเขาด้านตะวันออก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะสร้างพระราชวังขึ้น จึงโปรดให้ซ่อมวัดขึ้นใหม่วัดหนึ่ง เพื่อเป็นผาติกรรมไถ่วัดเดิมให้พ้นจากธรณีสงฆ์ วัดที่ทรงซ่อมขึ้นใหม่นี้พระราชทานนามว่า “วัดสัตตนารถปริวัตร” หมายความว่าวัดที่ย้ายไปจากเขาสัตตนารถ ส่วนเขาสัตตนารถนี้ปัจจุบันเรียกกันว่าเขาวัง เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้สร้างพระราชวังบนเขานี้ และเคยใช้รับราชทูตโปรตุเกสครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๔๒๐

ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ได้พระราชทานให้เป็นธรณีสงฆ์ใน พ.ศ.๒๔๗๖ มีผู้ศรัทธาซ่อมแซมบางส่วนของพระราชวังนี้ขึ้นใหม่ ดัดแปลงตำหนักต่าง ๆ เป็นโบสถ์และกุฏิสงฆ์ ทั้งปลูกสร้างอาคารขึ้นใหม่อีกหลายหลัง ต่อมายกขึ้นเป็นวัดเรียกกันว่า วัดเขาวัง

ภาพที่ ๔.๘ วิหารที่ประดิษฐานพระประทมวัดสันตารถปริวัตร

ภาพที่ ๔.๙ พระประทมประดิษฐานอยู่ที่วัดสันตารถปริวัตร

๔.๓.๓.๔ พระแท่นดงรังเมืองกาญจนบุรี

ใน*ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่า* ปรากฏคติความเชื่อเกี่ยวกับพระแท่นดงรัง เมืองกาญจนบุรี โดยกรมหมื่นศักดิ์พิลเสพยกกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคจากค่ายเมืองราชบุรี เลียบริมแม่น้ำแม่กลองไปนมัสการพระแท่นดงรังเมืองกาญจนบุรีใช้เวลาเดินทาง ๒ วัน ๑ คืน ทรงกล่าวถึงพระแท่นดงรังตั้งแต่ยังประทับที่เมืองราชบุรีว่า “...จักเสด็จศาลวัน ที่บัลลังก์อาสน์ศิลาบรมศาสดานิพพาน สวณอุทยานมลราช ที่ประพาสนอกบุรี นามธานีกุสินาราย...”^๒ แสดงให้เห็นว่าทรงมีความเชื่อและศรัทธาในพระแท่นดงรังว่าเป็นที่เสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าคติความเชื่อเกี่ยวกับพระแท่นดงรังน่าจะเกิดขึ้นในสมัยปลายอยุธยาโดยพระภิกษุท้องถิ่น โดยสมมติเทือกศิลาแลงลาดตรงปลายเนินกับป่าต้นรังรายรอบเป็นนิมิต^๓

จากข้อมูลใน*ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่า* สามารถสันนิษฐานได้ว่า เมื่อเกิดคติความเชื่อเรื่องพระแท่นแล้ว จึงมีการสร้างคติความเชื่อเรื่องเมืองกุสินาราเพื่อให้ตรงตามพระพุทธประวัติว่าพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานในระหว่างต้นสาละหรือต้นรังคู่ ในสวนของพวกมัลลกะชัตริย์ใกล้เมืองกุสินารา^๔ โดยสมมติเอาซากเมืองเก่า คูเมือง เขิงเทิน ที่ปรากฏในบริเวณใกล้เคียงกันเป็นเมืองที่เรียกว่า “กุสินาราย”^๕ ซึ่งต่อมาผู้คนได้เชื่อว่าทั้งพระแท่นดงรังและเมืองกุสินารายเป็นสถานที่จริงตามพระพุทธประวัติ

แผนที่โบราณหมายเลข ๓ เมืองทวายและแผนที่โบราณหมายเลข ๑๑ เมืองนครศรีธรรมราชปรากฏภาพเขาพระแท่นดงรัง โดยในแผนที่เมืองทวายปรากฏภาพเขาภูเขามีสันได้ขึ้นวิหารบนภูเขาที่ชื่อว่า “เขาเม็ง” อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองกาญจนบุรีใหม่ บริเวณปากแพก ส่วนแผนที่เมืองทวายปรากฏรูปเขาและเขียนชื่อว่า “เขาพระแท่น” ข้อมูลจากแผนที่แสดงให้เห็นว่าแผนที่เมืองทวายเขียนขึ้นก่อนแผนที่เมืองนครศรีธรรมราช เพราะยังไม่ปรากฏว่ามีชื่อพระแท่นดงรัง และชื่อพระแท่นดงรังก็เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาที่เขียนแผนที่ทั้งสองนี้

^๒ พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑ , หน้า ๑๗๓.

^๓ สารสินสมเด็จ เล่ม ๑๗, หน้า ๒๐๒-๒๐๔.

^๔ พุทธทาสภิกขุ, *พุทธประวัติจากพระโอษฐ์* (กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, ๒๕๔๖), หน้า ๒๙๕.

^๕ ชื่อเมืองกุสินารายคงมีการเปลี่ยนแปลงไป เพราะในปัจจุบันเรียกโบราณสถานและสระน้ำในบริเวณนั้นว่า โกลีนารายณ์

แม้จะไม่รู้เวลาที่แน่นอนแต่ก็ทำให้ทราบวาที่นี้มีวัดอยู่บนเขาเมื่อก่อนแล้ว แต่ต่อมาเมื่อเกิดคติความเชื่อเรื่องพระแท่นดงรังจึงเปลี่ยนไปเรียกชื่อว่าพระแท่นดงแทน

ภาพที่ ๔.๑๐ เขาเม็งมีวัดอยู่บนเขาอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองกาญจนบุรีใหม่
ที่มา: Santanee Phasuk and Philip Stott, *Royal Siamese maps war and trade in nineteenth century Thailand*, p.72.

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานทางวรรณคดีที่กล่าวถึงพระแท่น คือ **โคลงดั้นนิราศตามเสด็จทัพลำน้ำน้อย** ของพระยาตรัง ที่เขียนขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๕๒ นับเป็นวรรณคดีที่เก่าที่สุดที่กล่าวถึงพระแท่นเมื่อเดินทางมาถึงตำบลท่าเรือซึ่งเป็นทางที่ไปนมัสการพระแท่น แม้พระยาตรังจะไม่ได้ไปนมัสการพระแท่นซึ่งอยู่นอกเส้นทางเดินทัพ แต่ก็ปรากฏความเชื่อว่าเป็นสถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า^{๔๖}

ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ กล่าวถึงการไปนมัสการพระแท่นในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ ถือเป็นวรรณคดีเรื่องแรกเท่าที่พบที่กล่าวถึงลักษณะทางกายภาพและคติความเชื่อเกี่ยวกับพระแท่นดงรังไว้ชัดเจนที่สุด พระแท่นดงรังนี้คงมีผู้นับถือมากเพราะปรากฏว่ามีนิราศอีก ๒ เรื่อง คือ **นิราศพระแท่นดงรัง**ของสามเณรกลั่นซึ่งเดินทางไปนมัสการพระแท่นดงรังกับสุนทรภู่ในปี พ.ศ. ๒๓๗๖

^{๔๖} วรรณกรรมพระยาตรัง, หน้า ๗๙.

หลังกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ๓๓ ปี และ**นิราศพระแท่นดงรัง** ของนายมีซึ่งเดินทางไปนมัสการพระแท่นดงรัง ใน พ.ศ. ๒๓๗๙ หลังกรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ๓๖ ปี

กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงมีความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระแท่น โดยทรงกล่าวไว้ว่า

ห้าโมงพล่วงเช้า	ประตูดง
หลักปักจ้งหัวดวง	เขตแคว้น
พะยอมรังเต็งยอดดง	สามสิ่ง สลับนา
ง้อมกิ่งสูพระแท่น	ทิวสันอิศจรรย์ฯ ^{๔๗}

ในตอนที่ทรงบรรยายการไปนมัสการพระแท่น สะท้อนถึงคติความเชื่อเกี่ยวกับพระแท่นว่า นอกจากเป็นที่เสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้าแล้ว ยังเชื่อว่าพระแท่นเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าให้ระลึกถึงพระคุณที่พระองค์

พระแท่นสรรเพชญ์สู	นฤพาน
เป็นที่เจดีย์ฐาน	กราบเกล้า
ทรงพระคุณพันประมาณ	ไว้ศาสนานาแฮ
สงเคราะห์สัตว์ทั่วดาว	ประโยชน์ที่ยืนแทนองค์ฯ ^{๔๘}

ลิลิตเสด็จไปขจัดทัพพม่าฯยังสะท้อนความรู้สึกของผู้ที่มานมัสการพระแท่น ว่าเมื่อได้มาเห็นก็เกิดความศอกเศร้า และน้อยใจที่เกิดไม่ทันพระพุทธเจ้า แต่ก็ทำให้คิดถึงความไม่เที่ยงแท้ของชีวิตเป็นเครื่องเตือนใจให้ทำบุญ เพื่อที่จะได้สะสมเป็นเสบียงตระเตรียมไว้จนกว่าจะถึงนิพพาน

ท้าวหน้าโหยละห้อยให้	ทุกคน
ต่างว่าน้อยใจตน	บุญน้อย
เกิดฤทันทศพล	ครองชีพ อยู่เนา
ยังแต่แท่นเศร้าสร้อย	เปล้าไ้อ้าดูรฯ

^{๔๗} พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๘๓.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๔.

อัมภพฤเทียงล้วน	อนิจจัง
จงประกอบแต่บุญหวัง	ชอบแท้
จักได้เป็นเสปียงหลัง	ยิ่งปโยค
กว่าเสร็จศิวโมกข์แล้ว	ประมาทหรือวันตาย ฯ ^{๙๙}

นอกจากลิลิตเรื่องนี้จะสะท้อนคติความเชื่อที่มีต่อพระแท่นในสมัยนั้นแล้ว ยังบันทึกถึงการมานมัสการพระแท่นอย่างละเอียด โดยมีทั้งการสวดมนต์ซึ่งถือเป็นสิ่งสำคัญมาก แม้จะใช้เวลาอยู่ที่นี้เพียง ๒ คืน ๑ วัน กรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้ทรงพาทหารมาสวดมนต์ที่พระแท่นถึง ๓ ครั้ง ได้แก่ เมื่อยกทัพมาถึงในตอนเย็น ตอนยามสามถึงรุ่งเช้า และตอนก่อนยกทัพกลับ แต่แต่ละครั้งจะสวดเป็นเวลานานด้วยความศรัทธาทั้งวาจาและใจ นอกจากนี้ยังประดับตกแต่งพระแท่นด้วยดอกไม้ ฉัตร ปักพุ่ม บายศรี เวียนเทียนรอบวิหารพระแท่น และทำบุญเลี้ยงพระที่วัดบริเวณพระแท่นซึ่งมีพระสงฆ์ประจำวัด ๔ รูปและพระอาคันตุกะสงฆ์ ๑ รูป ทรงทำพิธีสำคัญคือการถวายผ้าคลุมพระแท่น ซึ่งผ่านนี้เป็นผ้าที่พระชายาส่งมาให้ที่กองทัพ ดังกล่าวไว้ว่า

จึงคลี่ทรงพระแท่น	ดาษลง
เทียบว่าลาดอาสน์ฝัง	เสร็จแล้ว
จิตสำคัญว่าองค์	ไสยาสน์
เหนือบัลลังก์กองแก้ว	ร่มไม้เรียงรัง ฯ ^{๑๐๐}

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕.

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๘.

ภาพที่ ๔.๑๑ พระแท่นดงรังประดิษฐานอยู่ที่วัดพระแท่นดงรัง

ภาพที่ ๔.๑๒ วิหารครอบพระแท่น

กรมหมื่นศักดิ์พลเทพได้เสด็จไปเขาถวายเป็นที่เชื่อกันว่าเป็นที่ถวายเป็นพระเพลิงของ พระพุทธเจ้าหลังจากเสด็จปรินิพพาน นับเป็นคติที่เกี่ยวข้องกับพระแท่นดงรังตามพระพุทธประวัติ เขานี้อยู่ทางทิศตะวันตกของพระแท่นมีวิหารประดิษฐานรอยพระพุทธบาทจำลองอยู่บนนั้น ใน ระหว่างทางเดินทรงบรรยายถึงบรรยากาศสองข้างทางและบรรยายถึงความอัศจรรย์ของหินชนิด หนึ่งที่ส่องแสงยามต้องแสงจันทร์ไว้ว่า

...เสร็จแล้วไปเขาถวายเป็นเพลิง ธิบับันเทิงพึงพอ ดังแกลังก่อเป็นชั้น เริงอัฒจันทร์ ตรงลิว สองข้างทิวล้วนแก้ว สองแถวต้นดอกดก กลาดดาษตกได้ต้น ดังหนึ่งคนแกลัง ไบรอย ส่งกลิ่นไชยเย็นใจ เตือนดังโถงแจ่มหล้า ดุศีลารุ่งเรือง ทอแสงบรรเทืองจับเนตร ผิด สังกตเปลี่ยนแสง ลางลูกแดงดังเทียน ลางบรรสานเขียนสอดรู้้ง ลางโพลงพลุ่งแทงทีก ดู พิลึกอัศจรรย์...^{๙๑}

ภาพที่ ๔.๑๓ ทางขึ้นเขาถวายเป็นพระเพลิง

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘-๑๔๙.

ภาพที่ ๔.๑๔ วิหารบนเขาถวายพระเพลิง

บนเขานี้กรมหมื่นศักดิ์พลเสพทรงบรรยายว่ามีมณฑปประดิษฐานพระพุทธรูปบาทจำลองไว้ โดยทรงบรรยายลักษณะพระพุทธรูปบาทที่มีรูปมงคลร้อยแปดประการไว้ว่า

ยอดเขานี้มีมณฑป ที่พระบรมศพเสด็จ ไว้ไว้ลัญชาบทธบาท จำลองอาสน์ จำหลัก มีรูปจักลักษณะนา รูปพรหมอมรินทร์ กลองระฆังพิณมโหระทึก สระพันลึกเบญจ ปทุม มีบัลลังก์พุ่มปาริชาติ ครบทั้งอักษราวุธ รูปมงกุฎราชกกุธภัณฑ์ ป่าหิมวันต์พระเมรุ มาศ เนินไกรลาสอิสิณธร อิกสิ่งขรสต์ตบริภัณฑ์ ยุคคุณธรรมหันตบรรพต มีรูปกลดเศวตฉัตร ทั้งรูปสัตว์นานา หมู่ปักษาจัตุบาท ร่าฤกาอาจจำได้ มงคลรูปร้อยแปดไซร์ กล่าวพอเฉลิม กรรณ ฯ^{๑๒}

รูปมงคลร้อยแปดนี้เป็นคติความเชื่อของชาวอารยันในประเทศอินเดียที่ยึดถือของดี ๑๐๘ อย่าง โดยผนวกเข้ากับคติทางศาสนาพุทธ โดยมีคติว่ารูปมงคลร้อยแปดประการนี้เป็น ลักษณะที่ปรากฏอยู่บนฝ่าเท้าของผู้มีบุญหรือฝ่าเท้าของพระพุทธเจ้า^{๑๓} และจากการไปสำรวจ

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๙.

^{๑๓} ญัตติฐาน จันทวิษ, “ทำไมลายมงคลที่เนื่องในพระพุทธรูปบาทของไทยจึงไม่เหมือนกับของจีน,”

สถานที่จริงพบว่ารอยพระพุทธรบาทที่เขากวายพระเพลิงนี้เป็นรอยนูนขึ้นมาแตกต่างจากรอยพระพุทธรบาทที่อื่นซึ่งเป็นรอยลึกลงไป

ภาพที่ ๔.๑๕ รอยพระพุทธรบาทบนเขากวายพระเพลิง

ภาพที่ ๔.๑๖ ทางลงจากเขากวายพระเพลิงอีกทางหนึ่ง

จากการศึกษาพบว่าวรรณคดีเรื่องนี้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับพระแท่นดงรังละเอียดที่สุดทั้งลักษณะทางกายภาพของพระแท่นและบริเวณพระแท่นรวมทั้งคติความเชื่อในสมัยนั้นซึ่งผสมผสานกันระหว่างพุทธศาสนาและอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์

คติความเชื่อที่ปรากฏใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** มีลักษณะเป็นนามธรรมในความเลื่อมใสศรัทธาและเชื่อมั่นว่าสามารถขจัดสิ่งไม่ดีทั้งหลายไปได้ แล้วยังแสดงออกในรูปธรรมทั้งซึ่งเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้า ทั้งพระบรมสารีริกธาตุ พระพุทธรูป พระแท่นและรอยพระพุทธรบาทในภาวะสงครามความเชื่อนี้จึงเป็นที่พึงทราใจสำหรับกองทัพและผู้คนตามท้องถิ่นต่างๆ

กล่าวโดยสรุป**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** สะท้อนสภาพสังคมและธรรมชาติในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยผ่านมุมมองของกวีซึ่งเป็นชนชั้นผู้นำในสังคม กวีกล่าวถึงสภาพสังคมในกองทัพ รวมทั้งสังคมและสภาพแวดล้อมตลอดระยะเวลาที่เดินทางผ่าน แม้จะไม่ใช้ภาพรวมทั้งหมดแต่เป็นรายละเอียดความรู้ที่น่าสนใจ และเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับนิราศที่บรรยายสภาพแวดล้อมและสภาพสังคมในสมัยเดียวกันก็พบว่ามีความคล้ายคลึงกันมาก

วรรณคดีเรื่องนี้สะท้อนสังคมและธรรมชาติตามความที่กวีเห็นและรู้สึกมากกว่าที่จะสะท้อนสภาพสังคมด้วยวรรณศิลป์งดงาม จึงมีคุณค่าในการให้ความรู้เกี่ยวกับรายละเอียดของสังคมและธรรมชาติในสมัยนั้น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๕

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

งานวิจัย **ลิลิตเสด็จไปชดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี: ประวัติศาสตร์และสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น** มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาวรรณคดีเรื่องนี้ในฐานะนิราศเดินทาง ศึกษาประวัติศาสตร์การสงคราม รวมทั้งสังคมและธรรมชาติที่สะท้อนอยู่ในเรื่อง

ลิลิตเสด็จไปชดทัพพม่าฯ พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ เป็นนิราศเดินทางที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการคร่ำครวญถึงผู้เป็นที่รักจากการเดินทางไปชดทัพพม่าที่เมืองหน้าด่านในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๓

ในการศึกษาวรรณคดีเรื่องนี้ในฐานะนิราศเดินทางวิเคราะห์เป็น ๔ ประเด็น ได้แก่

ประเด็นแรกวรรณคดีเรื่องนี้มีความสัมพันธ์กับพระประวัติของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ ทั้งพระราชกำเนิดในฐานะพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งมีความสำคัญทางการเมืองในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพทรงเป็นนักรบที่เชี่ยวชาญในการสงครามทั้งทางทฤษฎีและปฏิบัติ ทั้งยังทรงเป็นกวีที่มีความคิดสร้างสรรค์และมีความรู้เกี่ยวกับวรรณคดีกว้างขวาง รวมทั้งมีเรื่องราวส่วนพระองค์เกี่ยวกับชีวิตรักที่น่าประทับใจ สิ่งเหล่านี้สะท้อนอยู่ใน **ลิลิตเสด็จไปชดทัพพม่าฯ** อย่างชัดเจน การศึกษาพระประวัติร่วมกับลิลิตเรื่องนี้มีข้อมูลที่ช่วยเสริมซึ่งกันและกัน ช่วยให้เข้าใจวรรณคดีเรื่องนี้ได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

ประเด็นที่สองศึกษาวิเคราะห์ต้นฉบับลายมือและต้นฉบับตัวพิมพ์ วรรณคดีเรื่องนี้ประกอบด้วยต้นฉบับตัวเขียน ๔ ฉบับซึ่งเก็บไว้ในหอสมุดแห่งชาติ จากการวิเคราะห์เนื้อหา วัสดุที่ใช้เขียน รวมทั้งขนาดที่แตกต่างกัน สรุปได้ว่าต้นฉบับตัวเขียนทั้ง ๔ ฉบับเป็นคนละสำรับกัน จากการศึกษาพบว่าต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยด้าเล่มที่เขียนด้วยเส้นดินสอขาวลายมือหวัดไม่สม่ำเสมอและมีหลายลายมือ ซึ่งเป็นสมบัติที่ตกทอดมาในวังหน้า น่าจะเป็นต้นฉบับร่างของสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพเพราะอาจเขียนในขณะที่เดินทางโดยพระองค์เองหรือให้อาลักษณ์ช่วยจด ต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยด้าอีกสองฉบับน่าจะเป็นฉบับที่คัดลอกทีหลังเพราะเขียนด้วยเส้นรงลายมือแบบอาลักษณ์ตลอดทั้งเล่ม ต้นฉบับตัวเขียนสมุดฝรั่งเป็นเล่มที่แตกต่างจากเล่มอื่นเพราะได้รวบรวมเนื้อหาของเรื่องทั้งหมดเอาไว้โดยเว้นไม่คัดลอกส่วนที่เคยมีประวัติว่า

พิมพ์แล้วแต่ไม่สมบูรณ์ซึ่งตรงกับเนื้อหาส่วนหนึ่งในสมุดไทย ต้นฉบับสมุดฝรั่งนี้เป็นของผู้เป็นเชื้อสายของสมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศักรดิพลเสพโดยตรง ซึ่งแสดงว่าเชื้อสายของพระองค์ได้พยายามรวบรวมวรรณคดีเรื่องนี้ให้สมบูรณ์ ส่วน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**ใน**พระบรมราชนิพนธ์เล่ม ๑** พ.ศ. ๒๕๔๕ ซึ่งเป็นฉบับหลักที่นำมาวิเคราะห์ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ได้นำต้นฉบับทั้ง ๔ เล่มมาชำระนับเป็นการพิมพ์วรรณคดีเรื่องนี้ได้อย่างสมบูรณ์ครั้งแรก

การวิเคราะห์ต้นฉบับตัวเขียนทั้ง ๔ ฉบับยังพบประเด็นเกี่ยวกับชื่อเรื่องที่น่าสนใจ เพราะแต่ละเล่มมีชื่อไม่เหมือนกัน และเมื่อพิมพ์เป็นเรื่องที่สมบูรณ์กรรมศิลปากรได้ใช้ชื่อเรื่องว่า**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี** ซึ่งขัดแย้งกับเนื้อหาที่กล่าวถึงการไปขัดทัพพม่าที่เมืองราชบุรี สันนิษฐานได้ว่าเกิดจากการที่ต้นฉบับแต่ละเล่มไม่สมบูรณ์จึงตั้งชื่อแตกต่างกันไปและอาจเกี่ยวกับการแบ่งเขตเมืองในสมัยนั้นที่แตกต่างจากในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามชื่อเรื่องจากต้นฉบับตัวเขียนสมุดไทยเล่มหนึ่งน่าจะเป็นชื่อที่เหมาะสมที่สุด คือ “ลิลิตนิราศราชบุรี”

ประเด็นที่สามารถวรรณคดีเรื่องนี้ได้สืบทอดศิลปะการประพันธ์มาจากวรรณคดีเก่าหลายเรื่อง โดยเฉพาะ**ลิลิตพระลอ** โดยได้รับอิทธิพลฉันทลักษณ์ที่เป็นลิลิต ทำให้เป็นนิราศเดินทางเรื่องเดียวที่แต่งด้วยฉันทลักษณ์ประเภทนี้ และลีลาการแต่งในการครวญถึงนางและบรรยายธรรมชาติ นอกจากนี้ยังสืบทอดศิลปะการประพันธ์มาจากนิราศสมัยกรุงศรีอยุธยา รวมทั้งวรรณคดีเอกในสมัยกรุงศรีอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นหลายเรื่อง

ประเด็นที่สี่วรรณคดีเรื่องนี้มีลักษณะเด่น คือ มีเนื้อหาที่สมดุลงและละเอียดทั้งการพรรณนาการเดินทาง การคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รัก และการบรรยายถึงเรื่องราวการสงคราม เนื้อหาทั้งสามประเด็นดังกล่าวก็มีลักษณะเฉพาะในตัวเอง กล่าวคือ ในการพรรณนาการเดินทาง สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศักรดิพลเสพกล่าวถึงสถานที่ที่เดินทางผ่านตั้งแต่พระนคร ผ่านธนบุรี สมุทรสาคร สมุทรสงคราม ตั้งทัพที่ราชบุรี ไปนมัสการพระแท่นดงรังเมืองกาญจนบุรีเดินทางกลับแล้วเดินทางไปตรวจด่านในเขตเมืองราชบุรี โดยทรงกล่าวถึงชื่อสถานที่อย่างละเอียด และบรรยายบางสถานที่อย่างน่าสนใจ ทั้งภาพชีวิตของชาวบ้าน ธรรมชาติ ที่มาของชื่อสถานที่ ฯลฯ

ในการคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รักนั้นมีส่วนจริงและเป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นที่ทราบดีว่าคือ พระองค์เจ้าดาราวดีพระชายา ทั้งยังมีเรื่องราวความรักอันซาบซึ้งระหว่างทั้งสองพระองค์ ทำให้สามารถเข้าถึงอารมณ์โศกเศร้าที่กวีสื่อสารมาอย่างจริงใจ

สมเด็จพระบรมราชาเจ้ามหาศักรดิพลเสพผู้ทรงพระราชนิพนธ์เป็นทั้งนักรบและกวีที่เชี่ยวชาญในทั้งสองศาสตร์ จึงสามารถบรรยายเรื่องราวเกี่ยวกับการสงคราม ทั้งพิธีกรรมใน

สงคราม กระบวนพยุหยาตราทางชลมารคและทางสถลมารค การสร้างค่าย และการยกทัพไปตรวจด่านไว้อย่างมีวรรณศิลป์ละเอียดลออเป็นความรู้จากการไปทำสงครามจริง

ในการศึกษาประวัติศาสตร์การสงครามจากวรรณคดีเรื่องนี้พิจารณาเป็น ๓ ประเด็น

ประเด็นแรกความขัดแย้งระหว่างเนื้อหาใน**ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่า**กับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ โดยในวรรณคดีเรื่องนี้สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพในขณะดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นศักดิพลเสพเป็นจอมทัพยกทัพไปขัดทัพพม่าที่เมืองราชบุรี ส่วนในหลักฐานทางประวัติศาสตร์บันทึกไว้ว่ากรมหมื่นศักดิพลเสพได้ยกทัพไปขัดทัพพม่าที่เมืองเพชรบุรี จากการศึกษาสามารถสันนิษฐานได้ว่าทัพของกรมหมื่นศักดิพลเสพอาจมีการเปลี่ยนแปลงสถานที่ไปขัดทัพแต่ไม่ได้บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดาร หรือเป็นไปได้ว่ากรมหมื่นศักดิพลเสพอาจดูแลไปถึงเมืองเพชรบุรี ซึ่งการตั้งทัพที่เมืองราชบุรีนั้นนับว่าเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมเพราะสามารถป้องกันพม่าที่จะเข้ามาทางด้านเมืองราชบุรีและด่านที่ต้องเดินทางผ่านเมืองเพชรบุรีได้

ประเด็นที่สองวรรณคดีเรื่องนี้มีรายละเอียดเกี่ยวกับการสงครามระหว่างไทยกับพม่าใน พ.ศ. ๒๓๖๓ ซึ่งไม่มีบันทึกไว้ที่อื่น ทั้งการจัดกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคและทางสถลมารค การทำพิธีกรรมเกี่ยวกับการสงครามที่ยึดถือตามตำราพิไชยสงคราม การสร้างค่ายที่เมืองราชบุรี ซึ่งกรมหมื่นศักดิพลเสพทรงบรรยายอย่างละเอียดเป็นระบบและเป็นความรู้ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงเหตุการณ์สงครามสำคัญ คือ การเดินทางไปตรวจด่านในเขตเมืองราชบุรีซึ่งจากการศึกษาสันนิษฐานได้ว่าเป็นด่านเจ้าขัวว้างซึ่งเป็นด่านสำคัญที่พม่ายกทัพเข้ามา

ประเด็นที่สามวรรณคดีเรื่องนี้มีวิธีการเล่าประวัติศาสตร์การสงคราม ๓ แบบ คือ การเล่าบรรยายรายละเอียด ใช้เล่ากระบวนพยุหยาตราและพิธีกรรมการสงคราม การเล่าแบบสรุปความ ใช้เล่าปฏิบัติการสงคราม และการเล่าแบบย้อนเหตุการณ์ใช้เล่าเหตุการณ์ย้อนหลังซึ่งเป็นสาเหตุให้ยกทัพไปตรวจด่าน

วรรณคดีเรื่องนี้ยังได้สะท้อนสังคมและธรรมชาติในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยพิจารณาเป็น ๓ ประเด็น คือ สังคมภายในกองทัพ สังคมและธรรมชาติในระหว่างที่ยกทัพผ่านและความเชื่อในสังคม

สังคมในกองทัพ ชนชั้นเจ้ารักษากำหนดเอาไว้โดยการมอบหมายงานสำคัญเช่นการป้องกันประเทศให้แก่ญาติสนิทตั้งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระราชทานอาญาสิทธิ์ให้แก่พระราชอนุชากรมหมื่นศักดิพลเสพเป็นจอมทัพมีอำนาจเบ็ดเสร็จในการคุมกองทัพของ

พระองค์ ชนชั้นเจ้าสร้าง ความแตกต่างกับชนชั้นอื่นในเรื่องวัตรปฏิบัติประจำวันที่ต้องทำตามแบบแผนที่ยึดถือสืบต่อกันมาเป็นตำราที่เรียกว่า **สวัสดิกษา** เพื่อแสดงความเป็นชนชั้นสูงและถือเป็นสิริมงคล ทั้งยังยึดถือปณิธานในการเป็นผู้ปกป้องศาสนจักรและอาณาจักร นอกจากนี้ยังปรากฏความสัมพันธ์เชิงอำนาจในกองทัพ โดยจอมทัพซึ่งเป็นชนชั้นเจ้ามีอำนาจสูงสุดในกองทัพสามารถบัญชาการให้ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาซึ่งเป็นชนชั้นขุนนางทำตามคำสั่งทุกอย่าง อย่างไรก็ตามจอมทัพก็ปรึกษาราชการสงครามกับชนชั้นขุนนางซึ่งส่วนใหญ่จะมีความคิดไปในแนวทางเดียวกัน ชนชั้นเจ้ายังมีความสัมพันธ์กับเจ้านายกึ่งเพื่อนกับมหาดเล็ก ซึ่งเป็นผู้รับใช้ใกล้ชิด ดูแลความเป็นอยู่และให้ความสำคัญ ชนชั้นเจ้าไม่ค่อยมีปฏิสัมพันธ์กับไพร่ในกองทัพซึ่งแบ่งเป็นไพร่ที่เป็นทหารและไพร่ที่เป็นลูกหาบ

สังคมและธรรมชาติภายนอกระหว่างที่ยกทัพผ่านสะท้อนผ่านสายตากรีซึ่งเป็นชนชั้นสูง กวีเห็นว่าชนชั้นล่างมีความเป็นอยู่อย่างลำบากตามอัตราภาพ ซึ่งในทัศนคติของกวีเห็นว่าสภาพบ้านเรือนและรูปลักษณ์ของผู้คนชายหญิงไม่เจริญหูเจริญตา แต่ก็ทำให้เห็นว่าในแต่ละท้องถิ่นชาวบ้านประกอบอาชีพสอดคล้องกับทรัพยากรและสภาพภูมิศาสตร์ นอกจากนี้กวีกล่าวถึงธรรมชาติทั้งพืชและสัตว์ที่มีความหลากหลายในแต่ละพื้นที่ และแสดงถึงความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันของพืชสัตว์ในแต่ละสภาพภูมิประเทศ

ส่วนความเชื่อในสังคมซึ่งมีทั้งคติความเชื่อทางไสยศาสตร์ ความเชื่อเรื่องผี และความเชื่อทางศาสนาพุทธ โดยความเชื่อทางไสยศาสตร์ปรากฏออกมาในรูปพิธีกรรมเกี่ยวกับการสงครามที่ถือเป็นพิธีกรรมที่ศักดิ์สิทธิ์และละเอียดอ่อน ปฏิบัติเพื่อเป็นสิริมงคลและสร้างกำลังใจในการรบ ความเชื่อเรื่องผีปรากฏในระหว่างการเดินทางมีผีตามท้องถิ่นต่างๆ เช่น ผีฟ้าทัพย์ ผีอารักษ์ และผีในป่า ส่วนความเชื่อทางศาสนาพุทธมีทั้งความเชื่อเกี่ยวกับเวรกรรม บาป การทำบุญ และความเชื่อในหลักไตรลักษณ์

นอกจากนี้ยังปรากฏความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ที่ประดิษฐานสิ่งที่เป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าในเมืองราชบุรี ได้แก่ พระปรางค์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ วัดมหาธาตุ รอยพระพุทธบาทบนเขาสูง และพระประทมบนเขาสัตตนาถ นอกจากนี้ยังมีพระแท่นดงรังและรอยพระพุทธบาทบนเขาถวายเป็นพระเพลิงในบริเวณพระแท่นที่เมืองกาญจนบุรี การไปนมัสการ ทำบุญ ทำพิธีเฉลิมฉลอง เชื่อว่าจะช่วยขจัดโรคภัยและอันตรายต่างๆ ได้ ทั้งยังเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจในยามสงคราม

จากการศึกษา **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** พบว่าวรรณคดีเรื่องนี้มีคุณค่าในสองสถานะ สถานะแรกวรรณคดีเรื่องนี้เป็นบันทึกประวัติศาสตร์ที่ให้ข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับการสงครามระหว่างไทยกับพม่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พ.ศ. ๒๓๖๓ ทั้งพิธีกรรมการสงครามและเหตุการณ์เกี่ยวกับการสงครามซึ่งไม่มีบันทึกไว้ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ การนำมาศึกษาเปรียบเทียบกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์อื่นๆช่วยเพิ่มเติมข้อมูลเกี่ยวกับการสงครามครั้งนั้น และช่วยให้เข้าใจภาพรวมการสงครามในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สถานะที่สองในฐานะวรรณคดี **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** ได้ที่สะท้อนสภาพสังคมและธรรมชาติในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และสื่อถึงอารมณ์ความรู้สึกของกวีในยามที่ต้องจากที่อยู่และผู้อันเป็นที่รักไปทำสงครามด้วยวรรณศิลป์ที่งดงาม เป็นวรรณคดีที่ประเทืองปัญญาและอารมณ์

ในการศึกษาวรรณคดีเปรียบเทียบกับประวัติศาสตร์ทำให้เห็นว่าการบูรณาการทั้งสองศาสตร์ช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจในกันและกันมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้วรรณคดียังสามารถบูรณาการกับศาสตร์อื่นๆ ซึ่งเป็นการส่งเสริมซึ่งกันและกันเพื่อให้เกิดความรู้ที่ถูกต้องและกว้างไกล

สำหรับข้อเสนอแนะ เมื่อได้ศึกษา **ลิลิตเสด็จไปขัดทัพพม่าฯ** อย่างละเอียดพบว่ามีกรบรยายถึงสถานที่ต่างๆ ที่มีประวัติความเป็นมาที่น่าสนใจหรือมีความเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์การสงคราม บรรยายถึงธรรมชาติที่งดงาม บรรยายถึงชีวิตผู้คนในแต่ละสถานที่อย่างน่าสนใจมีชีวิตชีวาและเป็นความรู้ ทำให้เกิดความตระหนักในคุณค่าทางประวัติศาสตร์และสังคมที่วรรณคดีเรื่องนี้บันทึกไว้ให้ นอกจากนี้ยังสามารถเดินทางตามรอยวรรณคดีเรื่องนี้ จัดเป็นการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม ซึ่งให้ทั้งความบันเทิงความรู้และก่อให้เกิดการอนุรักษ์สถานที่ต่างๆ ให้งดงามเหมือนที่บรรยายไว้ในวรรณคดีเรื่องนี้

สำหรับแนวทางการศึกษาวรรณคดีกับประวัติศาสตร์สามารถนำไปศึกษานิราศเดินทางเรื่องอื่นๆเปรียบเทียบกับกรสงครามแต่ละครั้ง เพื่อให้ได้รายละเอียดความรู้และเข้าใจการสงครามตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ดียิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังสามารถศึกษาการสงครามที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ภาคผนวก

ตามรอยลิลิตเสด็จไปชดทัพพม่าฯ

.....
ด้วยนิราสเบื่องโอรานท่านรจนา   สอดส่องหาศัพท์เสนาะล้วนเพราะพริ้ง

.....
อนึ่งเห็นเปนประโยชน์อยู่อย่างหนึ่ง   เมื่อไปถึงแห่งหนตำบลไหน
ไม่มีผู้รู้ตำแหน่งแคลงฤไทย   เพื่อจะได้เค้าบ้างตามทางจร^๑

พระปรางค์วัดมหาธาตุ เมืองราชบุรี

ยกกลดแก้วขึ้นกัน   ยอดปรางค์
สี่ทิศกับทั้งกลาง   เป็นห้า
โกไสยแพรหน้าบาง   ต่างสลัป
ทรงมหาธาตุถ้วนหน้า   นายไพร่ตามมี^๒

---

^๑ กลอนได้อริชิมทราบ ตามเสด็จไทรโยค ไคลงนิราศท้าวสุภัตติการภักดี และกลอนนาริรมย์, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้า อมรสมานลักษณ์ กิตติยากร ต.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๑ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๑๑, หน้า ๓๔.

^๒ พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม ๑, หน้า ๑๗๑.

บันไดทางขึ้นเขา

...แทบคิงขรเขางู พากันกรูปีนปาย ทั้งไพร่นายเหื่อไหล ด้วยบันไดเต็มชั้น...^๓

รอยพระพุทธรูปบนเขา

...แทบวลัถุชบพบาท เขียมสะอาดจ่าลอง ไพหารอ่องโื่อ่า...^๔

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๒.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

บรรยากาศบนยอดเขาสูง

...ยอดบรรพตาลาดรีน ลมพัดขึ้นเย็นใจ...^๕

อ่างแก้วบนเขาสูง

...มีคูทกใสเปี่ยมอ่างแก้ว กินอาบแล้วหยุดอยู่พัก...^๖

---

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

เขาสัตนารถ ปัจจุบันคือเขาวังราชบุรี

...รุ่งขึ้นป้ายลมตก ชวนกันยกไปเขา สัตนารถเนาวิหาร...^๗

พระประทมบนเขาสัตนารถ ปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในวิหารวัดสัตนารถปริวัตร

...น้มีสการพระประทม ปักธงลมอุทิศถวาย ห้อยเรือวปลายจระเข้ ต้องลมเร่ปลิวสะบัด...^๘

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๒-๑๗๓.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๓.

ทางขึ้นเขาถวายพระเพลิง

...เสร็จแล้วไปเขาถวายเพลิง ริมบันทึงฟุ้งพอดังแกล้งก่อเป็นชั้น
เชิงอัฒจันทร์ตรงลิ่ว..^{๑๐}

วิหารที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาถวายพระเพลิง

...ยอดเขานั้นมีมรทป ที่พระบรมศพศาสดา ไว้วัลัญชาบทบาท...^{๑๑}

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๘.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๙.

รอยพระพุทธรูปบาทบนเขาถวายเป็นพระเพลิง

...ไว้วลัญชาบทยาท จำลองอาสน์จำหลัก มีรูปจักร
 ลักษณะ รูปพรหมอมรินทร์ กลองระฆังพิณมโหระทึก สระพันลึก
 เบญจปทุม มีบัลลังก์พุ่มปาริชาติ ครบทั้งอักษฎาฐ รูปมงกุฎราช
 กกุฎภัณฑ์ ปาหิมวันต์พระเมรุมาศ เนินไกรลาสอิสิณธร อิกสิงขร
 สัตตบริภัณฑ์ บุคุณธรรมหันตบรรพต มีรูปกลดเศวตฉัตร ทั้งรูปสัตว์
 นานา หมู่ปักษาจัตุบาท รำฤๅอาจจำได้ มงคลรูปร้อยแปดใส่
 กล่าวพอเฉลิมกรรณ ฯ^{๑๒}

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ทางขึ้นเขาถวายพระเพลิงอีกทางหนึ่ง

ฤๅสวนไปทางเก่า
 ได้ยวลงทางหนึ่งเล่า
 โดยด้วยแสงจันทร์ ฯ^{๑๓}

พระมหาธาตุที่วัดอรุณญิกาวาส

ฤๅนานถึงบ้านหนึ่ง
 มหาธาตุเจดีย์
 เขาสนองตำบลหว่า
 วัดมี
 โหญร้าง...
 อารญิก...^{๑๔}

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๖.

เขาเนินม่วง

...ถ้าไปถึงเนินม่วง ตัดตรงร่วงฟุ้งผงกา หวนตรลบบป้าเสียดใจ
เสชมไม้หลายหลาก สองฝ้ายฟากแถวทาง...^{๑๕}

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๔.

ช่องเขาระหว่างเขาทะลุและเขาหนองบัวค้าย

ช่องแคบสองฝ้ายฟาก	ริมทาง
ศึกมีควรที่วาง	ทัพหมั่น
ไว้กองซ้ายขวากลาง	รบรับ
ร้อยสู้หมื่นฤพรั้น	ที่ล้ำภูมิชัย ฯ ^{๑๖}

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๖.

เขาทะลุ

ที่ไศลเงื่อมชะงองง้ำ	ดูดี
พอกผาคูหามี	ทะลุถ้ำ
เกลียวศิลาสลับดี	ดั่งแข่ง ประสานเฮย
ช่างเฉกทำฤถ้ำ	เทียบเท่าเขาเป็น ฯ ^{๑๗}

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

หนองบัวและวัดหนองบัวค่าย

ยอแสงคดุ่มค้ำฟ้า	ถึงพลัน
อาหารกระหายย่น	ย่อนได้
หนองบัวที่สำคัญ	แรมทัพ
กอน่าเขาทำได้	ชักไม้หนามวง ฯ ^{๑๘}

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

---

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

พระแท่นดงรัง

พระแท่นสรวรเพชญ์สู	นฤพาน
เป็นที่เจดีย์ฐาน	กราบเกล้า
ทรงพระคุณพันประมาณ	ไว้ศาส-นาแฮ
สงเคราะห์สัตว์ทั่วถ้วน	ประโยชน์ทั้ยรแทนองค์ ฯ ^๙

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๔.

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

ขวัญดี อัครวราวุฒิชัย “คารา-อรุโณทัย: ขอร่วมรื้อนร่วมเย็นเป็นนิรันดร์”. (เอกสารไม่ตีพิมพ์เผยแพร่).

ขวัญดี อัครวราวุฒิชัย. สัมภาษณ์, ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๘-๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙.

โคลงนิราศพระพิพิธสาส์น. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค**.

กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณสุภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์หน้า, ๒๕๐๔.

ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. **วรรณคดีสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น: ลักษณะร่วมและอิทธิพล**.

พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. **อ่านโองการแข่งน้ำ ฉบับวิเคราะห์และถอดความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

ชาญชัย วรรณวงศ์. **การศึกษาวิเคราะห์สงครามไทยรบพม่าเรื่องยุทธศาสตร์**

และยุทธวิธีทางการทหาร พ.ศ. ๒๓๑๐-พ.ศ. ๒๓๙๗. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

ชีวิตและงานของสุนทรภู่. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: ไพลินบุ๊กเน็ต, ๒๕๔๕.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา (ทรงตรวจชำระ

และทรงพระนิพนธ์อธิบาย). **พระราชพงศาวดาร**

กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค),

กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๖.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุง**

รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๖.

ดี มีลาเทศ. สัมภาษณ์, ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙.

ตรัง, พระยา. **วรรณกรรมพระยาตรัง**. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

กรมศิลปากร, ๒๕๔๗.

ตำราทางยกทัพ สำนวคราวเตรียมรบพม่า ในรัชกาลที่ ๒. พระนคร:

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๔. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมหลวงอดิศรอุดมเดช โปรดให้พิมพ์เมื่อ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔).

ตำราพระราชพิธีเก่าและตำราทวาทศพิธี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม,

๒๕๔๘.

ตำราพิไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ ๑. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒.**

กรุงเทพมหานคร: องค์การคำคุณุสฎา, ๒๕๐๔.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓.**

พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร,

๒๕๓๘.

นายมี หมื่นพรหมสมพัตสร. **นิราศพระแท่นดงรัง.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๐๔.

นิยะดา เหล่าสุนทร. **ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากหลักฐานด้านวรรณคดี**

โครงการวิจัยของเมธีวิจัยอาวุโส ศ.ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร ในความสนับสนุนของ

สำนักงานกองทุนวิจัย (สกว.), ๒๕๔๐.

นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกสั่งเผา สิทธิ ศรีสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์) ผนวก

นิราศหนองคาย หลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์). พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพฯ: ส่องสยาม, ๒๕๓๓.

บุญเดือน ศรีวรรณ (เรียบเรียง). **การประพันธ์โคลงสี่สุภาพ,**

กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๑.

ปทุม คงสว่าง. สัมภาษณ์, ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๗ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖).

กรุงเทพมหานคร: องค์การคำคุณุสฎา, ๒๕๐๖.

ประเพณีทำบุญและจังหวัดราชบุรี, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางจัน สุวรรณตรา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๖ เมษายน ๒๕๐๖.

ไปขั้ดตาทัพที่เมืองกาญจนบุรี. หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย.

เส้นรง (ดินสอด, ธรรมดา). ม.ป.ป.

ไปทัพ โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์.

หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอด. ม.ป.ป.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๖.

กรุงเทพมหานคร: บริษัทอักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด, ๒๕๓๙.

พระแก้ว ทุมที่ไป. รองเจ้าอาวาสวัดโรงช้าง. สัมภาษณ์, ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙.

พระญาติไทย. **ไตรภูมิพระร่วง.** พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ: บรรณาคาร, ๒๕๑๕.

พระบรมราชนิพนธ์ เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรม

และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๘.

พระวันชัย เตชะพลู. รองเจ้าอาวาสวัดประชุมพลแสน. สัมภาษณ์, ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙.

พระสายนธ์ สุทธิญาโณ. เจ้าอาวาสวัดหนองบัวค้าย. สัมภาษณ์, ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙.

พิไชยสงครามรวมเป็นห้าเล่มสมุดไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หมอบรัดเลย์, ๒๔๑๘.

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี และจังหวัดราชบุรี

กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์สมาพันธ์ จำกัด, ๒๕๔๔.

พุทธทาสภิกขุ. **พุทธประวัติจากพระโอษฐ์.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : อรุณวิทยา. ๒๕๓๔.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พระบาทสมเด็จพระ, **กลอนเพลงยาวนิราศ**

เรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดง. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ, ๒๔๖๔.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. **บทละครนอก พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๒.**

พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๐.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. **บทละครเรื่องอิเหนา เล่ม ๑.** พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าคุรุสภา, ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์ ๒๕๒๘.

มงคลรัตน์(ช่วง ไกรฤกษ์), หลวง. **โคลงตำราไม้ตัด**, พระเจ้าพี่นางเธอ

พระองค์เจ้าอาทรทิพนิภา โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

เสวกตรี พระยาราชสัมภารากร (ชม ไกรฤกษ์) เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๗๒.

รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พลเอก เจ้าพระยาบดินทรเดชาอนุชิต (แย้ม ณ นคร) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๕

рінฤทัย สัจจพันธุ์. **นิราศคำโคลง : การวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น.**

วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

แผนกวิชาภาษาไทย ปี พ.ศ. ๒๕๑๖.

วัลลภ พุกษาโรจนกุล. สัมภาษณ์, ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙.

วิจิตรมาตรา, ชุน. **สองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยา** พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ

นางสาวสมัครจิต งามพินิต ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๒๗ มกราคม ๒๕๐๙.

ศรีศักร วัลลิโภดม. “ตามสองฝั่งลำน้ำแม่กลองก่อนพุทธศตวรรษที่ ๒๐” **เมืองโบราณ**. ๔,๑

(ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๒๐).

ศรีสุนทรโวหาร, พระยา (น้อย อาจารย์ยางกูร). **พรรณพฤษชาและสัตวภิธาน**.

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ชุนสำรวจมาตราบกิจ (สังวร ภัทโรดม)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๘ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒.

ศิลปากร, กรม. กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑**.

พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๐.

ศิลปากร, กรม. กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๒**.

พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๕.

ศิลปากร, กรม. กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓**.

พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๕.

ศิลปากร, กรม. **บทละครนอก พระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๒**, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดให้พิมพ์ในงานบำเพ็ญพระกุศล

ฉลองพระชนมายุ ครบ ๖๐ ปี พ.ศ. ๒๕๓๐.

ส.พลายน้อย, **เล่าเรื่องบางกอก**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, ๒๕๑๘.

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ. **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**.

พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

สมุทโคลงลิลิตนิราษฯบุรีย เพล็ม ๓. หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย.

ภาษาไทย. เส้นรวง(ดินสอด, หรดาล). ม.ป.ป.

สามเณรกลิ่น. **นิราศพระแท่นดงรัง** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานกฐินพระราชทานของ

กรมสามัญศึกษา ณ วัดพระแท่นดงรัง อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี

วันที่ ๒๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๒๑,

สารสินสมเด็จ เล่ม ๑๗. กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณฐา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๑๐.

สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณานุกรม). **นิราศทัพเวียงจันทร์**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๔.

สุชิน สาดเอี่ยม. สัมภาษณ์, ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙.

สุวรรณภา เกรียงไกรเพชร และสุจิตรา จงสถิตวัฒนา บรรณาธิการ. **ทอไหมในสายน้ำ ๒๐๐ ปี**

วรรณคดีวิจารณ์ไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาร, ๒๕๔๑.

เสด็จไปขัดทัพพม่าเมืองกาญจนบุรี พระบวรราชนิพนธ์ สมเด็จพระบวรราชเจ้า

มหาศกดิพลเสพย์. หอสมุดแห่งชาติ. สมุดฝรั่ง. อักษรไทย. ภาษาไทย.

เส้นรง (ดินสอ,หมึก). ม.ป.ป.

เสภา เรื่องขุนช้าง-ขุนแผน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๑๓.

เอมอร ชิตตะโสภณ. **วรรณคดีนิราศ**. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, ๒๕๒๑.

ภาษาอังกฤษ

Manas Chitakasem. *The Nature of Nirat Poetry and The Development of Genre*. London: University of London, 1974.

Santanee Phasuk and Philip Stott. *Royal Siamese maps war and trade in nineteenth century Thailand*. Bangkok: River books, 2004.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ก่องแก้ว วีระประจักษ์. *กระบวนพยุหยาตรา: ประวัติและพระราชพิธี*. กรุงเทพมหานคร:

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๓.

โคลงทศรถสอนพระราม โคลงพาลีสอนน้อง โคลงราชสวัสดิ์ สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนกลาง

โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาส

เปิดศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดลพบุรี วิทยาลัยครูเทพสตรี ๑๘ ตุลาคม ๒๕๒๗.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *พระราชหัตถเลขา*. พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราช

วิทยาลัย, ๒๕๒๑.

ชำนาญการ, พระ. *โคลงสรรเสริญพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์*.

กรุงเทพมหานคร: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๖.

ตำราพิชัยสงครามค้ำกลอน กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๐ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน

พระราชทานเพลิงศพ ร้อยเอก ขุนวรรณพิสัย (สอน นิธินันท์)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๒๒ พฤษภาคม ๒๕๑๐.

นันทนา ตันติเวสส และคนอื่นๆ แปลและเรียบเรียงโดย. *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสาร*

ทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๙.

นิยะดา เหล่าสุนทร. *ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากหลักฐานด้านวรรณคดี*

โครงการวิจัยของเมธีวิจัยอาวุโส ศ.ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร ในความสนับสุนนของ

สำนักงานกองทุนวิจัย (สกว.), ๒๕๔๐.

ประจักษ์ ประกายพิทยากร. *สมญาภิธานมหาเวสสันดรชาดก*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:

ไอดีเอ็นเอสไตร์, ๒๕๓๓.

ประชุมกาพย์เห่เรือ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: องค์การค้ำคุรุสภา, ๒๕๒๘.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๘ (ประชุมพงศาวดารภาค ๗ และภาค ๘). กรุงเทพฯ:

องค์การค้ำคุรุสภา ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๐๗.

ประยูร อุลุชาฎะ. *โหราศาสตร์ พิชัยสงคราม ดวงเมือง*. กรุงเทพฯ: เกษมบรรณกิจ, ๒๕๑๘.

ประวัติวัดราชคฤห์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๑.

พระบรมราชประวัติแด่พระบรมราชินีพินธ์. พิมพ์เป็นที่ระลึก ในงานบรรจุพระอัฐิพระโอรสธิดา

ในกรมพระราชวังบวรฯ ๕ พระองค์ ณ วัดชนะสงคราม เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๗๐.

วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง(หน). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๓.

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระ. **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**.

พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ). **กวีสยามนำเที่ยวกรุงเทพฯ**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **แม่น้ำลำคลองสายประวัติศาสตร์**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: มติชน,

๒๕๔๔.

สุภาพร พลายน้อย. **นิราศสมัยรัตนโกสินทร์: การสืบทอดขนบวรรณศิลป์จากงาน**

พระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต

ภาควิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปี พ.ศ. ๕๕๔๑.

ศิลปากร, กรม. กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์. **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓**.

พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๕.

อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ ๓ จังหวัด คือ สุพรรณบุรี กาญจนบุรี นครปฐม. พระนคร:

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๒. (พิมพ์ในงานเมรุพระราชทานเพลิงศพ

มหาเสนาบดีนายกร เจ้าพระยายมราช ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ฯ

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๒).

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวอัญชลี ไมตรี เกิดเมื่อวันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๐ ที่จังหวัดราชบุรี จบการศึกษามัธยมปลายจากโรงเรียนเบญจมราชูทิศ จังหวัดราชบุรี สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๓ เคยทำงานเป็นผู้ช่วยบรรณารักษ์ สำนักพิมพ์เพื่อนดี บริษัทอักษรโสภณ จำกัด ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๔๓-๒๕๔๕ และเข้าศึกษาต่อในหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิตย ภาควิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๕

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย